مجموعہ مقالات فارسی مضامین

مؤلفہ

قاضی نیک عالم صاحب
منشی فاضل

S. P. College
Srinagar
Kashmir

٧٨٦

مقالات

یعنی

مجموعہ مضامینِ فارسی

مصنّفہ

جناب قاضی نیک عالم صاحب منشی فاضل اوّل مدرس فارسی

اسلامیہ ہائی سکول راولپنڈی

منشی منوہر لال صاحب منوہر ایچ-پی-ایچ-یو مدرس اول-ڈی بی ہائی سکول للّہ

بفرمائش

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

ہ ٹری پرنٹنگ ورکس لاہور میں باہتمام لالہ لبھا رام پروپرائیٹر کے چھپا

فہرست مضامین

بسم اللہ الرحمن الرحیم

۱ ہندوستان

عام نظارہ

ہندوستان مملکتے ست جنت نشان و سلطنتے ست عظیم الشان برجانب شمال آں جبالِ فلک تمثال کہ در رفعت و وسعت و بسط و فسحت نظیر خود ندارد۔ مثلِ دیوار روئین و حصن حصین نمودار شدہ۔ صانعِ قدرت و معمارِ فطرت بہ تعمیر ایں دیوار سنگین آں صنعت و فطنت بکار بُردہ کہ مہندس وہم و خیال در اندیشۂ آں مُبتلائے ملال و کلال قلل شامخۂ آں جبال آں قدر رفیع و منیع کہ طائر بلند پروازِ اندیشہ را پرواز برآں محال و پیک تصور را مرور ازاں محض خواب و خیال۔ اکثرے از رؤسِ آں کوہستان در موسم زمستان و ہم در فصلِ تابستان مستور در لحاف برف می ماند۔ ایں کوہستان باوجود قریبِ آسمان و رفعت شان پائے قناعت بدامنِ توکل کشیدہ بحالت مراقبہ نشستہ۔ بفحوائے ؎

پائے رفعت بر آسماں دارد ——— سرِ خدمت بر آستاں دارد

حدود اربعہ

سیاحانِ جہاں و راہ نوردانِ عرصۂ دوران مثلِ ایں کوہستان نشان نمی دہند۔ آب جاری زیر و بالائے آں کوہ و واں صنعت باری از برف باری عیاں۔ ایں کوہسار بہ سبب کثرت برف موسوم بہ ہمالیہ است کہ معنٰی آں بزبان فارسی برفستان باشد۔ زہے بخت و دولتِ ہندیان کہ خلاقِ جہاں برائے حفاظت شاں ایں چنیں کوہستان فلک شان را بہ پاسبانی داشتہ تا دستِ گل چینانِ جہان بہ گلبنِ چمنستانِ ہندوستان نرسد۔ و در جانب جنوب بحر بیکراں بآں عظمت و شان موجزن و دوراں کہ عقل انسانی در اندازہ و تخمینہ کردن آں در چاہ موجۂ حیرت مستغرقِ غوطہ زن ایں بحر ناپیدا کنار بحر ہند نامیدہ شود۔ ساحل شرقی را آب خلیج بنگال و غربی را

دریائے عمان می شوید - لالی شاہوار و جواہر آبدار کہ ازیں بحر برمے آید روکش دار انجم و پشتِ آسمان بہ نظارۂ آں خم تاجِ شاہانِ جہان و دیہیم سلاطین زمان گوہرے برآں آب و تاب ندیدہ و گوشِ چرخ کہ خزینہ دار جواہر انجم است جوہرے بہ آں رنگ و آب نشنیدہ -

کیفیت طبعی آب و ہوا

آب و ہوائے ایں قطعہ وسیع و عریض کہ برائے خستہ دلاں تاثیر مومیائی دارد در مقامات مختلفہ بالاختلاف است - در بعض جاہا گرما بہ آں شدت است کہ مکافات در سرما ہم مثل گرما بہ میگردد - شدت گرمائے بر اعظم افریقہ بمقابلۂ او ہیچ نیرزد - در بعض قطعات آں مثل شملہ و کشمیر خنکی و برودت آں داغ نہ سینۂ زمہریر - لیکن تعجب این است کہ ایں شدت آب و ہوا اصلاً رُوح فرسا و جانگزا نیست در اکثر قطعات خوبی آب و ہوا ہم در گرما و ہم در سرما آں قدر رُوح فزا و دلربا ست کہ عمر مردۂ صد سالہ را زندہ ہوایش میکند - ہمہ لطافت نزاہت کہ بالانفراد ممالک رُوئے زمین دارند در و مجتمعہً یافتہ مے شود - در وسط ہند کوہیست موسوم بہ بندھیاچل کہ جبل اجل و مشحون بہ وادی و طلل است مثل نطاق واقع شدہ - ایں کمر بستگی او تازیانہ ایست کاہل وجوداں را تا زیانِ خود نگزینند - کوہ ہائے مزبور بمعہ جملہ کوہک ہائے نزدیک و دُور مناظر قدرت و مظاہر فطرت بہ آں نفاست و لطافت جمع دارد - کہ مثل آں چشم سیار ندیدہ و گوشِ ہشیار مثالش نشنیدہ -

لطافت انہار و نفاست آبشار و رفعت کوہسار و رعنائی گلزار در ہر قطعہ زمین کالنقش فی الحجر دل نشین و معترف بہ خوبی آں جملہ کہین و مہین - چنانکہ سرزمین ہند بہ سبب جبال شامخہ و طلال شاہقہ و دریا ہائے پُر آب و چشمہ ہائے با آب و تاب مفخر اقالیم سبعہ جہاں است ہم چنین اشجار و نباتات و بقولات و میوہ جات آں روکش باغ جناں و شرمندہ ساز خضرائے آسمان است ؛

غلات و فواکہات

بہ سبب عمدگی آب و ہوا غلات مختلفہ و اجناس متفرقہ در ربیع و خریف و صیف و شتا بر آں افراط پیدا می شود - کہ باشندگانِ فرنگ از راہ دانش و فرہنگ آہنگ بُردنِ آں میکنند - بسا اوقات ایں بر آمد غلہ باعث غلا و موجب نزول بلا میشود - اکثر ممالک ہندوستان بہ سبب کثرت لالہ و گلستان و بنفشہ و ریحان داغ نہ چمنستانِ جناں و موجب شگفتگی غنچہ

دل وجان است - بہ سبب سطحات شفاف سنگ مرمر ہر قطعہ اش جلب وبربر ۵

کرشمہ دامنِ دل می کشد کہ جا اینجا ست

رشتۂ نگاہ از نظارہ گل ہائے بوقلموں رنگین ودست گلچیں از بوقلمونی گل ہا مثل گلدستۂ بہاریں میوہ جات آں در شیرینی ولطافت وخوشبو وحلاوت غیرتِ ایں شیریں دہناں وگلستان آں مثل ریاضِ رضواں در ہر فصل فشاں۔

باشندگان

ساکنین ایں دیار در فطانت وذہانت وفراست وذکاوت مشہور روزگار ودر کتب حدیث ذکا وفہم وذہا سبق آموز شان ارسطو ولقراط وحکمت اندوز ہندیان افلاطون وسقراط اند۔ در ہمت وحماسۃ وطاقت وشجاعت ثانی رستم واسفندیار۔ ودر فصاحت وبلاغت وبراعت وطلاقت از بس قابل اعتبار اند چنانکہ مجالس رنج وغم ومحافل سوز والم از لزوم شان آراستہ ونوادی عیش ونشاط ومقامات سرور وانبساط از قدوم شان پیراستہ۔

اگر اقلیم ہندوستان نبودی در جہان ظاہر — بمکتب خانۂ حکمت نبودی ہیچکس ماہر

چہ ہندوستان کہ ممنون حکیم یوناں ورا باشد — فصیحانِ عرب اندر جواب نطق او قاصر

ہوای جانفزایش صاف وآبش لولوی لالہ — چو روح متقی وپارسا دانم ورا طاہر

پیشہ ہای باشندگان

در صنعت وحرفت مثل حدادی وزرگری - معماری وآہنگری - نقاشی ومصوری آں چنانکہ صناعانِ چین وجاپان وچابکدستانِ ایران وتوران زلہ ربائے وخوشہ چینِ ایشان صیت سخائے ہندیان ہر صبح وشام بگوشِ سائلانِ روم وشام رسیدہ حاتم طائی اگر زندہ بودے شیوۂ جود وکرم وطریقہ سخا وشیم از اسخیائے ایں دیار آموختے ول دامن سوال از جواہر عطا ونوال انداختے۔ مردمان مختلف الادیان والایقان در سرزمین ہندوستان زیر سایۂ حکومت برطانیہ زندگی بسر کنند۔ بعد از سلطنت ہنود سلاطین از خاندان ہائے مختلفہ اہل اسلام براین دیار تا سالہائے دراز فرمانروا ماندند وتوسن حکمرانی بہ میدانِ انصاف ومعدلت بہ سرعت تمام راندند۔ سلاطینِ زمان وخواتینِ جہان در سرزمین ہند را کانِ طلا انگاشتہ چشم وگوش بہ انتظارِ حکومتِ او داشتہ۔ بفحوائے ۵ ای روشنیٔ طبع تو برمن بلا شدی عروس سلطنت کہ خوئے مہر ووفا وبوئے غیرت وحیا ندارد نہ ہر شب در عقد شوہرے و

ہر لحظہ در کنار تاجوری می باشد عشوہ دہ سلاطین نامدار و شاہان کامگار شدہ

بلاد مشہور ہندوستان

بلاد مشہور ہندوستان بر جمیع بلاد ممالک جہاں بہ سبب عظمت عمارات و نزہت باغات و فسحت فضا و ہوائے روح فزا ترجیح تمام دارد۔

منجملہ بلاد عظیمہ ہندوستان دہلی۔ آگرہ۔ لاہور شہرہائے قدیمہ ایں دیار و بہ سبب آثار صنادید مشہور روزگار۔ شہر دہلی بہ سبب یادگارہائے قدیمہ گوئے سبقت از آثار صنادید بلاد عظیمہ ربودہ۔ شہر مذکور کہ دل ہندوستان است بسے انقلابات روزگار دیدہ و تغیرات لیل و نہار مشاہدہ نمودہ۔ حالتِ حاضرہ ایں شہر بفحوائے ؎ دیدۂ عبرت کشا قدرتِ حق را ببیں عبرت بخش دیدۂ نظارگان و سبق آموز طلاب دبستانِ جہان است۔ از دیدنِ قلاع و مقابر و مساجد و معابد زبانِ سیار و سیاح بے اختیار ایں شعر بے اعتبار می سراید ؎

از نقش و نگار در و دیوار شکستہ — آثار پدیداست صنادید عجم را

روضۂ تاج کہ سرتاجِ ریاضِ جہاں و سرآمد مقابر سلاطین زمان و لب لباب ہفت عجائبات دوران است۔ مثل عروس زیبا۔ ناظرین را دل ربا۔ عابرین را عبرت افزا است۔ ہمچنیں مینارہائے قلاع فلک نشاں و مساجد مینو نشاں ایں الفاظ نوشتہ ؎

زنہار از دورِ گیتی و انقلاب روزگار — در خیال کس نگشتے کاں چناں گرد و چنیں

۲۔ تجارت

تمہید متعلق مضمون، اہمیت ایں پیشہ

تحفۂ سپاس بے قیاس بہ بارگاہ رب الجنۃ والناس و ہدیۂ درود نامحدود بہ جناب مستطاب حقیقت اساس ختم المرسلین فخر النبیین سزاوار است کہ آں خالق الملک و رازق الخلق بازار جہان را بہ امتعۂ نفیسۂ گوناگوں و اشیاء عجیبۂ بوقلموں آراستہ و چہرہ دولت و عذار حشمت را بہ خالِ تجارت پیراستہ و بہ لحاظ منافعہ جلیلہ و مرابح جزیلہ آنرا افضل تریں پیشہ ہا ساختہ حقیقت ایں است کہ جملہ کاروبار جہاں و قاطبہ امور زماں و زمانیاں و رونقِ بازار دوراں منوط و مربوط بہ ایں حرفہ است۔

شرائط ضروریہ و امور مستلزمہ ایں پیشہ اولیں سیم و زر و لعل و گہر است کہ ؎

کہ زر زر کشد در جہاں گنج گنج

شخصیکہ مال کثیر و زر خطیر داشتہ باشد او را دریں کار اقدام باید کرد۔

دوئمیں صبر و استقلال و احتراز از بے صبری و استعجال۔ زیرا کہ در بیع و شرا صاحب آنرا گوہر مقصود و جواہر و نقود و شاہد سود بجز دستیاری صبر و قرار حاصل نگردد۔

شیوۂ صبر ہر کہ آموزد ــــ گوہر و سیم و زر بیندوزد

متاع ہائے گوناں گون و اجناس بوقلمون را ذخیرہ داشتن و بمرور زماں و انقراض دوراں آنرا فروختن مقتضی صبر و قرار و متقاضی ثبات و استقرار است۔

شرط سوئمیں۔ تدین و ایمانداری و راستی و کفائیت شعاری زیرا کہ بدوں ایں صفات حمیدہ و عادات ستودہ بازار تجارت رونق نگیرد۔

دیانت و امانت خال خوشنما بر عارض زیبائے تجارت غازۂ دلربا برائے جمال دلکشائے مراجت است۔ پس کسیکہ سودائے سوداگری دارد داند کہ بدوں ایں سودے نبر دارد باجملہ مردمان ہموارہ یکساں سلوک نماید و با صغیر و کبیر و برنا و پیر طریق مساوات بپیماید تا نقاب از رخ عروس مقصد کشائید ؎

تدین در ہمہ حالات لازم داں عزیز من ــــ بمیدانِ جہاں اسب امانت راں عزیزمن

قطع راہ صحراہے و جبال بدوں صبر و استقلال آرزوئے امر محال بے قیل و قال باشد و عبور از دشت و دریا و کوہ و صحرا بدوں صبر صورت نہ بندد۔

تحمل مشقت ہم یکی از لوازم تجارت است ؎ تا خون نکرد لعل جگر قیمتے نیافت

پس گل سود از گلستانِ مقصود چیدن و جمال چہرہ دل آرائے مطلوب دیدن بدون استعانت صبر من قبیل المحالات ؎ چون عشق حرم باشد سہل است بیابانہا

تاجران کہ با قطاع جہاں بغرض جلب منافع سفر می نمایند از صعوبات لاحقہ ایں حال انحراف نمی ورزند و میدانند کہ از کاہلی و سہل انگاری بجائے نتواں رسید۔ و چہرہ مراد در آئینہ مقصود نتواں دید۔

چہارمیں۔ نیندیشیدن از خطرات نقصان۔ زیرا کہ در ہر کار مرد تجربہ کار قبل از آغاز کار

شرائط استقلال تجارت

جانب سود و زیان و سمت نفع و نقصان را ملحوظ نمیدارد۔ اگر از خطرات نقصان ترسان و خائف گردد گاہے دراں اقدام نہ نماید و بدیں سبب گوہر سود و دُر مقصود بدست نیاید۔ چنانکہ عرفی شیرازی علیہ الرحمۃ می گوید ؎

ای متاع درد در بازارِ جاں انداختہ — گوہر ہر سود در جیب زیاں انداختہ

فوائد جلیلہ و منافع جزیلہ کہ ازیں پیشہ حاصل می شود بہ تفصیل ذیل است:۔

منافع و مفاد

(۱) اشیاء ضروریہ کہ روزمرہ مکتفی حوائج است بنائے آں بر تجارت است۔

(۲) چوں مُلک از قحط سالی و بدحالی مبتلائے مصیبت فاقہ کشی میگردد ناگاہ از برکت تجارت عمارات متنزہ عالیہ کہ بر فلک سر گوشی ہا می نمایند کرشمہ تجارت است و بس۔

(۳) از ممالک دوردست اجناس و غلات بر آوردہ افاقہ در مُصیبت فاقہ کشی میشود۔

(۴) تاجر از دیدن اشیاء نفیسہ ممالک غیر غیرت و حمیّت در جوش آمدہ بتقاضائے ایں امر می کند کہ در ملکِ خویش ہم آنچناں اشیاء مہیّا گردد و بدیں سبب صنعت و حرفت ازدیاد پذیرد۔ در بازار ہائے ہندوستان ظروف چین و جاپان و طاقہ ہائے ماہوت و غالیچہ ہائے مبسوط کاشاں بدیدن مے آید و ہمچنیں شمشیر اصفہان و پوستین ہائے افغانستان خونِ غیرت را در جوش آوردہ عرق حمیّت را در حرکت می آرد۔ اشیاء نادرہ روزگار بر ملک و دیار رسیدہ باعث مفاد و آرام و تسلّی و اطمینان باشندگان آں میگردد۔ مثلاً انار ہائے شیریں کابل و قندہار و مشک خوشبوئے تبّت و تاتار رائحہ بخش دماغِ جاں و حلاوت دہ کام جہان و جہانیان است ؎

تجارت گر نبودے جلوہ بخشِ گلشنِ امکاں — گل مقصود ما در دامن مقصد ندیدے کس

تبادلۂ خیالات

چوں تجار بہ ہر ملک و ہر دیار بغرض تجارت مے روند بہ ساکنان آں ممالک تبادلۂ خیالات می نمایند و بدیں سبب در معلومات شان ترقی پدید آید کہ مفید بسیار گردد۔

حصول تجارت

از قطع راہ ہائے دُور و دراز کہ برائے غرض بوقوع می آید باعث آں گردد کہ انسان از تجارت بے شمار ہمراہ کافی و حظ وافی مے بردارد ؎ چہ خوش بود کہ برآید بیک کرشمہ دو کار

علاوہ ازیں فرض عام کہ ملحوظ ہر فرقہ انام است جلب منافع و اجر مفاد است کہ بخوبترین وجہے بذریعہ ایں پیشہ بظہور می آید (صورت بندد) ہم خرما و ہم ثواب میگردد۔

الغرض مختصراً این تو آن گفت کہ جملہ رونق جہان و ترقی بازار دوران منحصر برایں پیشہ است

ع۳ از سروش وحدتم بر گوش ہوش آمد خطاب
یا فتیٰ لاتبطل الاوقات فی عہد الشباب

جواہر زواہر حمد بے حد ولالی متلالی ثنائے لاتعد نثار ذات احد کہ مخلوقات گوناگوں و موجوداتِ بوقلموں رابہ ترکیب کاف و نون از کتم عدم بمنصۂ ظہور جلوہ بخشید و خلاصۂ موجودات و نقادہ کائنات را کسوتِ حیاتِ مستعار پوشانید و رخسارۂ ہستی را بذاتِ او آرائیدہ۔

خوش گفت آنکہ گفت

و سفر منازل مختلفہ و مراحل متفرقۂ عمر پیش نہاد خاطرش ساخت۔ بعد از سیر گلزار شیرخوارگی و صبی گزرش بہ چمنستان شباب کہ ہر گلش گلے زیبا و ہر غنچہ اش غنچۂ رعنا است می افتد۔

وایام الحداثة فاغتنمها

باغ شباب کہ فی الحقیقت باغیست تازہ و شاداب و گلشنے است پُر بہار و سیراب و چمنے ست خورم و خنداں و بوستانے ست معطر کن دماغ جاں ثبات و قرار نورز داز حملات خزاں پیری کہ باعث ملال و دلگیری باشد مامون و مصون نیست۔ چنانکہ بلبل چمن فصاحت و عندلیب گلشن بلاغت حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در گلستان کلیات بے خزاں بہ ایں نوع مترنم و غزل خواں شدہ۔

ولیس الحداثة آن تعود

درختِ قدِ صنوبر خرامِ انساں را — مدام رونق نو بادۂ جوانی نیست
گلیست خورم و خنداں و تازہ و خوشبو — ولی امید ثباتش چنانکہ دانی نیست

پس دریں جہاں گزراں بعہد شباب از آفت خزاں پیری خائف و ترساں بودہ اصول ذیل را دستور العمل خود باید ساخت (۱) نقد عمر عزیز را در اشترائے لغویات و منہیات رائیگاں نہ سازد و بمیدانِ حرص و ہوا کہ مودی بہ رنج و بلاست نتازد۔ خوش گفت آنکہ گفت ؎

قدردانی ایام جوانی

اگر ممالک روئے زمیں بدست آری — بہای دولت یک روزہ زندگانی نیست

در امور معاش بقدر مصلحت باید پرداخت و از امور معاد روی توجہ نباید تافت۔ چنانکہ حضرت سعدی فرمودہ

چو بت پرست بصورت چناں شدے مشغول — کہ دیگرت خبر از لذت معانی نیست

گوہر عمر عزیز را در استیفائے حظائظ حیوانی و لذائذ نفسانی از دست ندہد۔ زیرا کہ ہر کہ مغلوب الشہوات شدہ نیک از بد ندید و در اسباب نفع و ضرر و خیر و شر بمبندیشید عاقبت کارش بہ خسران انجامید مرد فرزانہ و ہوشمند یگانہ آں رموز شناس زمانہ است کہ در عہد شباب در طلب باقیات صالحات بکوشد و رائے جز راہ نیک کرداری و عفت شعاری نپوید۔ چنانکہ مصلح شیرازی فرماید۔

ای بے ہنر ہمیں کہ از گربہ کمتری باشیر مردیت سگ ابلیس صید کرد

از منہیات و لغویات انحراف کلی ورزیدہ دامان الواث بہ عصیان آلودہ نگرداند بل ہمیشہ روے ازاں جانب بگرداند و عمل پیرائے برایں شعر گردد۔

در ورطۂ کہ سود ندارد شناوری ہشدار تا نیفگندت پیروی نفس

تجنب و احتراز از صراط عشق مجازی ورزیدہ مشتری حسن زہرہ رخاں سیمیں بدن و سمن براں سیم تن کہ غارت گراں متاع دین و ایمان و سارقان عقاید و ادیان اند نباید شد و بہ فریب عجوزہ دنیا کہ قحبہ ایست زشت و نازیبا و مکارہ ایست بے مثل و یکتا۔ از صراط مستقیم انحراف نباید ورزید زیرا کہ ایں عجوزہ بدروے دنیا و قحبہ زشت و نازیبا بنظر کوتاہ بینان جہاں و ناعاقبت اندیشان عرصہ دوران بدر تمثال و پری جمال می نماید و دل ہائے عشاق از دست مے رباید۔

دل می برد بغالیہ اندودہ چادری ایں غول روی بستہ و کوتاہ نظر فریب
در چہ فگند غمزہ خوباں بساحری ہاروت را کہ خلق جہاں سحر از و برند

از تکرار ایں کلمات و از کار ایں تلمیحات ایں امر بپایہ ثبوت مے رسد کہ عناں توجہ از عشق بہیمی پیچیدہ در پیچ و تاب غم و غصہ بسر نباید برد۔

ہمردی زر و سیم گزشتند و سام عناں باز پیچان نفس از حرام

محاسن عادات و مکارم اخلاق را شعار خود سازد۔ و زہد و اتقاد عفت و ورع را موقوف بزمان مستقبل نفجوائے ع "چہ دانی کہ فردا چہ حادث شود" ندارد۔ و در ارتقائے مدارج عالیہ طریقت و استعلائے مراتب علیائے حقیقت جہد بلیغ نماید و ترغیب ایں امر ندارد۔ کہ بعد از مرور ایام عیش و نشاط و سطے بساط جشن انبساط بسر حد منزل پیری و انحطاط رسیدہ

دیده خواہد شد۔ زیراکہ یکے از ناصحانِ حقیقت گزار و واعظانِ نصیحت شعار بہ آواز بلند بگوش مردم ارجمند گفتہ۔ ع

درجوانی توبہ کردن شیوۂ پیغمبری ست　　وقت پیری گرگِ ظالم می شود پرہیزگار

دراستر خائے الٰہی کماہی کوشش نماید و مفہوم ایں شعر را در ہمہ حالات مرعی و ملحوظ دارد۔ ع

عمر بکہ می رود بہمہ حال جہد کن　　تا در رضائے خالق بے چوں بسر بری

نفس پروری و شکم پُری را اصل الاصول زندگی نداند۔ بل داند کہ در نشاء تعلق تا جامۂ حیات مستعار در بر دارد۔ دریں امور بقدر حاجت بپردازد و عامل بر مفہوم ایں گفتہ سعدی گردد۔ ع

مرداں بسعی و رنج بجائی رسیدہ اند　　تو بے ہنر کجا رسی از شکم پروری

در اداۓ حقوق عباد و امورِ معاد را مرعی دارد و از طریق انصاف اصلاً منحرف نگردد۔ و مثلِ آفتاب عالمتاب و ماہتاب از صفت آماب کہ ہر کہ و مہ را از فیض نور خود یکساں مستفیض می نماید۔ ع

بطریقے رود کہ مردم را　　سر موئی زخود نیازارد

در چیدن گلہائے تازہ و خوشبو از گلستان شباب شتاب نماید۔ اعنی در کارہائے خیر استعمال نمودہ گوی سبقت از اقران و ہمسران رباید تا منظور انظار عواطف سبحانی و مطرحِ انوار تجلیات سُبحانی گردد۔ چنانکہ بلبلِ ہزار داستان شیراز۔ عندلیب شیریں نواز یعنی سعدیٔ حقیقت طراز بر زبان حقایق ترجمان می آرد۔ ع

خوش است عمر دریغا کہ جاودانی نیست　　پس اعتماد بریں پنج روز فانی نیست

پس ہمیشہ ملحوظ خاطر حقیقت پسند و دل شریعت پیوند دارد تا در الیقان شباب بے ثبات کہ عنفوان نہال حظائظ و لذات و ثمرش شیریں از شاخ نبات است چناں مستقیم الحال و احسن الاستقبال ماند کہ بعد از انقراض زمان مسرت و نازگی و بسر آمدن زمانِ خوشدلی و نازکی اشعار ذیل را ورد زبان حسرت ترجمان خود نسازد۔ ع

برفت عمر نرفتیم شرط راہ ادب　　براستی کہ بباد برفت چندیں سال
کنوں کہ رغبت خیر است و زورِ طاعت نیست　　دریغ روز جوانی کہ صرف شد بہ محال
کنوں ہوای الٰہی پرد کبوترِ نفس　　کہ دستِ جور زمانہ نہ پر گذاشت نہ بال

السلام علیٰ من اتبع الهدیٰ واجتنب عن الشر والبغی وسلک علیٰ طریق الرشد والسداد واحتراز عن الشوارع الطغیان والفساد۔

کشمیر ۴

مقام وقوع وحدود

کشمیر قطعہ ایست دلپذیر وخطہ ایست جنت نظیر کہ بجانب شمال ہندوستان در دامن کوہستان واقع است۔ از ہر دو جانب جبالِ فلک تمثال آنرا احاطہ کردہ کوہستانِ فلک شان در دامان آرام و اطمینان داشتہ و آب ہائے رواں و نہر ہائے جہاں سیراب وشاداب ساختہ ایں کوہستان کہ سرگوشی ہائے بہ آسماں می نماید۔ بہ سبب سرسبزی وخضرت ولطافت ونزہت دل ہائے مردم از دست می رباید۔ آب مصفائے چشمہ ہائے رواں کہ بمنزلۂ چشم گریاں ایں کوہستان عالی نشان است چشم مردم را نور ومردمک چشم را قوۃ وسرور می بخشد۔ حقیقت ایں است کہ جبالِ مذکورہ قدرتِ کاملہ وحکمتِ بالغہ خدائے قدیر و حکیم وخبیر را ملاحظہ نمودہ از بس رقیق القلب شد ورقت شان بصورت عیون ذی شان ظاہر شدہ۔ مشاطۂ فطرت چہرہ جمال ایں جبال را بہ آں خوبی ولطافت وحسن ونفاست آراست ورخسارہ زیبائے ودل کشا را بہ غازہ نضارت وگل گونہ نفاست بدانگونہ پیراست کہ آسماں بصد جان براں قربان میگردد۔ وگردون گرداں بہزار شیفتگی ودل بستگی گرد آں شب وروز مے گردد۔ سبحان اللہ کہ دیدہ ہائے سیارگاں برائے دید گلہائے ایں گلستاں ہمہ شب وا می ماند وفلک دو از گنج شایگان ثوابت وسیار برآں نثار مے نماید۔

بہشت نظیر

ایں سرزمین بہشت آئین بہ سبب نکہت گلزار وکثرتِ اشجار ولطفتِ آبشار و نزہت انہار۔ عدیم السہیم ومفقود المثال است۔ در ہر قطعۂ زمین آرائش وتزئین از گل و گلزار عیان وخاک وخاشاک وگرد وغبار در پردۂ اخفا نہاں۔ در پردہ ہائے سنگیں ایں کوہسار آں قدر شفاف وصاف باطن کہ حلب حلفِ آں بردارد وپشش سرزمین بربر دائما دست بر براست۔

نظارہ

باغ وبوستان کشمیر در ہر فصل وہر موسم گل افشاں۔ دماغ جاں از بوی گلہای

مشکبوی این گلستان عطر آگین و رشتهٔ نگاه از نظارهٔ گلهائے رنگین و دست گل چین مثل گلدستهٔ بهارین در آں سرزمین مشک ختن بهیچ نیرزد- بلکسی راه خریداری آں نورزد+ زہے بخت بیدار ساکنانِ این دیار که لیل و نهار محو نظارهٔ چمن و گلزار شده از بادهٔ نشاط و انبساط مست و سرشار اند- گلهائے آبدار دام است برائے مرغ نگاه و اوراق کتاب معرفت برائے مرد آگاه سرو و شمشاد در عبادتِ خالق عباد بیک پا استاده و اشجار ثمردار از کثرتِ اثمار سرِ تواضع و انکسار بر خاک عجز و نیاز نهاده- مفهوم ؎ نهد شاخِ پُر میوه سر بر زمین

از هر سو آشکار و نقش عیش و سرور عیان از در و دیوار ؎

از گل و گلزارِ آں قدرت باری عیاں
عقل سراسیمه سرگشت به حیرت نهاں

شجرش عرعر و حجرش مرمر و آب و هوائش طیره فزائے ملک بربر- پری رُخانِ کشمیر که در حُسن و خوبی بے نظیر اند حاجتِ آئینه ندارند- زیرا که هر قطعهٔ سنگ هم سنگ آئینه خوش رنگ و هر قطعهٔ زمین زمینِ حلب را هم سنگ- نزهتِ آب و هوا از بس دلکشا و رُوح افزا- چوں در تابستان ساکنینِ سبوا قالیم جهان نعرهٔ الامان بر زباں می آرند- قاطنینِ این دیار در گلشن و گلزار بر لب عیون و انهار- بفحوائے "جنات تجری من تحتها الانهار خالدین فیها" اوقات حیات به عیش و نشاط می گزارند- بر سقف خانه (دارها) این دیار باغیچهائے مثل چهرهٔ یار طرحدار و مجبوب گلعذار نمودار و جابجا دستی و صنعت مشاطهٔ فطرت بخوبترین وجهے و احسن ترین وضعے واضح و آشکار- ؎

قصر در گلزار و هم بر قصر گلزارِ دگر
آشکار است هر طرف از فیضِ ایامِ بهار

چنانکه استاد سیادت پناه نجابت دستگاه ملجا و ماوائے علم و فضل قدوهٔ صلحا و زبدهٔ اتقیائے دانای اسرار نهانی شمس العلماء قاضی میر احمد شاه رضوانی به تعریف کشمیر (در قصیده) رطب اللسان شده می فرمایند- ؎

هزار دیگِ هوس خام پخته ناکام
گرفت لذتِ این نعمتِ الاجل

بیا و منت رضواں مکش برائے بهشت
که جلوه می دهد اینجا بهشت بر هر تل

و هم قافله سالار شعرائے نامدار جهاں و مفخر علمائی باوقار ایران و توران که به سبب علم و فضل و

ذکاوت و عقل مشہور زمان و معروف جہان است و در عرف عام آں را عرفی شیرازی می نامند می فرماید۔

ہر سوختہ جانے کہ بہ کشمیر در آید　　گر مرغ کباب است پر و بال بر آید

از ہمین است کہ ساکنین ایں سرزمین خضر آئین، عمر نوح بل بقائے خضر می یابند۔ پیران کہن سال با وجود پیرانہ سالی مصروف عیش و شادمانی و دائماً محو آرام و فارغ البالی۔

ہر جوانی کو بیاید اندریں ملک و دیار　　نوجواں گردد ز لطف و نزہت آب و ہوا

مرد پیری ہم بیابد رونق عہد شباب　　گر قدم اینجا نہد از لطفت آب و ہوا

مردۂ صد سالہ ہم یابد حیاتِ جاوداں　　گر شود او مستفیض از فرحتِ آب و ہوا

غلہ جات مختلفہ و میوہ جات متفرقہ دریں سرزمین بہ افراط تمام پیدا می شود۔ از میوہ ہا سیب و ناشپاتی قابل ذکر است۔ و از گل و ریاحین بنفشہ و نیلوفر با شوکت و فربی شوکت خار ہر طرف نمودار۔

گلزار نسیم و باغ نشاط کہ از دیدن آن قلب متمتع از فرحت و انبساط می گردد بہ آں خوبی و زیبائے چہرۂ کشمیر را بہار است۔ کہ اگر راست خواہی میگوییم کہ روضتین از ریاض بہشت کسی ایں جا آورد و بہشت۔

اثمارِ شیریں ایں سرزمین در شیرینی و حلاوت و لذت و نفاست رو کشِ اثمارِ بہشت بریں شیریں سخنانِ جہاں در تعریف آں مہر بر دہان و گلزار جہاں بمقابلہ گلستاں آں خار مغیلاں حق ایں است کہ خلاقِ جہاں و رازقِ انسان و حیواں ملکے بہ ایں خوبی و لطفت نیافریدہ و دیدہ فلک ہیچ قطعہ زمین بہ ایں تازگی و نزہت ندیدہ۔ سیاحانِ جہاں و راہ نورداں عرصۂ دوران مثل آں نشان نمی دہند۔

مثلش نشاں ندادہ کسانیکہ دیدہ اند　　ملکِ جہان و عرصۂ دورانِ روزگار

چشمِ زمان و عینِ فلک مثل او ندید　　باغ بہشت گشت بہ پہلوش شرمسار

صد بار آسماں بگرد زمیں بگشت　　تاہم چو کاشمیر یکے باغ پر بہار

آرد بروئی ارض میسّر نشد ولیک　　پس مضطرب شدست و شب و روز بیقرار

سیّارگانِ گنبدِ نیلوفری کہ اند — یک انعکاس گلشن کشمیر پُر بہار
حیران و ششدر اند ز نظارۂ چمن — وز دیدنِ جمالِ گلستانِ آبدار (بہار)
آں کشتِ زعفران کہ بہ کشمیر دیدہ — خندد ز دیدہ آں ہمہ شب چرخ پرستار
میدانِ کاشمیر ہمہ سبزہ زار شد — ہم گلستان گشت ہمہ دشت و کوہسار
باغ نسیم و باغ نشاط است جلوہ گر — تا طالب بہشت نماند در انتظار
وادی کاشمیر بود خال روی دہر — ہم غازۂ جمال رخِ دشت و کوہسار
حورانِ خلد را شکند خارِ رشک و غم — از دیدن جمال حسینانِ ایں دیار
در کاشمیر ہست عجب وصفِ دلکشی — ہم ساکنانِ خلد بریں اند خواستگار
حُسنِ صبیح کہ ہست متاعِ گراں بہا — ازاں بکاشمیر بود بہر جاں نثار
آں زلف و خال و عارضِ سیمیں کہ پیشِ او — حور و پری مدام خجل ہست و شرمسار
کشمیریاں بہ حُسنِ صبیح و بہ دلبری — گوی سبق ربودہ ز خوبانِ ہر دیار
تسنیم و سلسبیل خجالت ہمی کشد — زاں چشمہ ہائے آبِ مصفا و آبشار
مہتاب ہست یک گلِ شبوی آں چمن — خورشید زرد آلوی آں باغ پُر بہار
کے آفرید خطۂ چوں ملک کاشمیر — دستِ قضا و قدرتِ خلاقِ کردگار

باشندگانِ کشمیر از بس فہیم و ذکی و پارسا و متقی اند بہ شالبافی و مصوری و نقاشی و زرگری مہارتِ تمام دارند۔ اِلّا البعض از انہا موصوف بہ صفتِ مکر و فساد و معروف بہ بُزدلی و عناد اند۔ و بے وفائی و کجروی را کہ خاصہ خوبانِ جہان است شعار خود ساختہ و روے از طریقِ مہر و وفا بر تاختہ۔

باشندگان

باغ نسیم و باغ نشاط کہ موجبِ مسرت و انبساط است زینت افزائے گلستان ہائے کشمیر شدہ از سیاہ آب ہائے قطعہ ایست (سیاہ آبی ست) موسوم بہ ڈل کہ بے مثل و بے بدل است۔ باشندگانِ ہر دیار و امرائے روزگار راہ ہائے دُور و دراز قطع کردہ در ملک کاشمیر برائے دیدنِ ڈل می آیند و دل را می آسایند مختصر او تعریفِ آں ایں شعر کفایت کند

سیرِ باغِ بہشت گر خواہی — بہر سیرش چرا نمے آئی

مقامات قابل دید

جہاں آفریں تا جہاں آفرید غدیری چنیں جانفزا کس ندید

از در و دیوار ایں گلزار و از نظارہ ایں کوہسار مفہوم ؎

اگر فردوس بر روئے زمین است ہمین است و ہمین است و ہمین است

مختصراً ایں مضمون را بریں اشعار ختم می گردانم و روی از طریق طویل الکلامی میگردانم ؎

گر ترا خواہش بہشت بود ساعتے اندریں دیار بیا
گل و گلزار و گلشن شاداب نہر و آب روان و ہم دریا
کوثر و سلسبیل و ہم تسنیم حور و غلماں ہمہ بہ بیں اینجا
بیدل ہست دل دریں وادی دلکش و دلربا و دل افزا
ہست کشمیر جنت الفردوس ہست کشمیر جنت الماویٰ
آب او آب چشمۂ حیواں خاک او خاک جنت الاعلےٰ

۵ع کیفیت شب ماہتاب

تمہید مضمون

الحمد للہ الذی خلق الارض والسماء وزین السما الدنیا بمصابیح۔ اعنی حمد بے حدو ثنای لایتعد مالک الملکے وخالق الخلقے را سزد کہ زمین و آسمان را بیافرید و بہ انواع ثوابت و سیار موخر الذکر را زیب و زینت بخشید منجملہ آں اجرام سماوی جرمی است منورکن زمین و آسمان و تحیر بخش دیدہ انسان آں سلطان اللیل را ماہتاب عالم تاب می نامند۔ چوں آفتاب جہاں تاب از محنت و مشقت روز ماندہ و زرد رو شدہ بگوشہ مغرب زاہدانہ منزوی گردد۔ آنگاہ شہنشاہ شب بدون رنج و تعب بے خوف و خطر و با زیب و فر مسند آرای فلک شدہ سپہ سالاری انجم بعہدہ خود می گیرد و بر تخت آسمان با فر و شان رونق افروز شدہ جہان و جہانیاں را از نور خود مستفیض می گردانند۔ ہمیں کہ شہنشاہ روز رو زرد پوشید و لشکر تیرگی و

ظہور ماہتاب

ظلمت شب بہر سو وبہر جانب دوید۔ ناگہاں یک تودۂ سیم باہزار آب و تاب در خلا آویزاں و رواں بنظر آمد۔ کیفیتے کہ از نظارہ آں بر دل نظارگیاں طاری مے گردد۔ بیان آں از حیطۂ تحریر و حیز تقریر خارج است۔ عقل انسان از تعقل آں حیران و ظلمت شب از پرتو آں پریشان جملہ اشیاء ارضی از پرتو نوراں مستفیض می گردد۔ و بر ہر امیر و فقیر و صغیر و کبیر یکساں می تابد۔ گویا سبق انصاف و انتصاف بہ اہل جہاں می آموزد۔ و دیدگاں شب رواں و دزداں را بسوزن حسرت می دوزد۔

جرم ماہتاب اخگریست سوزاں و شعلہ ایست تاباں برائے دزداں و شب گرداں و چراغ ہدایت و شمع درایت برائے پاسباناں و شب بیداران۔ اگر چشم دزد نابکار و دیدہ فراق ستم شعار تاب دیدن جرم نور بار مہتاب ندارد ؎ چشمۂ ماہتاب راچہ گناہ۔ زیرا کہ ایں پاسبان شب نگزارد کہ کسی در عہد پاسبانی اش بر راہ فسق و فجور بتازد۔ یا دست تعدی بر مال مظلومی تازد و حضرت انسان دامن آلود عصیان گردد۔ فاسقان و قزاقان در نور ماہتاب ہم دائما در پیچ و تاب می مانند مثال شاں بعینہٖ مثال مہتاب و سگ است۔ بفحوائے ؎

فوائد و منافع

ماہ نور می فشاند و سگ بانگ می زند — سگ را بگو کہ کار تو با مہتاب چیست

بارہا در مشاہدہ می آید کہ بچگان کہ قلوب شاں مثل آئینہ صاف و از مبدء نور حقیقی قریب تر می باشند از نظارہ آں بسیار شادان و فرحان می گردند۔ بفحوائے الجنس یمیل الی الجنس صحیحا۔

روشنی بدر بدرقہ ایست مسافراں را کہ در حدت آفتاب طریق سفر نتوانند گرفت و بمجرد طلوع آں متوجہ سفر می گردند۔ رفیق شفیق شاں شدہ باعث طے مسافت می باشد۔

روشنی آں حکم تباشیر دارد۔ برائے گرم مزاجاں و گرم رواں منزل ہستی۔

مردماں ہم در فصل تابستاں و ہم در موسم زمستان در سایہ حمایت آں بہ آرام و اطمینان خواب می نمایند انعکاس نور آں بر دشت و کوہستان کیفیتے کہ دارد تعلق بدیدن دارد۔ چہ ہر ذرہ ریگ مثل ریزہ ہائے سیم و ہر سنگ کوہستان قرص سیم می نماید۔

آب در جوئی و انہار و دریا و آبشار مثل مار پیچاں رواں شدہ لطف دیگر دارد۔ از پرتو آفتاب مثل مار سیماب بنظر آید۔ پاسباناں و محافظان و رقیباں و درباناں کہ در شب ہائے دراز

سیاہ بھجولائے۔ ؎

درازی شب از مژگانِ من پرس | کہ یکدم خواب در چشمم نگشت است

بیدار می مانند در شب ماہتاب بہ اطمینان و آرام خواب می گیرند۔ گویا از سطوت ماہتاب دزدان و رہزنان مرعوب شدہ بزاویہ اختفا متوازی گردند۔ و مہتاب پاسبانی و حفاظت خلق را بذمہ خود می گیرد۔ چہ پاسبان مہربان و نگاہ بان شیریں روان است کہ بے مزد و منت فرائض پاسبانی را بہ احتیاط تمام سر انجام می نماید۔ و ہمچنیں مانع وصال یاران نفسانی کہ بنائے محبت شان بر لذائذ حیوانی باشد میگردد و انسان را سبق تورع و پارسائی مے آموزد۔ چوں از حملات شب ہائے تار انسان بیزار و بیقرار مے گردد۔ شب ماہتاب است کہ از ورود مسعود خود دل ہا را تسکین و اطمینان می بخشد۔ رقاب و حفاظ کہ دیدگان شاں مزہ خواب شیریں بہ چشیدہ و شکل بستر استراحت ندیدہ از وجود شب ماہتاب گلہائے مراد شاں بصد آب و تاب شگفتہ و گرد غم و الم از صحن خاطر شاں رفتہ دریں قاعدہ کلیہ کہ محدثات عالم تغیر پذیر است شب ماہتاب ہم بتدریج رو بزوال می آرد +

غنیمت داں شب ماہتاب و زانجامش مشو غافل | کہ گردش میکند گردوں شود نقش جہاں باطل
بزودی بستر د نقش ضیا از لوحۂ عالم! | بعجلت خیر ورزای جاں مشو اندر جہاں کاہل

زمانِ عیش و طرب ہم مثال شب ماہتاب است کہ گزراں و زوال رو آرندہ بہ آں۔ ؎

ای شب مہتاب ای کشاف اسرار ازل | نور بخش دیدۂ اہل صفا و اتقیا
ایکہ از رعب تو ترساں است دزد نابکار | ایکہ از بیم تو مضطر گشت مرد بے حیا
از ضیاء صافی وانوار پرُ اسرار تو | گشت حیراں دیدگانِ عارفانِ باصفا
رہزناں در گوشہ ہا مختفی شدند از خوف تو | قطع شد دست تعدی دیدۂ جور و جفا

فی الجملہ شبِ ماہتاب آئینہ ظہورات قدرت و نمونہ عجائبات فطرت است۔ ممد نیکوکاران حامی پارسایان و مخل بدکاران۔ مظہر نورِ خدا و راہبر راہ ہدیٰ۔ عبرت بخش دیدہ دانا محمد کار زاہد باصفا و دافع شیطان بے حیاست +

مدنیت و بدویت

ع۶

تمہید تعارفی مضمون

مشیتِ خالقِ مخلوقات گوناگوں و رازقِ مکونات بوقلموں مقتضی آں شدہ کہ حضرتِ انسان کہ شانِ آں بقرآں خلقنا الانسان فی احسنِ تقویم آمدہ۔ ربع مسکوں را بسکونت خود مشرف ساختہ چہرہ آرائے زمیں گردد۔ چنانچہ بعض ازانہا بلاد عظیمہ امصار قدیمہ را مسکن خود گزیدند الّا اکثر الناس بفحوائے ۔ے

ولیکن کسانیکہ مردِ حق اند　　　　خریدارِ دُکانِ بے رونق اند

دیہات و خلوات را ملجا و ماوائے خود ساختند و مصداق ع "ہیچ آفت نرسد گوشۂ تنہائی را" شدند و از ہجوم بے تمیزی اظہارِ ناپسندی نمودہ خود را از ترددات مختلفہ و تفکرات متفرقہ رہانیدند و بر رفعت خوشحالی رسیدند و اسپ مراد و کامرانی در عرصہ لطف و نیکنامی دوانیدند۔ بوجوہات ذیل بدویت را بر مدنیت ترجیح مے تواں داد+

دلائل فضیلت بدویت

(۱) بارہا در مشاہدہ مے آید کہ مردمانِ صحیح الاعضا و توانا از شہرہائے کلاں بر نمے خیزند۔ بل قریات و دیہات مردم ایں صفات پیدا مے کنند۔ زیرا کہ عمدگی آب و ہوا بر صحت انسان اثر تمام دارد۔ ایں چگونہ ممکن است کہ ساکنان بلاد عظیمہ مثل لندن و نیویارک در صحت و توانائی با باشندگان قریات و مضافات مقابلہ توانند نمود۔ و ایں امر از مسلمات و بدیہیات است کہ صحت تقدم تمام دارد بر جمیع اشیاء مملوکہ انسان۔ در ہوای تازہ و صاف و میدان ہائے پُر فضا و دلکشا و بادیہ ہائے صحت افزا بود و باش داشتن کجا و در شہرہائے گنجان آباد و کوچہ ہائے غلیظ و ناصاف و در محلات موجب خرابی و فساد سکونت ورزیدن کجا۔ ے ببیں تفاوت رہ از کجاست تا بکجا۔

(۲) عمدگی آب و ہوا و فضائے دلکشا بر قد و قامت ہم اثر انداز گردد۔ می بینیم کہ مردمانِ شہر از بس پست قامت و نحیف و ناتواں می باشند و بر خلاف آں ساکنان قریات و قاطنانِ بادیہ طویل القامت۔ قوی الجثہ و شجاع بنظر می آیند۔ طاقت و توانائی و قد آوری بر انصرام اکثر کارہائے متعلقہ انسان اثر تمام دارد+

کثرت کاروبار و اشتغال کار برائے اہل شہر مانع ترقی گردد۔

(۳) مدنیت دشمن ذہانت خیال کرده شود و برخلاف آں بدویت ممد ذکاوت و فطانت باشد زیرا کہ چوں ایشاں (ساکنین امصار) از خواندنِ اخبار و استیفائے بیتا تیر و شغل روزمره فارغ میگردند خیال می نمایند کہ بجز ایں کاری دیگر و فرض برتر مفوض بہ ایشاں نیست - ایشاں را از اشیاء خارجہ خبرے و تاثرے نباشد - از مظاہر قدرت و مناظر فطرت کلیۃً محروم مے باشند نمی دانند کہ اشعۂ آفتاب عالمتاب بر کوه و دریا و دشت و صحرا چہ لطف عجیبے و چہ کیفیت غریبے دارد +

آب ہائے رواں و دریائے کوہستان و انہار و آبشار در صحرا و کوہسار و نجوم تابدار بر فلک دوار و زمزمہ خوانی طیور بر شاخسار و سیر و گردش در کشت زار و تماشائے گلزار در فصل بہار و بوقلمونی نباتات و اشجار چہ قدر دلرُبا و فرحت افزا می باشد بجا لیکہ اہل شہر در محلات فلک شان از دیدن آسمان ہم عاجز و قاصر اند در بدویت خود بخود اتفاق مشاہده ایں چنیں مظاہر فطرت می افتد و ایشاں بغور و خوض مطالعہ صحیفہ قدرت نموده مقر صنعت صانع حقیقی می گردند - و ازیں عمل اثر خاص بر دل و دماغ شاں مے افتد +

(۴) مشاہدات روزمره شاہد ایں حال است کہ مردمان صائب الرائے و صاحب فہم و ذکا اکثراً تعلق بہ دیہات و قریٰ مے دارند - اختراعات عجیبہ و ایجادات غریبہ اگر از پرده اخفا بمعرض ظہور آید نتیجہ عقل و دماغ اہل قریٰ است - زیرا کہ حسب تجربات سابقہ دماغ اہل شہر متناسب و موزون برائے اختراعات نباشد +

(۵) اہل دیہات و جنگلات کارہائے متعلقہ خود را بدست خود سرانجام می نمایند کہ موجب ترقی باشد و برخلاف ایں ساکنان امصار بذریعہ ماشین ہای مخترعہ انصرام مے دہند +

(۶) در مدنیت کسی از حال دیگرے خبر ندارد - بدیں سبب از صفت ہمدردی و اتفاق و فوائد اشتراک در رنج و راحت اہل آفاق متصف نمے گردد - عرق ہمدردی شان گاہے در حرکت نمی آید حالانکہ برخلاف آں در بدویت از مشاہده حال یک دگر واقف و باخبر می باشند و بدیں سبب بطریق مدد و استمداد سلوک می نمایند و صفت ہمدردی و اتفاق را ہمیشہ مرعی و ملحوظ

میدارند۔ اہل دیہات در لطف و مروت و شفقت و محبت ہم بر اہل شہر فائق و سابق اند زیرا کہ قبل الذکر اگر کسی را بدوستی گزینند برائے دوام باشد و در ایثار و نثار درہم و دینار بل در نثار گوہر جان بر یار وفادار دریغ ندارد چہ یک یار صمیم و محب قدیم بہتر و افضل است از صد یار بخیل و لئیم +

اہل شہر اگر ہزار آشنا دارد ہیچ فائدہ از انہا بوقت حاجت نبردارد۔ چہ ایشاں یاراں زبانی یا نانی باشند یک یار جانی بہ از صد یاران نانی و آشنایان عارضی بحالت عوارض و تکالیف مفید ثابت نمی گردند چہ ایشاں دراں حالت پیرامون حال نمی گردند +

چوں باشندہ دیہات (روستائی) در بلدۂ عظیم داخل میشود۔ از دیدن عجائبات و از ملاحظہ غرائبات اثریکہ بر دلش طاری میگردد۔ ازان دل اہل شہر عاری باشد چہ ایشاں از مشاہدات روزمرہ عادی بملاحظہ آں اشیا رشدہ اصلا متاثر نمی گردند و ایں تاثر ہم موجب شگفتگیٔ غنچہ دل و جان باشد ہم در عقل و تدبر اہل قریٰ از اہل شہر سابق می باشند +

از مشاہدہ روزمرہ معلوم میگردد کہ در بدویت اطفال از حال یک دگر بخوبی آگاہ می باشند و در شنیدن حکایات و روایات بزرگان شغف تمام ہم می رسانند حکایات تاریخی خاندان بر دلہائے شاں اثر عجیب دارد +

(۷) در بدویت پروای تکلفات در ہیچ حال نباشد۔ آسمان خیمۂ بے چوب بر سر شان و فرش زمین در زیر پائے آں مستان۔ ایشان دریں معاملہ استغنائی تمام می دارند۔ ہم چنیں محتاج امتعہ نفیسہ و اغذیہ لذیذہ و البسۂ نظیفہ نباشند۔ نہ حاجت خدام دارند نہ پروای عوام در تکلفات لایعنی زر کثیر و مال خطیر ضائع نمی سازند +

از دولت سکون قلب محروم می مانند و ہمیں اطمینان خاطر است کہ لُب لباب راحات دارین و منتہائے مقصد کونین است۔ ذخیرہ مال و متاع کہ در خانہ ہائے دارند وبال جاں شدہ باعث ہزارہا تکلیف می گردد۔ خوشا حال صحرا نورداں کہ نہ مال و مکنت دارند نہ مال و حشمت کہ بفکر آں بہ تردد و تفکر در گذارند ۵

پس از صد سال ایں نکتہ محقق شد بہ خاقانی کہ یکدم مطمئن بودن بہ از تاج سلیمانی

دریں شک نیست کہ در مدنیت اکتساب علم و فن بہ سبب موجودگی مدارس و مکاتب بخوب

تریں وجہے صورت می بندد وبدیں سبب اہل شہر تہذیب نفس وتعدیل قوی کردہ از درجہ بہیمی بمرتبہ ملکی توانند رسید لیکن نتیجہ بالعموم بالعکس ظاہر می گردد۔ زیرا کہ حضرت سعدی علیہ الرحمتہ می فرمایند ؎

علم چندانکہ بیشتر خوانی　　چوں عمل در تو نیست نادانی

ایشاں از صفت عمل عاری شدہ تہذیب وتادیب نفس نتوانند نمود مشاہدات روزمرہ ظاہر می نماید کہ در مدنیت بوئی مہر و وفا وخوئے حلم وحیا نباشد واز نعمت انس ومحبت والفت بے نصیب اند۔ وہم چنیں صحت جسمانی وراحت روحانی پیرامون حال شاں نگردد۔ قول فیصل این است کہ بدویت افضل تر از مدنیت است۔ پوشیدہ نماند کہ بدویت موجب فتوحات نمایاں شدہ اقوال عالم را در سبعہ اقالیم در جہان مثل مہر و ماہ بر فلک شہرت دوام وبقائے عام می رساند۔ فتوحات عرب مصدق ایں قول است۔

۷۔ کیفیت شب تار در باد و باران موسم سرما

کیفیت شب تار بر مرد ہوشیار ہویدا وآشکارا دیدہ وران روشن ضمیر بلکہ بر ہر صغیر وکبیر وامیر وفقیر اظہر من الشمس وابین من الامس است۔ زیرا کہ ہر کہ وِمہ در ہر قصبہ ودہ از نظارہ آں بہرہ بردارد۔ الّا از کیفیت کلیتہ وحقیقت اصلیہ بجز آنانکہ دشت ودریا پیمودند و سفرہائے دور ودراز نمودند ودر محلات عالیشان نیاسودند۔ دیگر خبرے واثرے نباشد۔ امرا ازیں کیفیت ہم آگاہ نیند

امرائے عالی وقار وروسائے با اقتدار کہ بر بسترہائے گرم ومسندہائے نرم استراحت می فرمایند۔ وشبستان جنت نشان ایشاں از شموع دل افروز حکم خلد بریں بر روئے زمین دارد۔ تصور آں نتوانند نمود۔ بفحوائے ؎

ای ترا خارے بپا نشکستہ کے دانی کہ چیست　　حال شیرانے کہ شمشیر بلا بر سر خورند

چہ ایشاں نہ متاثر از برودت جانکاہ وتاریکی ظلمت) روح فرسا باشد نہ بہ سبب خواب شیریں صدائی طوفان وریزش باران بگوش شاں میرسد۔ نہ غرش رعد ونابش برق پردہ ہای

غربا از کیفیت بیگانه اند

گوش و چشم انسان را می درد۔ پردہ گوش ایشاں از صدائے مہیب طوفان بے خبر و غنچہ دل از ادای رعد و برق بے اثر باشد۔ غربای نادار و مبتلایانِ مُصیبت و اضطرار آگاه از کیفیت شب تار و واقف از ورازدستی و ظلم روزگار اند۔ کہ نہ شبستانِ خلد نشان و نہ ساز و سامان محافظ زمستان می دارند و نہ از پارچات گرم نہ لبستر ہائے نرم فائدہ ہا بردارند بل زیر چیر ہا زندگی بسر نمودہ علی الدوام بردارند۔ لباس بهتر از عُریانی تن بر بدن ایشاں دیدہ نشود۔ از دستِ بُرد نہ ہوائی سرد نالان و از صدائے مہیب سحاب پریشان و از باریدن باران بہ سبب برودت گریان می مانند و مصداق این شعر می باشند ؎

شبِ سر وشاں دیدہ نابردہ خواب چو حربا تامل کناں آفتاب

انتظار آفتاب می نمایند تا از آفت سرما و ظلم ظلمت شب یلدا رہائی یابند ؎

شب تار و ہوائی جانگداز در موسم سرما بلائی ناگہانی ہست ہم سوہانِ روح فرسا

سردی ہوا و برودت سرما مثل تیر دل دوز جاں سوز شاں می گردد۔ بدین سبب دست دعا بدرگاہ خالق الارض والسماء دراز کنند تا درازی شب یلدا کم گردد۔ چوں عروس آفتاب بصد نقاب از چہرہ برداشتہ بر منصہ فلک چہارم جلوہ گر می گردد۔ جان در اجسام مردہ شاں عود می نماید۔ دیدہ ہا از دید آں عروس جاں بخش گرم می کنند۔

اثر شب تار بر حالت تجار

وائی بر حال مسافرانِ بحر و بر و تاجرانِ صاحب سیم و زر و عازمانِ سیر و سفر کہ در شب تار زمستان در حالت طوفانِ باد و باران با رفقا و یاران قطع مراحل و طے منازل می نمایند۔ گاه کشتی شاں بر گرداب ہائل در می آید کہ از آں سفینہ حیات شاں بہ کنار ساحل نجات رسیدن محال می نماید۔ غرش رعد و تابشِ برق باعثِ آتش گیری و حرق خرمن امید شاں می باشد۔ بلبل شیراز کہ از بس نکتہ پرواز و شیریں طراز است۔ مقائسہ و موازنہ ہمیں حالت نمودہ بدیں نوع مترنم شدہ ؎

شبِ تاریک و بیم موج و گردابِ چنیں ہائل کجا دانند حالِ ما سُبکسارانِ ساحل را

چوں سفینہ تاجران در بحرِ بیکران حالتِ باد و باران و شدتِ طوفان در گرداب ہائل در آید جانِ شیریں آں خسرواں از تن بیروں می آید و فرہاد وار فریاد می آرند و بسا اوقات در مشاہدہ

آمده که اکثر الناس صید دام حرمان و یاس در آں حالت خوف و یاس شده لقمهٔ نهنگ اجل گشتند۔

نتائج

گاه مسافران بحر و بر برتلال مصر و بربرآمد از نهال تجارت قند و نیشکر بر برداشته شیریں کام میگردند و گاه فرعون صفت بدریائے نیل بے نیل مرام فرومی روند نقوش امید از موسائی ناامیدی سترده خون آرزوہائے دیرینه می نمایند ایں همه نتائج و عواقب شب تار در موسم سرما است۔

اثر برحالت مریضان و عاشقان

اکنوں عنان شبدیز خامه دوزبان بسوئے مریضان نیم جان که از بس افسرده و ناتوان اند منعطف می گردد۔ معلوم است که شب تار موسم سرما چه قدر دراز و طویل برائے مرد علیل می باشد که هر ثانیه اش در درازی ثانی ندارد۔ از درازی شب فقط دو کس آگاه اند و بس۔

اوّل۔ مریض نیم جاں که از بین الاقران و همسران بر بستر بیماری دراز شده چشمانش مزه خواب نه چشیده بل در آه و زاری و گریه و بیقراری نالاں و تپاں می گزارد۔

دوم۔ عاشق مهجور که به سبب فراق ماه وش در کاوش آں مبتلائے جور و ستم و شاکی غم و هم و اسیر دام رنج و الم می گردد۔ آں بیچاره هر لحظه مثل ماهی بے آب در رنج و اضطراب می باشد و سیماب وار مضطر و بے قرار بوده هر لمحه مرغ جانش از قفس روحش پرواز می نماید

گزارد شب بصد مشکل بصد دقت بصد زاری بصد رنج و بصد حسرت بصد درد و بصد خواری

اثر برحالت شبروان و دزدان

چوں از خطرات شب تار اثرات آتش و نار مترتب است خداوند کریم در قرآن مجید شان و عظمت ظلمتش ملحوظ داشته قسمش می خورد۔ جائیکه میفرماید "واللیل اذا غسق"۔ پس هیبت و شان شب یلدا و تاریکی روح فرسا و طوفان هوا از معظمات مظاهر فطرت و مناظر قدرت است۔ و گواه عادل و شاهد عدل بر جلالیت رب الارباب خالق المطر و السحاب اند در پردهٔ شب تار کسی مسرور و فرحاں نیست بجز بوم شوم یا دزد مذموم که موخر الذکر در ظلمت شب نامهٔ اعمال خود از تاریکی عصیان سیاه کرده مستوجب النار و السقر می گردد۔

ع کردنی خویش آمدنی پیش

مکافات عمل و پاداش کار دریں دیر ناپائیدار که نتیجه گردش لیل و نهار است از چشم مردم دانا مخفی نیست۔ باید دانست که دریں جهاں گزراں ابنائے و ناں بر دو نوع اند۔ یکے آنکه

غرض افعال و کردار انسان

بنائے کارشاں مبنی بر مفاد و مصالح اقران و همسراں باشد - دیگر آنکه افعال و کردارشاں ضرر رساں و موجب نقصان هر انسان و حیوان است - چنانچه بلبل خوش الحان چمنستانِ فصاحت و طوطی شیریں زبان شکرستانِ بلاغت در بوستانِ اخلاق که هر گل آں در رنگینی و خوشبوئی شهرهٔ آفاق هست بدیں نوع مترنم شده ؎

دو کس چاه کنند از پی خاص و عام — یکے نیک محضر دگر زشت نام

یکے آنکه تازه کند تشنه حلق — دگر تا بگردن در افتند خلق

بریں محل ذکر خرقهٔ اخری که نیات و طویاتِ شاں متضمن بر مضار و فسادات اهل جهان است کرده شود و نموده آید که هر آنکه ؎

تخم بدی کشت و چشم نیکی داشت — دماغ بیهده پخت و خیال باطل بست

مکافاتِ عمل

جملهٔ ارادات و نیاتِ شاں مقتضی تکالیف ابنای زماں باشد - حکمت بالغه و قدرت فاضلِ حکیم مطلق و قادر برحق بدیں نوع جاری و ساری شده که تخمے که در مزرع عمل بکارند بر آں بردارند کسے در جهاں ندیده شنیده که از تخم جو گندم روئیده باشد - چنانچه در بوستان آمده ؎

بر آں تخم کاری بر آں چشم دار — که هرگز نیارد گز انگور بار

بر زبانِ انگلسی ضرب المثل است

یعنی هر چه بکار آید بر آں بردارید - اگر کسی چاهی بدیں نیت کند که کسی در آں افتد بر نیتش حسب الاقتضائی قانون الهی جزائیں نباشد که خود در آں فتد - حاکیانِ راستی شعار و راویانِ حقیقت گزار حکایات بسیار و روایاتِ بے شمار دریں ضمن ایراد کرده - و از آں ایں امر بپایهٔ ثبوت رسانیده - ؎

از مکافاتِ عمل غافل مشو — گندم از گندم بروید جو ز جو

حکایت شیر خونخوار که در بیابان ...

چنانچه برائے اثبات دعوی مزبور حکایتِ آں شیر خونخوار و پلنگ ستم شعار که لیل و نهار مصروف صید و شکار بوده به ریختن خونِ ناحق مشغول ماندے و همیشه سبب جور و جفا میدانِ ظلم و ستم جهاندے عاقبت الامر نهال اعمالش در باغ بیدادی نشو و نما یافته شاخهائش بلند شده بر فلکِ هفتم رسیده و بر اعمالش بجز ایں ندید که صیادے از پردهٔ غیب بر آمده بچگانش را

هدف سهام مرگ ساخت و چشم جهاں بیں آں شیر ستم شعار و پلنگ ظلم وثار را از فراق دیمی قرة العین بے نور کردہ برائے بقیہ عمر معتکف بیت الاحزان نمود۔ تفصیل ایں اجمال اینکہ آوردہ اند کہ در دیار حلب بیشۂ بود وسیع و بیدائی بود فسیح و دراں شیر سرپر فرمانروائے متمکن شدہ شب و روز بہ شکار حیوانات آں بیشۂ اشتغال ورزیدے و دو بچہ داشت کہ از دیدن آنہا در مردم چشم نور و در قلب مضطر سرور پیدا گشتے دراں صحرا بر مسند بیدادی نشستہ بازار کشت و خون را گرم ساختہ بود۔ و فریاد مظلومان آں صحرا و ستم دیدگان آں بادیہ بہ آسمان در می پیوست و لیل و نہار بدرگاہ کردگار زاری می نمودند۔

روزی آں شیر خونخوار حسب معمول برائے شکار بدر رفت۔ و دو بچہ ہائے آہوئے مادہ راکہ بہ چرا مشغول بودند و مادر مہربان شاں مصروف حال شاں بود۔ گرفتہ لقمۂ خود ساخت مادر بچگان ہر چند نعرہ و فریاد بر آورد گوشہ چشم بداں ننمود۔ قضارا در آں اثنا کہ شیر بچہ ہائے آہوی مادہ را شکار میکرد صیادے در کمین گاہ آں پلنگ آمدہ ہر دو بچہ را بکشت و پوست بر کشیدہ رواں خانہ شد۔ چوں شیر بہ بنگاہ رسید آنرا خالی از بچگان دید و فریاد و زاری بر کشید و دود فریادش بر فلک ہشتم رسید ٭

از دیدن خون فرزندان چشمانش پر از خون شد۔ ہر سو می دوید و می اندیشید کہ ایں آفت بمن از چہ رسید۔ ناگاہ شغالے پیر کہ مراحل عمرش در مشاہدۂ حقہ بازی فلک شعبدہ باز طے شدہ و وعظ و نصیحت را شعار خود ساختہ بود۔ بدآنجا در رسید و چوں شیر خونخوار را بداں حال دید بدو گفت کہ ایں آتش ظلم تو خود افروختۂ۔ آیا نمی دانستی کہ آں مظلومان کہ ایشاں را لقمۂ خود ساختی مادر و پدرے داشتند۔ و تو در فراق دائمی فرزندانش ایشاں را در آتش غم و حسرت مے نشانیدی و تو بارہا دیدہ ہائے پر نور ایشاں را از فراق قرة العین آنہا بے نور می ساختی پس دود فریاد ایشاں بر فلک نیلگوں رسیدہ جہاں را بر چشم تو تیرہ و تاریک ساخت۔ ہم چنیں ناقلان شیریں زبان و حاکیان حقایق ترجمان نقل نمودہ کہ توانگری ستمگر ہیزم درویشان بہ بہای ارزان خریدہ بہ بہائے گراں بدست دیگراں فروختے۔ روزے ہیزم درویشے گرفت و نیم بہا بدو داد۔ آں بیچارہ افسردہ خاطر شدہ برفت و از دل گرم آہ سرد بر آورد ساعتے نگذشتہ بود کہ در انبار ہیزمش

حکایت نتیجه خیز عبرت

آتش گرفت و انبار و دیگر مال و متاعش را پاک بسوخت - دیدندش عریان و گریان از ہر کس سبب آتش زنی دریافت می نمود که دریں اثنائے از حکما که سرد و گرم روزگار دیده و تلخ و شیریں لیل و نہار چشیده بود گفتش نمے دانی که آتشے از دود فغان مظلوماں مشتعل شده ترا از بستر نرم و خاکستر گرم نشانید -

ایجاز را ملحوظ داشته بر ہمیں اکتفا کرده شود ؎

گندم از گندم بروید جو ز جو   از مکافات عمل غافل مشو

آفتاب

۹ع

تمہید متعلق مضمون

آفتاب عالمتاب که بزرگ ترین اجرام سماوی ہست یکے از مظاہر قدرت و مناظر فطرت است و نظم جہاں منوط بذات آں است - خالق ارض و سما و مالک جملہ اشیا چوں بترکیب کاف و نون ربع مسکوں را بیافرید از وجود آفتاب ظلمت زده چہره آفاق را زینت بخشید -

تشریح لفظ آفتاب

بقول بعض لفظ آفتاب مرکب از آفت و آب است یعنی آفت بحق آب - ظاہر و باہر است که آب سطحیات ارضی از حدت و تمازت آں بصورت بخارات متبدل شده متصاعد به آسماں می گردد - اعنی مثل آفت آنرا فرو می برد - بدیں سبب ملقب به آفتاب شد بعض محققین به تحقیق آں پے برده و بسرحد تدقیق رسیده گفته اند که در اصل آب و تاب بود - بسبب آنکه ب و ف قریب التلفظ است ب را به ف تبدیل کرده آفتاب خواندند - بمعنی گرم کننده آب - ایں امر محتاج بیان نیست که آب دریا و انہار و بحر و آبشار از حدت ہمیں جرم گرم می گردد - چه بظاہر خرد تر از زمیں می نماید لیکن در اصل جرمش از جرم زمین بدرجه ہا کلاں تر است اکنوں فوائد و نقصانات جرم آفتاب به معرض تحریر آورده شود +

فوائد آفتاب

بر دانشوران خورشید ضمیر پوشیده نماند - که جرم آفتاب منبع حرارت و نور و مخزن لطف و سرور است - اگر جرم آں بر آسمان ظہور نیافتی علی الدوام تاریکی و ظلمت و رنج و کلفت خیمه زن بودے - می بینیم که چوں تاریکی شب معدن رنج و تعب موجب اضطراب و اضطرار می گردد حضرت انسان که از اختلاف حالت را عادی است منتظر آں باشد که صبح صادق از ظہور نور جملہ جہاں

راشادان و مسرور سازد پس شہسوار مشرق سپاہ انجم را شکست فاش دادہ علی الصبح نیزہ شعاع علم کردہ بر مسند فلک نمودار گردد۔ و نصف ربع مسکون را زیر تصرف آوردہ سپاہ نور نزدیک و دور ظہور مے کند۔

(۲) رنگ ہائے مختلفہ کہ پرتو ظہور دارد از برکت آفتاب است۔ اگر آفتاب نبودے ہفت رنگ در سبعہ اقالیم جہان رنگ ظہور نیافتے روشنی سفید مرکب از ہفت رنگ است بذریعہ منشور مثلثی شبیہ الوان مختلفہ شمسی دیدہ معترف ایں امر بہ آسانی تواں شد۔ ہم چنیں قوس قزح کہ بعد باران بر آسمان ظاہر میگردد شاہد ایں حال است۔

(۳) حبوب میوجات ہم از تمازت آفتاب پختہ شود۔ و ہم رنگ ہائے متنوعہ یابد سرخی گل لالہ و گلاب از جرم آفتاب است۔ شاہد گل بر تخت شاخسار در فصل بہار اگر نشیند شاہد ایں حال است کشت زار ہا از حدت آفتاب پختہ می گردد۔ اگر روشنی و تمازت و حدت و حرارت بہ بقولات نرسد ہرگز ہرگز پختہ نگردد۔ اگر تخمی در سایہ بکارند و آنرا از روشنی و حرارت آفتاب محروم گزارند اصلاً نشو و نما نہ یابد۔ ازیں بحث ثابت شد کہ پختگی باطن اثمار و اشجار موقوف بر ہمیں جرم است۔

(۴) مواد غلیظ و عفونات فاسدہ از تمازت (حرارت) ایں علی الغور کافور می گردد۔ اگر جرم آفتاب نبودے آفات و بلیات مختلفہ از مواد غلیظہ و عفونات فاسدہ پیدا شدہ بصورت امراض جلوہ گر شدے۔ ازیں تقریر معلوم شد کہ آفتاب را در صحت و بیماری ساکنین زمین ہم دخلے تمام است۔

(۵) شب و روز ہم انحصار بر آفتاب دارد۔ زیرا کہ چوں زمین گرد آفتاب حرکت (گردش) می کند آں مقامات کہ مقابل آں می آید از نور آں مستفیض شدہ آنجا روز مقابل آں شب پیدا گردد۔ اگر جرم آفتاب نبودے بجز تاریکی چیزے بنظر نیامدے۔ حقیقت حال ایں است کہ لفظ شب و روز در کتب ہائے لغات نیافتہ شدے۔ چرا کہ ایں الفاظ باہم تقابل دارد۔

(۶) جرم قمر کہ بوقت شب از نور خود جہان و جہانیاں را مستفیض می گرداند۔ ہم از برکت آفتاب است۔ زیرا کہ بدر منیر کہ در اصل جرم سیاہ است اقتباس نور از مہر منور می کند۔ اگر آفتاب نبودے نور قمر ہم جلوہ گر نشدے۔ وہمہ وقت تاریکی و ظلمت ظہور نمودے۔ پس شمع قمر کہ محفل

جہاں را آراستہ و بازارِ جہاں را پیراستہ است از فیضان آن است +

(۷) انسان کہ بالطبع اختلاف پسند است اگر جرم آفتاب نبودی از تغیرات لیل و نہار و تبدلات مواسم و روزگار چگونہ مستفیض گشتے ۔ زیرا کہ گرما بعد سرما و سرما بعد گرما گاہے صیف و گاہے شتا متعلق بذات آن ست ۔ بصورت فقدان جرم آفتاب ہیچ آب و تاب نبودے و باعث شدت برودت کسے کارے نتوانستے کرد و چوں از تقریر اول بہ ثبوت رسید کہ پختن فصل ربیع و خریف و میوہ ہائے لذیذ و لطیف انحصار بریں دارد ۔ پس دریں صورت ماکولے از ماکولات و لقولے از لقولات و مشروبے از مشروبات نبودے و چوں حیات حیوانات منحصر بر ماکولات و مشروبات است ۔ از فقدان جرم آفتاب آنجناب حیات انسان و حیوان ہم بمعرب زوال و وبال در شدے و بدیں سبب چیزے در کارگاہ جہاں رونما نہ گشتے و حضرت انسان کہ خلاصہ موجودات و نقادہ مخلوقات و رونق ربع مسکوں و علت غائی ترکیب کاف و نون است ۔ رخت ہستی بجانب عدم بربستے ۔ پس حکمت الٰہی اقتضای وجود ایں معدن نور و ضیا و منبع صدق و صفا شدہ +

(۸) سیم و زر و لعل و جواہر کہ در معادن یافتہ شود رنگ و تاب آں بر آفتاب است لعل گراں بہا کہ بہ سبب سرخی و رنگینی از بس دلربا می باشد از تابش آفتاب است ۔ ہم چنیں زرد طلا کہ ہر فرد بشر بر جمال آں شیفتہ و شیدا می نماید ۔ رنگ و آب و زیب و تاب از آفتاب می یابد ۔ حضرت سعدی رحمتہ اللہ علیہ می فرماید ؎

سنگ را چوں دوام مے تابد تابش آفتاب زر گردد

چوں جرم آفتاب جامع جمیع محاسن و مفاد و دافع جملہ عفونات و فساد و مصلح کار کافہ ناس و عامہ عباد است خداوند کریم جرمش را اہم اہم تریں اجرام سماوی قرار داد و قسمش می خورد می فرماید والشمس والضحیٰ وجود باران ہم انحصار بر آفتاب دارد کہ از حرارت آں آب بصورت بخارات تبدیل شدہ بہ عالم بالا می رود و در طبقات باردہ رسیدہ کثیف شدہ بشکل ابر و مطر می گردد پس مختصراً ایں تواں گفت کہ اگر آفتاب نبودی ہیچ نبودے ؎

گر نبودے آفتاب اندر جہاں کے بُدے نور و ضیا بر آسماں

کے بُد سے روئ زمین آراستہ | کے بُدے زلفِ جہاں پیراستہ
رنگ عالم تیرہ و تاریک بود ہ | تیرگی ہائے جہاں را روز بود
پرتوے انداخت او بر بحر و بر | ورنہ بُد نظمِ جہاں زیر و زبر

بعض اوقات از تمازت آفتاب دل تنگ شدہ اضطراب و اضطرار لاحق گردد۔ لیکن ہیچ فعل حکیم تعالی از حکمت نباشد چوں اجسامِ حیوانات از حدتِ آفتاب عرق میکند میتواں گفت کہ رطوبات فاسدہ از راہ مسامات خارج شدہ اخراج مواد سمیہ را از بدن می گردد کہ موجب صحت مزاج است۔ پس از وجود آفتاب اعتراف بہ حکمت بالغہ و قدرت کاملہ آں حکیم قدیر تواں کرد۔ فعل الحکیم لا یخلو عن الحکمۃ ۔

موسیقی

۱۰ع

ایں لفظ سریانی است و بزبان یونانی معنی آں لحن است و بزبان انگلیس ایں را میوزق تلفظ می کنند۔ صداہای موزون و متناسب کہ علی التواتر بر پردہ ہائے گوش رسیدہ خوش آئندہ معلوم می گردد۔ موسیقی نامیدہ شود ۔

گویند کہ موجد ایں فن لطیف حکیم فیثاغورث بودہ است۔ کہ از تلامذہ حضرت سلیمان علیہ السلام بود۔ بعضی بر آں اند کہ خود حضرت سلیمان علی نبینا و علیہ السلام موجد ایں فنِ شریف بودہ اند۔ گروہے ایجاد ایں فن را بہ حضرت داؤد علیہ السلام نسبت می دہد۔ بعضی از محققین می گویند کہ حکمائے سلف ایں ہنرِ نفیس از جانورے ققنس نامی کہ اورا موسیقار ہم میگویند اخذ کردہ بودند۔ کہ از بس خوش آواز و شیریں نواز باشد ۔

ایں امر از عجائبات است کہ جانور مذکور مادہ ندارد۔ چوں پیمانہ عمرش لبریز می گردد انبار ہیزم جمع نمودہ براں می نشیند و خواندن شروع می کند۔ از نغمہ ہائے دلرُبا و صورت ہائے رُوح افزا انبار ہیزم آتش می گیرد و او خود دراں می سوزد۔ بر خاکستر آں بقدرت خالق زمین و آسمان باراں می بارد۔ و از آں بیضہ پیدا شدہ بچہ بیروں می آید۔ ہمیں دور مسلسل علی التواتر جاری می ماند ۔

درفضیلت ایں فن شریف وہنرِ لطیف حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرمایند۔ ؎

چہ خوش باشد آواز نرم وحزیں ۔۔۔ بگوشِ حریفانِ مستِ صبوح
بہ از روی زیباست آواز خوش ۔۔۔ کہ آں حظِ نفس است و ایں قوتِ رُوح

فضیلتِ فنِ موسیقی

از ابیاتِ مذکورہ فضیلت (صوتِ خوش) بر صورتِ خوب ظاہر است ہم چنانکہ روح بر نفس فضیلت دارد۔ خداوند کریم در کتاب مقدس وعظیم می فرماید "نفخت فیہ من روحی"، وجائے دیگر فرمودہ "قل رُوح من امر ربی" ازیں کلمات تقدس آیات ایں امر بپایہ اثبات می رسد کہ رُوح انسانی جزو روح رحمانی است وہم چنیں بہ سبب آنکہ ایں فن قوت رُوح است۔ بنا بریں در شرف وفضیلت آں گنجائش شک وگماں نماند۔ خدائی برحق وقادر مطلق در خوش آوازے کیفیتِ عجیب وخاصیتِ غریب ودیعت نہادہ ولے نیست کہ رغبت وشخصے نیست کہ اُلفت بہ آں نداشتہ باشد۔ حتیٰ کہ دد ودام وطیور وہوام ہم ازاں متاثر می گردو۔ بار ہا مشاہدہ آمدہ کہ مارکہ از بس شقی القلب است ودمار از ہر جاندار می آورد بر آواز نے آنچناں مست می گردد وسر می جنباند کہ تحیر از مشاہدہ آں پیدا می شود۔ سبحان اللہ تعالیٰ کہ در چوب خشک چہ تاثیر عجیب ولطفی غریب نہادہ کہ دل انسان وحیوان بدرجہ تمام رقیق ومتاثر می گردد چنانچہ مولانائے رُوم در مثنوی می فرمایند۔ ؎

اثراتِ موسیقی

بشنو از نے چوں حکایت میکند ۔۔۔ وز جُدائی ہا شکایت مے کند
از نیستاں تا مرا ببریدہ اند ۔۔۔ از نفیرم مرد وزن نالیدہ اند

از اشعارِ مذکورہ ظاہر است کہ از صوتی کہ از نے برمے آید رقتِ قلب پیدا شدہ باعث نالہ مے گردد کہ یکے از تاثرات موسیقی است۔

ایں فن لطیف وایں ہنر نظیف جزو بدن اولیا ومشغلہ اہل دُنیا۔ دردِ دل دانشوراں وشغل جاہلاں۔ رفیق عشاق دل از دست رفتگان وہمراہ راہ گم کردگان بادیہ فرقت وغم ودل سوز جگر خستگان بیشہ رنج وہم۔ شفیق زاویہ نشینان صحرائے الم است۔ خداوند کریم را آں قدر مرغوب ومحبوب شد کہ حضرت داؤد علیہ السلام را بطور معجزہ عطا فرمود۔ در کتب معتبرہ آمدہ کہ بوقت نغمہ پردازی حضرت داؤد علیہ السلام آب از جریان ومرغ از

طیرانِ باز می ماند۔ بدین سبب بتقاضائی فطرت جُہلا شیدائے آں و عُلما فدائے آں۔ ابلہا گرویدہ آں و ہم عقلا گریباں دریدہ آں صیاد دلہا و ملجا و ماوای صغرا و عظما است۔

اللہ اللہ موجدانِ ایں ہنر چہ صاحب کمال و اہل حال بودہ اند کہ صوتی را آنچناں نشیب و فراز دادہ اند کہ ہماں یک صوت بہ صوت ہائی مختلفہ جلوہ گرمی گردد۔ و از حالتے بہ حالتے و از کیفیتے بہ کیفیتے متبدل می شود۔ طرفہ ایں کہ نغمہ کہ مخصوص وقت خاص است درہماں وقت مرغوب طبع می باشد۔ بوقت دیگر ہرگز اثراندازِ دل نباشد۔ بہ عارفانِ خداداد دل دادگانِ یار رعنا بہ شنیدن ہر صدا کہ تناسب داشتہ باشد۔ حالتی پدید آید کہ دل از دست دادہ از شراب وحدانیت مدہوش می شوند ے

کسانیکہ ایزد پرستی کنند   باواز دولاب مستی کنند

رائے صوفیائے کرام و شرف ایں فن نزد شاں

چہ فن لطیف است کہ از آں دلِ انسان متوجہ خدا شدہ از دنیا و ما فیہا بے خبر گردد۔ و سرور سرمدی و راحت ابدی حاصل کند۔ لیکن وائے برحال کسیکہ در حالت مستی اسیر دام شہوات نفسانی و لذائذ جسمانی شدہ خاسر الدنیا و الدین میگردد۔ و مصداق ایں شعر آں بے شعور می شود ے

نہ شد حاصل وصال یار و نے قرب خدا حاصل   نہ دنیا یافت آں خاسر نہ عقبیٰ شد بدو واصل

و بدلیل آنکہ دل انسان بحکم القلب العلیل یمیل الی الاباطیل ہمیشہ مائل بہ شہوات نفسانی می باشد بنابریں دانایانِ دین و پیشوایانِ شرع متین بجواز ایں قلم نہ راندند ورنہ فی نفسہ معیوب نیست اگر معیوب بودی آنانکہ قلوب را از ہوا و ہوس نفسانی و وساوس شیطانی مصفا ساختہ ملقب بہ لقب صوفیا شدہ اند۔ بجواز آں فتویٰ ندادندی از مجاہدات و زہد و ریاضت و مزاولت تقویٰ و عبادت نفوس شاں مُردہ و قلوب شاں زندہ می گردد۔ و شہوات نفسانی پیرامون خاطر شاں نگردد۔ مگر شرف ہمیں فن شریف و ہنر لطیف است کہ دل مضطر را تسکین و قرار می بخشد۔ از برکت آں جرات و دلیری از دیاد و خطرات مرگ نقصان می پذیرد در حال بے قیل و قال قلب ہر اہل کمال از آں متاثر می گردد۔ مسرت پاک برای ہر دو غمناک و سرور پر تاثیر برای ہر برنا و پیر و امیر و فقیر صغیر و کبیر است۔ حظ روح ہر شام و صبوح ممد تعلیم اطفال در حال و استقبال است

علمِ طب

عـ۱۱

فضیلت علم طب

از قول ماثور العلم علمان علم الابدان و علم الادیان) که بر افواه جمهور جاری و ساری است فضیلت این علم و فوقیت این فن ظاهر است - ضرورت خامه فرسائی به اظهار شرف این علم نیست - قبل ازانکه عنان شب دیز خامه به تفصیل فوائد عامه آں تافته آید - تعریف این علم از ضروریات است - پوشیده نماندکه نام این علم علم الابدان است - یعنی دانستن آنچه متعلق باشد اجسام بنی آدم و شناخت متعلقات آں و خیال کردن حالت صحت و بیماری ایشاں

مشابہت بدن انسانی با ساعت

تمثیل دل نشین ذیل برائے توضیح آں کفائیت می کند - بدنِ انسان را ساعت بغلی یا ساعت دیوار خیال کنید و بدانید که موجد آں بترکیبے ساخته که هر جزو منحصر بر جزو دیگرے شده - اگر جزوے معطل شد اجزائے دیگر ہماں ساعت محض بیکار شد - اگر جزوے سست شد - دیگر اجزا در ہماں لمحه بے حس و حرکت گشت - حال بدن انسان ہم بر ہمیں منوال است - چنانچه دانائے رموز حکمت و شناسائے نبضِ فطرت حضرت سعدی علیه الرحمته می فرمایند ؎

چو عضوی بدرد آورد روزگار دگر عضوہا را نماند قرار

و بمقابله چہار چرخ آں اخلاط اربعه در جسم انسان موجود است - چنانکه در ساعت تار پیچاں است که از کوک کردن گرد محور می تند و باز بتدریج کشادگی مے یابد و تا وقتیکه بتمامه کشاده نگردد - اجزائے آں متحرک می ماند - ہم چناں در جسم انسان ریه و شش است - در ساعت پنڈولم باشد که بمقابله آں در جسم انسان دل حرکت می کند - بمقابله آواز گزشتن ہر ثانیه حرکات متواتره نبض است در یں تار و پیچ ہائے بے شمار و در بدن انسان اعصاب و رگ ہائے بسیار است - اگر اجزائے آں خراب گردد ساعت سازاں آنرا درست می نمایند - علاج علالت و اسقام خاص و عام اطبا می کنند - فرقے که مابین ساعت و جسم انسان است بجز این نیست که ساعت را در ہفته یا در یک شبانه روز کوک می کنند الا حکیم علی الاطلاق خالق الخلق و الآفاق آں را یک بار کوک کرده -

دلائل ترجیح علم الابدان بر علم الادیان

کسانیکہ اصلاح اسقام ابدان انسان می کنند ایشاں را طبا می گویند و علم شاں را بہ علم الابدان یا علم طب تعبیر می نمایند جواب ایں امر کہ بچہ دلیل آں را ترجیح بر علم الادیان دادند۔ درج ذیل است حکیم مطلق و قادر بر حق انسان ضعیف البنیان را خطاب مستطاب اشرف المخلوقات عطا فرمودہ آں را معزز و موقر ساختہ است۔ بدیں دلیل علم بدن را افضل و اشرف انگاشتن ضروری ست۔ علاوہ ازیں منشائے قدرت و مقتضائے فطرت ایں است کہ آبادی نشاء صوری ازدیاد پذیرد۔ اگر علاج اسقام و رنج و آلام نکردہ شود۔ وجود انسان محض معطل و بیکار گردد۔ و فتورے در امورات دنیا و قصورے در معاملات عقبیٰ پدید آید۔ بر صاحب عقل متین و مالک رائے رزین روشن است۔ کہ تحصیل علم دین و عبادت خدائے کریم موقوف بر صحت بدن است۔ اگر صحت جسمانی حاصل نیست صحت روحانی ہم واصل نے پس دریں صورت حصول علم دیں داخل ناممکنات باشد۔ چنانچہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ کہ طبیب روحانی و مصلح امراض نفسانی است بدربارہ اخلاط اربعہ می فرماید ؎

گر یکے زیں چہار شد غالب — جانِ شیریں برآید از قالب

پس شکر ذات واہب العطیات خالق موجودات کہ ادائے آں داخل محالات است بذمہ ہر انسان واجب است چنانکہ فرمودہ "ہر نفسی کہ فرو میرود ممد حیات است و چوں برمی آید مفرح ذات" پس در ہر نفس دو نعمت موجود است دریں صورت بفحوائی

از دست و زبانِ کہ برآید — کز عہدۂ شکرش بدر آید

بنی آدم را بہ جوہر عقل آراستہ و بہ زیور خرد پیراستہ پس ایں ضعیف البنیان کہ آفرینش او از مشتِ خاک بیش نیست چہ قدر ترقی در دانستن حقائق الاشیاء و خصائص الادویہ نمودہ دریں شکے نیست کہ علاج مرگ از قبضہ اقتدار و حیطۂ اختیار آں بیرون است الا در بعض بیماری ہا اطبا آں قدر ید طولیٰ می دارند۔ کہ عقل فنائی ورطہ تحیر می گردد۔

طب یونانی و طب انگریزی

حکمائے حاذق در علاج مریضان مایوس الحیات آں ید بیضا نمودند کہ مردم آں را بہ معجزہ تعبیر کردند۔ دریں بلاد ممالک ایشیا طب دو نوع رواج دارد۔ انگریزی و یونانی اگرچہ مقابلہ ایں ہر دو نوع طب و یکی را بر دیگرے ترجیح دادن بذمۂ علمائے ایں فن است الا

پوشیدہ نماند کہ تشخیص صحیح واسباب وعلامات مرض کہ دانستن آں قبل از علاج ضروری است
در طب یونانی یافتہ می شود۔ الّا فن جراحی تعلق بہ طب انگریزی دارد۔
حکمائے یونان توجہ خود بہ سوئے جراحی مبذول نہ نمودند۔ لیکن اطبائے فرنگستان اہمیت
ایں فن را در ذہن آوردہ دراں آں قدر ترقی کردند کہ در بعض امراض دل و دماغ و دیگر اعضائے
رئیسہ را شگافتہ و اسقام و آلام پاک ساختہ۔ می تواں گفت کہ ایشاں دریں فن مسیحائی می
نمایند۔ ہم چنیں بلحاظ صفائی ادویات طب انگلسی فایق بر طب یونانی است ریاضات
نفسانی و عبادات روحانی منحصر بر صحت بدن انسانی است و صحت بدن متعلق بہ دانستن
علم طب است زیرا کہ در حالت بیماری بدوں استعانت از طبابت قیام آں (صحت)
ممکن نیست طبیب را باید کہ در باب معالجہ توجہ بہ طبیعت نماید و قوانین حکمت را بنا بر
قوانین فطرت دارد۔ تا از آں فائدہ ہا بردارد۔

ع ۱۲ علم جغرافیہ و تاریخ

جغرافیہ مرکب است از دو لفظ یونانی جیو بمعنی (زمین) و گرافی بمعنی (بیان) یعنی بیان
سطح زمین پس از روئے لغت جغرافیہ علمیست کہ دراں بیان خشکی و تری روی زمین باشد
و بعض از محققین اجزائے اندرونی زمین را دریں شمار می کنند۔ دریں صورت ایں علم
وسیع را منقسم بسہ نوع تواں کرد۔

تشریح لفظ جغرافیہ

(۱) جغرافیہ طبعی (۲) جغرافیہ ملکی یا مدنی (۳) جیالوجی را اجزائی داخلہ طبقات الارض،
کیفیت ہر نوع علم بمعہ تفصیل منافع درج ذیل است۔

اقسام جغرافیہ

جغرافیہ طبعی علمیست کہ دراں ذکر و ثبوت و اشیا خارج الارض مندرج باشد۔ مثل ظہور
لیل و نہار و گردش ثوابت و سیار و تغیر مواسم روزگار و کسوف و خسوف وغیرہ
ظاہر است کہ ایں جمیع حالات بمشاہدہ مخلوقات می آید و تحریر آں را می افزاید الّا اجزائے
ارضیہ تعلقے یا نسبتے ندارد۔

فوائد - (۱) اگر دانایانِ علم زمین این علم را ایجاد ننمودندے مارا چگونه معلوم شدی که شب و روز چگونه بمعرضِ ظهور می آید و چسان گاہے روبه کمی و گاه روبزیادتی دارد - در علم ما نیامدے که آفتابِ عالمتاب بچه سبب در موسم تابستان برسمت الراس آمده شدتِ تمازتِ آں باعثِ دل آزاری ما می گردد - علی هذا القیاس کیفیت و ماہیت زمستان که برخلاف آن ست از دانستن این علم برما منکشف شده - گر مارا حقیقت این علم معلوم نبودی - چگونه در ذہن آمدی که سرما بر سرما چه خواهد آورد - (۲) ماہیت و کسوف و خسوف که برما آئینه است از برکت این علم است بدون این علم مدور شدن زمین و فوائد تدویر این به تدبیر ما نیامدے - تفاوتِ لیل و نهار و گردش فلکِ دوار و کمی و زیادتی ماہتاب و طلوع و غروب آفتاب - اختلاف گرما و سرما در قطعات مختلفه زمین برما روشن نشدے حقیقت برف و باران و ماہیت باد و طوفان بدون آں از حیز امکان ما خارج بود - طوفان باد صرصر سراسر چشم عقل را تیره و خیره می کرد - در میدان آسمان کیفیت خروج سیارگان و شکست خوردن آن از دستِ شهسوار مشرق و منهزم شدن آں برما منکشف نگشتے

جغرافیه مدنی یا ملکی جغرافیه که تعلق به سطح ارضی دارد آں را جغرافیه مدنی می گویند همیں علم است که از بود و باش ساکنان ممالک مختلفه و طرز معاشرت و امور متفرقه ایشاں آگاهی می بخشد - هم چنیں اوصاف حمیده و خصائل ستوده سلاطین جبار و تاجورانِ روزگار برما اظهار می نماید - کیفیت آب و هوا و نباتات قطعات متفرقه و راه هائے داخله ممالک مختلفه بلاد عظیمه و امصار قدیمه و سامانِ تجارت و اخلاق و عادات باشندگان برما منکشف میگردد -

فوائد جغرافیه مدنی

هم چنیں بدر باره طرز حکومت آن ملک واقفیت حاصل شود - الغرض این علم تجار و عوام الناس را بالعموم و سلاطین را بالخصوص مخبر و رہبر است و مشغله الیست دلچسپ برائی خانه نشینان بے دست و پا و ذریعه سیر و سیاحت ممالک متفرقه بدوں قدم به بیرون نهادن از دہلیز خانه

علم الارض (جیالوجی) که متعلق به حالات اندرونی و ساخت طبعی ارضی است -

فوائد علم الارض

فوائد - بذریعه علم الارض دانایان در دشت و بیابان و جنگلات و کوہستان گشت نموده معدنیاتِ مختلفه دریافت نمودند - ظهور سیم و زر و لعل و گوهر که در طلب آں هر مرد فرزانه

مثل دیوانہ جد وجہد می نماید نتیجہ (کرشمہ) ہمیں علم است - آہن وس ورانگ وغیرہ معدنیات صدقہ ہمیں علم است از ماہیت کوہسار و دریا و آبشار و زلزلات ہیبت شعار واقف گرداند - پس از تقریرات مذکورہ ثابت شد کہ مطالعہ علم جغرافیہ چہ قدر ضروری است - در اصل کتاب معرفت است برائی مرد ماہیت شناس و دفتر عرفان برائے اصحاب حقیقت اساس *

علم تواریخ

تعریف

آں نقاش پُرہنر و مصوّر کاریگر است کہ تصاویر زمانہ گزشتہ و پیوستہ و نقوش الواح دہر ناپائیدار پیش نظر ما آوردہ باعث انشراح خاطر می گردد -

علما می گویند کہ علم تاریخ فلسفہ معہ مثال است - یعنی بہ تذکرہ امور حکمیہ امثلہ آں ہم بدو مذکور است کہ ازاں در و بستان جہاں سبق عبرت حاصل می شود -

تعلق تاریخ بہ جغرافیہ

ایں علم بہ علم جغرافیہ نسبتے قدرتی و فطرتی دارد - زیرا کہ علم تاریخ مفسر حالات است و آں مخبر مواقعات اگر گفتہ شود کہ در ہر دو نسبت ظرف و مظروف و تناسب موقعہ و وقوع است بجا است و اگر بمعرض تحریر آوردہ شود کہ ہر دو مثل شیر و شکر لازم و ملزوم و مانند روح و بدن خادم و مخدوم اندر روا است -

بنیاد تاریخ مبنی بر نوشتہ جات مورخان شیریں تقریر و منشیان جادو تحریر و کتبات عمارات قدیمہ و تحریرات منادر و معابد عظیمہ و ضربات سکہ جات و حکایات و روایات است بعض امور را بزرگان قدیم در رشتہ تحریر آوردہ برائے ما ذخیرہ نہادند - اِلّا واقعات عجیبہ و حالات غریبہ بکوشش دانایان زماں و واقف کاران جہاں بمعرض ظہور می آید -

انواع علم تاریخ بلحاظ موضوع و فوائد آن

علم تاریخ بلحاظ موضوعات منقسم بر سہ نوع است -

(۱) واقعات شاہی و نظم الزماں (۲) تذکرہ ہائے بزرگان (۳) افسانہ ہائے بے بنیاد و خلاف عقل انسان - فوائد ہر سہ نوع علم تاریخ بتفصیل ذیل بمعرض بیان می آید -

(۱) واقعات سلاطین عظیم الشان و سوانح فرمانروایان جہان از اخلاق حمیدہ یا عادات ذمیمہ شاں ما را آگاہ کردہ ترغیب اختیار حسن اخلاق و احتراز از عادات بد می دہد -

عدل عادلان وظلم ظالمان پیش ما حاضر می کند تا نتائج طرفین را بمیزان عقل سنجیدہ ایشان را موردِ تحسین یا نفرین کنیم - از آئین مالی وقوانین ملکی وجنگی ایشان آگاہ می گردیم۔

تصویرِ فتوحات وہزیمات سلاطین زمان پیش ما حاضر می کند

بواعثِ فتح وموجبات شکست درخاطر ما می آرد - موازنہ کاہلی ہائے مردانِ کاہل و احتیاطات بیدار مغزاں ومحتاطان کردہ شود - از حالاتِ آداب معاشرت مردمان مختلف الزمان واقف میگردیم - ایں تقاضائے فطرت ومنشائے جبلت طبع انسان است کہ از کوائف و حالات سلاطین ماضیہ کہ موجد ظلم وستم یا مصدر لطف وکرم بودہ اند - واقف وآگاہ گردد وآں ازیں علم بخوبتریں وجہے صورت می بندد -

چنانکہ ہر کس وناکس شائق شنیدن تذکرات بزرگان قوم خود می باشد ہمچنیں اورا شوق استماع حالات پیشوایانِ دیں دامنگیر خاطر باشد تا بر مقولہ "خذ ما صفا ودع ما کدر" عمل پیرا گردد - مقابلہ مابین طریق معاشرت خود وایشاں نمودہ از بواعث ترقی وزوال آگاہ گردیم از ایجادات واختراعات ایشاں واقف شدہ ازاں مستفید می باشیم -

اگرچہ افسانہ ہائے بے بنیاد فی نفسہ حقیقتے ووقعتے ندارد - الا ذریعہ اوقات بسریٔ مشغلہ مردم غمگین وحزین است - زیرا کہ بے شغلی موجب فسادات عظیمہ وباعث گناہ ہائے کبیرہ می گردد - چنانکہ علم تواریخ منقسم بر سہ نوع است ہم چنیں مردم دنیا ہم سہ انواع دارند -

مردمانِ اعلیٰ - مردمانِ متوسط - مردمانِ درجہ ادنیٰ - اقسام مردم عالم

مطالعہ علم تواریخ مفید ہر سہ نوع انسان است زیرا کہ علاوہ حصول معلومات قابل قدر واصلاحات موجب فخر اوقات فرصت را بخوبی بسر تواں کرد - بفحوائے

ہر کس بخیال خویش خبطے دارد

۱۳ مقابلہ زراعت تجارت وملازمت

عادت مردم ظاہر بین وطریق عوام نکتہ چین است کہ تکالیف ظاہری ومصائب خارجی را

قیاس کردہ علی الفور چیزے را ناپسندیدہ قرار مے دہند و بمقابلۂ آں از شان و شوکت و رفعت و منزلت بیرونی چیزے بے غور و تامل آں را مستحسن می پندارند۔ الا ایں طریق مقابلہ در ہیچ حال مستحسن نیست۔ بر نکتہ رساں ژرف بیں و غور پردازانِ نکتہ چین ظاہر و باہر است (روشن) کہ ہر جا کہ گل است خار است و بر سر گنج مار و بعد سرور نشۂ شراب بلائی خمار رسیدنی است و بعد انقضائے ایام عیش و نشاط تلخی رنج و انقباض چشیدنی۔ بعد بہار خزاں و بعد وصال ہجر یاران دیدنی کیست کہ در باغ پرورد جہاں گلبن عیش پرورد و بعد ازاں بر تلخ رنج نخورد اجرام سماوی ہم مثل آفتاب و ماہتاب دائما مطابق قوانین قدرت و آئین فطرت مبتلائے کسوف و خسوف مے باشند۔ عرفی شیرازی می فرماید ؎

ای متاع درد در بازار جاں انداختہ — گوہر ہر سود در جیب زیاں انداختہ

شطرنج بازانِ نرد ہستی میدانند تا پیادہ شطرنج ہفت منزل دشوار گزار مثل ہفتخوان اسفندیار طے نکند بمرتبۂ فرزیں نرسد۔ کرم پیلہ تا وقتیکہ جانِ عزیز را در پیچ و تاب ریشم برباد مکند از ابریشم براق دلہا را خوش نمی گرداند۔ چنانکہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ کہ در اکثر ممالک جہان گردیدہ و سرد و گرم روزگار چشیدہ و سود و زیاں در بازار دیر ناپائدار دیدہ میفرماید ؎

نابردہ رنج گنج میسر نمے شود — مزد آں گرفت جان برادر کہ کار کرد

اگر ہماں امور کہ بیشتر نظر سرسری برآں می اندازیم بنظر امعان مشاہدہ گردد۔ معاملہ کلیتہً برعکس خواہد بود۔ امرے کہ باعث دل آزاری بود اکنوں موجب شگفتگی غنچہ خاطر است خوش گفت آنکہ گفت ؎

بلائے خمار است در عیش مُل — سلحدار خار است با شاہِ گل

چوں ملازم سرکار دولت مدار ملبس بہ لباس مخمل زرتار سوار بر اسپ باد رفتار بنظر می آید و بمقابلہ آں بر دہقانے افسردہ و پژمردہ آزردہ دور ماندہ نظر می افتد بے تامل ایں خیال در خاطر فاتر خطور می کند کہ ملازمت سرکار از بس موجب عزّ و وقار و فخر و اعتبار است لیکن معلوم نداریم کہ ؎

صحبت شاہ را ز روی قیاس — ہمچو دریائے بیکرانہ شناس

ملازمان ہموارہ بہ امید نان و بیم جان حیران و سرگردان می مانند۔ چنانچہ گفتہ اند با نہنگ در قعر دریا غوطہ خوردن و از لب مار دُم بریدہ قطرات زہر مکیدن بسلامت نزدیک تر است از تقرب ملوک۔

بیت

از صحبتِ پادشاہ بہ پرہیز
چوں ہیزمِ خشک ز آتشِ تیز

ذلت وخواری ملازمت

ہم چنیں شعر آئیندہ کہ عطرِ تجارب روزگار و مظہر مصائب ملازم عالی وقار است شاہد عدل است برائے اثبات ذلت ملازمت ؎

بدریا در منافع بے شمار است
اگر خواہی سلامت بر کنار است

چوں در احاطۂ عدالت نقیبی یا دربانی رئیس باوقار و امیر گردوں مدار را بز جرو توبیخ تمام کشاں کشاں بیروں می کند۔ آنگاہ وقعت ملازمت در دل ناعاقبت اندیش جائے گیر گردد۔ لیکن باید دانست کہ اگر نشان ملازمت آں نقیب مثل کمربند از اں گرفتہ شود آں دربانِ بدمزاج بہ پشیزے ہم نیرزد۔ دانایان گفتہ اند کہ ہیچ ملازمت قریب دو ذرع بلند از زمین می باشد۔ درحقیقت ایں راست است۔ زیرا کہ آقائے خدمت شناس و افسر عدالت اساس آنرا فوراً موقوف و برطرف از ملازمت تواند کرد۔ حقے یا وراثتی ندارد برخلاف آں زمیندار باوقار و تاجر مالدار کہ سوائے خراج و باج و محصول کشت و باغ بذمۂ او تکلیفے یا خدمتے نیست۔ بہ آزادی و دلجمعی تمام زندگی بسر می نمایند و آزادی برابر ہزار نعمت است نعمتی از نعمای دنیا مقابلہ آں نتواند کرد۔ اگر مشاہداتِ لیل و نہار و تجربات روزگار عیاں است کہ اکثر اقوام عالم جان و مال بر آزادی قربان می کنند۔ اِلّا ایں گوہر گرانبہا از دست نمی دہند۔

تاجر و مزارع مامون از خطرات ذلت اند

دریں شک نیست کہ دہقان تکلیف کشت و در و حضر و رمی بردارد۔ اِلّا اگر بنظر غور دیدہ شود معلوم گردد کہ ایں تکلیف ہم مبنی بر حکمت است۔ زیرا کہ ایں درحقیقت ریاضت بدنی است کہ فی نفسہ مفید باشد۔ حال تاجر ہم برہمیں منوال است۔ بر ملازمانِ خود حکومت می کند۔ در آزادی مساہم و شریک زمیندار است۔ بہ سبب سفر دُور و دراز در ممالک مختلفہ عقلش ازدیاد می گیرد۔ اِلّا در آرام و اطمینان برابر زمیندار نیست۔ تاجر اگرچہ مال خطیر و زر کثیر دارد۔ اِلّا سفر ہائے متواترہ و اندیشۂ خطرہ نقصان مال از بس موجب رنج و ملال

وباعث زوال و وبال است۔ تفکرات گوناگوں و ترددات بوقلموں اورا لاحق می گردد چنانچہ حضرت سعدی علیہ الرحمتہ در کتاب گلستان از زبان تاجرے نقل میفرماید۔ فلاں انبارم بترکستان است و فلاں بضاعت بہندوستان و ایں قبالہ فلاں زمین است و فلاں مال رافلاں کس ضمیں۔ گاہ گفتے خاطر اسکندریہ دارم کہ ہوائش خوش است باز گفتے نے دریائے مغرب مشوش است۔ سعدیا سفر دیگر درپیش است۔ اگر آں کردہ شود لبقیہ عمر بگوشہ بنشینم۔ گفتم آں کدام سفر است۔ گفت گوگرد پارسی بچین خواہم بردن...... الخ حضرت سعدی در جواب مے فرماید ے

آں شنیدستے کہ وقتی تاجرے ... در بیابانے بیفتاد از ستور

گفت چشم تنگ دُنیا دار را ... یا قناعت پُر کند یا خاکِ گور

حالانکہ بخلاف آں مرد دہقان سوائے کار کشت و درود حفاظت آں فکر دیگر دامنگیر خاطرش نمی باشد۔ اوقات آرامش حسب اقتضائے طبعیتش می باشد ے

خبر دہ حریص جہاں گرد را ... قناعت تونگر کند مرد را

طرفہ ایں است کہ زمین جائداد غیر منقولہ است کہ گاہے نقصان دراں راہ نیابد۔ برخلاف آں مال و متاع تاجر ہمیشہ در محل خطر است۔

تعلیم و تادیب

تعلیم مصدر عربی ست کہ مادہ آں علم است و علم بمعنی دانستن و آموختن تادیب ہم مصدر است کہ مادہ آں ادب و معنی اش ادب آموختن باشد۔ اِلّا در اصلاح علم تعلیم ذریعہ ایست کہ ازاں مواد طبعیہ انسان بدرجہ کمال می رسد و تادیب وسیلہ ایست کہ ازاں عادات بنی آدم اصلاح می یابد۔

فرق مابین تعلیم و تادیب این است کہ آں (تعلیم) مواد را آمادہ می نماید و ایں (تادیب) عادات را مہذب می سازد۔ کار تعلیم آموختن چیزے و کار تادیب پختہ کردن آں است

مزارع را بر تاجر ترجیح دادہ اند

زراعت افضل است از تجارت و ملازمت

تشریح لفظ تعلیم و تادیب و معنی آں

فرق مابین تعلیم و تادیب

بہ سبب آنکہ تعلیم منقسم بر سہ نوع است۔ ہم چنیں تادیب ہم بمقابلہ آں انواع ثلاثہ دارد۔ انواع ثلاثہ تعلیم مندرج ذیل است۔ تعلیم عقلی۔ تعلیم بدنی۔ تعلیم خلقی۔ زیرا کہ جمیع کارخانہ جات عالم انحصار بر صحت بدنی دارد۔ بنابریں اولاً ہماں را در معرض بیان آوردہ شود۔ تعلیم بدنی آں است کہ بوسیلۂ آں بدنِ انسان محفوظ از امراض مختلفہ و حادثاتِ متفرقہ ماند۔ و در افعال و کردار چستی و آمادگی ظاہر کند۔ یکے از علمائے فرنگستان می فرماید کہ خوبی بدنِ انسان منحصر بر چار چیز است۔ صحت۔ خوبصورتی۔ طاقت۔ خوشی۔ پس جسمے کہ ایں صفات اربعہ دارد تندرست است۔ علمے را کہ صحت بدنِ انسان متعلق بہ آں است طب یا حفظانِ صحت می گویند۔ و فنے را کہ خوبصورتی و زینت بدن تعلق بہ آں دارد۔ فن تزئین می نامند۔ و ہنر یکہ طاقت بدنی را سالم و برقرار می دارد ریاضت بدنی می گویند و وسیلہ کہ از آں خوشی و مسرت ممکن الحصول است موسوم بہ فن عیاشی گردد۔ پس تعلیم علم طب ضروری و لابد است و از علاج و مداوائے امراض کثیر الوقوع بودن داخل فرائض است۔ خوبصورتی ہم برائے ہر فرد بشر مثل صحت پُر ضرور است۔ ضرب المثل افواہ است کہ در دُنیا حُسن و خوبروی حکم سحر سامری دارد۔ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

انواع ثلاثہ تعلیم

تعریف حفظ صحت و فن تزئین

پر طاؤس در اوراق مصاحف دیدم گفتم ایں منزلت از قدر تو می بینم بیش
گفت خاموش کہ ہر کس کہ جمالی دارد ہر کجا پای نہد دست بدارندش پیش

ریاضت بدنی کہ از آں فوائد کثیرہ و منافع جلیلہ مترتب می گردد بہ قسم سوم تعلق دارد و منشاء فوائد ذیل است۔ اعضا مضبوط۔ دماغ درست و بدن چست و جسم توانا و قوائے عقلیہ صاف مے گردد۔ فربہی بدن کہ بہ سبب اجتماع بلغم پیدا می شود از ریاضاتِ مناسبہ دفع تواں کرد۔ مشاہدہ و تجربہ گواہ است کہ ریاضت بدنی برائے دفع ایں مرض حکم معجزہ دارد۔ چہ آں محلّل رطوبات فاسدہ است۔ ایں ممد درازی عمر است۔ و معاون خوبصورتی و سد راہ امراض مختلفہ شدہ وجود را صحیح و سالم می دارد۔ تندرستی و صحیح المزاجی انسان بر اولاد و احفادش نیز اثرے تمام دارد۔ از مطالعہ کتب تواریخ ثابت می گردد کہ در زمانِ سلف مردمان شائق ریاضات بدنی بودند۔ حتی کہ از دواج و کتخدائی راجگان و شاہزادگان موقوف

منافع ریاضت بدنی

وشروط بریاضات بدنی بود۔ اسلاف ہمیں سبب طویل العمر وشجاع وبہادر می بودند۔

گویند کہ یکے از سلاطین نامدار بیمار شد۔ چنانکہ افسردہ وپژمردہ شدہ مایوس الحیات گشت ادویات ہر قسم برائے او بے تاثیر وتدبیر مخالف تقدیر ثابت شد۔ چوں اطبائے حاذق مایوس شدہ دست از علاج ومداوائے او باز کشیدند دانائے راخبر شد او علی الفور دو عدد کلوخ کوب تیار کردہ پیش آورد وگفت کہ در قبضہ آں دوائے عجیب وغریب داشتہ ام اگر صبح تا شام تا یک ساعت آں را حرکت دادہ آید حتی کہ عرق کنید بالضرور صحت یاب گردید۔ چنانچہ بادشاہ بر گفتہ او عمل کرد۔ ودر عرصہ قلیل بادشاہ تندرست وتوانا گشت۔ دراصل ہیچ دوائے نبود۔ بلکہ بتکرار ریاضت ایں معجزہ نمود کہ در اندک ملاتے بیمارے را کہ جاں بلب بود تندرست ساخت۔

حکایت بادشاہ بیمار کہ بہ ریاضت تندرست گردید

بر ہر انسان لازم است کہ ریاضتی از ریاضات را شغل خود سازد۔ زیرا کہ کارہائے عالم بدوں صحت کامل سرانجام نتواند یافت۔ مریض از عبادت خدا محروم ماند ودر دین ودنیا ملقب بہ لقب مذموم ومہموم ومحزوم ومغموم باشد۔

ریاضت بدنی برائے ہر شخص ضروری است

شجاعان ممالک روم وشام کہ بین الخاص والعالم ثانی رستم واسفندیار ومرداں کارزار بودند۔ بہ سبب ہمیں طاقت بودند۔

تعلیم عقلی

تعلیم عقلی۔ تعلیمے کہ ازاں عقل انسانی کامل وقوائے عقلیہ قوی ومضبوط گردد۔ آموختن علوم متفرقہ وفہمیدن مسائل مشکلہ وایجاد امور جدیدہ داخل ہمیں تعلیم است درمدارس ومکاتب جہان ودر جمیع دار العلوم زمان ہمیں تعلیم شب وروز جاری وساری است بل در جملہ کارہائے عالم ہمیں تعلیم دخیل است۔

بنائے ایں تعلیم منحصر بر سہ امر است کہ ازاں اوّل وسائل حصول علم است دوم تدریس۔ سوم تہذیب وآراستگی قوائے عقلیہ وما ینطق بہا۔

وسائل حصولِ علم

ازاں وسائل مراد است کہ ازاں جملہ موانعات شاہراہ علم و جمیع تکلیفات کہ سدِ راہ مسافر منزل علم باشد مندفع گردد۔ و چیزے سدِ راہ ترقی آں نباشد آں وسائل مندرجہ ذیل است۔

(۱) فارغ البالی و بے فکری یعنی طالب علم را فکر و اندیشہ مہیا کردن خورد و نوش و خوراک و پوشاک دامنگیر نگردد تا طبعش راجع ہمیں جانب باشد۔ بیت

زدولت ہر کہ را روشن بود شمع | ہمہ اسباب نیکوئی کند جمع

(۲) احتراز و پرہیز از صحبت اشرار زیرا کہ از صحبت بد رجحان طبع بہ کارہائے شنیع شود و طالب از حصول علم باز ماند۔ بیت

با بداں کم نشیں کہ صحبت بد | گرچہ پاکی ترا پلید کند

حکماء کہ عادت را طبیعت ثانیہ گفتہ اند در حقیقت حق بجانب بودہ اند سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید۔

خوئے بد در طبیعتی کہ نشست | نرود جز بوقت مرگ از دست

(۳) شوق دلی و ذوق طبعی کہ بدوں آں تحصیل علم داخل ناممکنات است زیرا کہ بدوں توجہ و شوق اگر صدہا کتب زیر مطالعہ آوردہ شود۔ فائدہ نہ بخشد بلکہ سوائے تضیع اوقات اثرے برآں مترتب نہ گردد۔

(۴) محنت و اسباق ہر روزہ را بہ التواتر از بر کردن و کوشاں بودن شرط ضروری است۔

(۵) درخواندن و از بر کردن اسباق باقاعدگی را ملحوظ داشتن ضروری است برائے حصول ایں فائدہ بر معلم واجب است کہ آموختہ طلبا را امتحان کردہ استعانت از طریق انعام و آفرین و تحسین و نفرین گیرد۔ زیرا کہ ایں طریق برائے ترقی تعلیم عقلی مستحسن ترین وسائل است ازیں شوق محنت طلبا ازدیاد می پذیرد۔ و از تحسین و آفرین طبائع انسان را حظ وافر حاصل گردد بدیں سبب محنت زیادہ کند۔ بفحوائے کہ ؎ "در چہ مزد و رخوش دل کند کار بیش"

وسائل حصول علم

ترغیب علم

(۶) قدردانی خواه از جانب عوام و خواه از جانب حکام لعمل آید۔ بہر کیف ممد و معاون ترقی تعلیم است۔

(۷) بر طالب علم واجب است کہ خوشنودی و استرضائے استاد را ملحوظ و مرعی دارد۔ ہم از اطاعت و ہم از محنت و خوش اطواری۔ زیرا کہ آں (استاد) اصلاح ارواح طلبا می نماید و سرمایۂ علم کہ ذخیرہ سالہائی دراز باشد پیشش می نہد و گاہ بذریعہ محبت و لطف و گاہ بہ خوف و بیم رغبت نیک کرداری و راست شعاری می دہد۔

(۸) از دعوئ ہمہ دانی باز ماندن زیرا کہ اکثر الناس خود را ہمہ داں تصور کردہ استفادہ از دیگراں باعث ننگ و عار خیال کردند و بدیں سبب برائی دوام غرق دریائی جہالت ماندند۔ بیت

زدعوئے تہی آئی تا پُر شوی | تو از خود پُری زاں تہی میروی

ہم چنیں خوش گفت آنکہ گفت ؎

آنکس کہ نداند و بداند کہ بداند | در جہل مرکب ابد الدہر بماند

(۹) مذاکرہ و بحث ہم برائی ترقی تعلیم مفید ثابت شدہ است۔ زیرا کہ ازیں معلومات مردہ از سر نو زندہ می گردد۔ شوق و عادات تحقیقات جدیدہ ازدیاد پذیرد فہم و دانش تزاید گیرد۔

(۱۰) استقلال و قائیم مزاجی کہ بدوں آں علم ممکن الحصول نیست۔ بارہا در مشاہدہ آمدہ است کہ در مدارج ابتدائیہ مدارس طلبائی کثیر التعداد می خوانند لیکن اند کے پیش رفتہ اکثرے از انہا بہ سبب عدم استقلال و قائیم مزاجی ترک تعلیم می نمایند و کسانیکہ بر منزل مقصود میرسند قلیل التعداد باشند۔

معنی تدریس بزبان عربی درس دادن است۔ چوں جملہ وسائل حصول التعلیم مہیا باشد و تدریس ہم قاعدہ بود طالب علم در عرصۂ قلیل بر مدارج علیائی تعلیم رسیدہ بین الاقران والامثال ممتاز گردد۔ از تدریس عمدہ و با قاعدہ فوائد عظیمہ متصور است کہ درج ذیل میگردد۔

فوائد از تدریس عمدہ و با ترتیب می گردد

(۱۱) طلباء بہ استقلال تمام منازل تعلیم را طے می نمایند و از پیش آید تکالیف و موانع اثنای راہ مایوس المقصد نمی باشند۔ و تا وقتیکہ بر راس المقصد تعلیم نرسد مکتب را خیرباد نگویند و از جملہ خرابی ہا کہ بہ سبب تدریس بے قاعدہ و خراب پیش می آید محفوظ می مانند۔ در ترقی تعلیم می کوشند زیرا کہ مادہ ترقی و مطالعہ کتب از تدریس عمدہ در طبائع پیدا می شود۔

بعد فارغ التحصیل شدن ہم در مطالعہ کتب کوشاں باشند زیرا کہ از تدریس عمدہ مذاق صحیح در طبائع شاں پیدا می گردد۔ و بمدارج علیائے ترقی تعلیم رسیدہ مثل نجوم فلک می تابند۔ اخلاق ہم اصلاح می گیرد۔ یعنی مہذب الاخلاق ثابت شود۔ قوت ضمیر اصلاح یابد و امتیاز مابین نیک و بد حاصل شود۔ از درس و تدریس عمدہ حیوان مطلق برتبہ حیوان ناطق رسیدہ عقلمند فصیح و دانشور بلیغ می گردد۔

مختصراً اینکہ بذریعہ تدریس عمدہ انسان انسان می گردد۔ و بوسیلہ ایں وسائل حصول معاش ہم میسر میشود۔ و صاحب آں مرد باوقار و امیر نامدار و فخر روزگار می گردد و محل اطلاق و مصداق لفظ انسان شود۔ بفحوائی ؎

آنچہ بر جستیم و کم دیدیم و بسیار است و نیست — نیست جز انسان دریں عالم کہ بسیار است و نیست

تعلیم نسواں

زن خوش کردار یکی از نعمای الٰہی است

کسے را ازیں امر انکار نباشد کہ زن خوش کردار و نیک اطوار در خانہ مہذب و باوقار یکی از نعمای پروردگار و ازالائی کردگار است ؎

زنِ نیک و خوش سیرت و پارسا — کند مرد درویش را بادشاہ

وایں ہم پوشیدہ نیست کہ تعلیم یکے ازاں وسائل است کہ مہذب الاخلاق والعادات باشد بل بہترین وسیلہ و اہم ترین ذریعہ تہذیب الاخلاق تعلیم است۔ پس ازیں تمہید ایں امر بپایہ ثبوت رسید کہ تعلیم نسواں یکے از وسائل تہذیب و شائستگی ایشاں است۔

اہمیت و ضرورت تعلیم نسواں

(۲) کاروبار خانگی مثل داد و ستد۔ حساب کتاب و ترتیب اسباب و آراستگی اشیاء وغیرہ ہمہ متعلق بہ مستورات باشد۔ غور پرداخت بدر بارہ اشیاء ضروریہ روزمرہ و پختن اطعمہ از اہتمام شاں سرانجام می گیرد۔ مرداں از ذخیرہ اشیاء خوردنی و پوشیدنی وغیرہ بے خبر باشند۔ چہ ایشاں اسیر افکار وجہ معاش بودہ شب و روز (لیل و نہار) مصروف کار می مانند۔ اگر کسی ملازم است در نشۂ ملازمت سرشار و اگر زمیندار است۔ مبتلای خمار محنت مشقت کار و اگر

دکاندار است آں ہم دائما مجروح جراحت روزگار و اگر دستکار است آں ہم اسیر سلاسل انتظار الغرض خواہ امیر است خواہ فقیر بادشاہ است یا وزیر بہ سبب کثرت مشاغل متعلقہ ذات خود فرصت کار دیگر ندارد۔ و مبتلائی خرخشہ ہائے لیل و نہار و مخمصہ ہائے روزگار باشد پس ازیں تقرر ضرورت ایں امر محسوس گردد کہ مستورات خواندہ، شائستہ، واقف کار و ہوشیار باشند تا امور خانہ داری را بہ احسن تریں وجہے بہ سرانجام توانند رسانید۔ علاوہ ازیں ہر کس می داند کہ در معاملات اہم مردان از مستورات مشورہ نمی گیرند بخیال آنکہ بہ سبب ناخواندگی زناں نزد شاں وقعتے و اعتبارے ندارند۔ برخلاف ممالک فرنگستان کہ در آنجا زناں در باب صلاح و مشورہ با مردان مساوی الحقوق اند و بنگاہ عزت و وقار دیدہ شوند برخلاف زناں آں ممالک کہ در آنجا ہیچ توجہ در بارہ تعلیم نسواں کردہ شود۔ مردم خیال می کنند کہ ساخت جسمانی شاں موزون و متناسب تعلیم نیست حالانکہ ایں سراسر غلط است۔ سوائے امتیازی و فرقے کہ فطرت بمیان مرداں و ایشاں نہادہ است فرق دیگر و امتیاز بر ترتیب دل و دماغ و دیگر اعضائے رئیسہ زناں ہم مثل مردان است و در ایشاں ہماں مواد برائے قبول تعلیم نہادہ شدہ کہ در مردان+ پس ایں خیال کردن کہ دماغ شاں متناسب تعلیم نیست صحیح نہ باشد تعلیم و تربیت اطفال منحصر بر اوضاع و اطوار و عادات و خصائل مادراں باشد۔ و اگر ایشاں مہذب و شائستہ و خواندہ باشند اولاد شاں ہم بنقش قدم شان بروند۔

زنان خواندہ و شائستہ بچگان را کہ زیر اثر شاں باشند زیادہ از آں متاثر توانند نمود۔ کہ از استاد در مدرسہ توانند شد چہ ایشاں (مادراں) اتالیق حقیقی بچگان باشند۔ طاقت مشاہدہ اطفال در اوائل حال و قوت ادراک شاں از کسی پوشیدہ نیست۔ اگر از بے تمیزی مادران از عہد طفولیت عادات ناشائستہ و خصائل ناشائستہ در بچگان راسخ گردد اند فراغ آں خارج از حیز امکان باشد زیرا کہ العادۃ طبیعۃ ثانیہ و تادیب دیگرے ہماں کس تواند کرد کہ خود مؤدب باشد۔ بفحوائے۔ ؎ خفتہ را خفتہ کے کند بیدار۔

در مدارس رواجیہ تعلیم باشد نہ تادیب زیرا کہ معلمین بہ سبب قلیل الفرصتی از تادیب طلبا قاصر باشند۔ اگر مادراں تعلیم یافتہ اند و خواندہ تادیب بچگان بہ احسن تریں وجہے توانند نمود کہ ہر چہ

اثر تعلیم مادراں بر بچگان

در مدرسه آموخته اند آنرا بمشق آرند و بچگان که تربیت شان بذریعه مادران بعمل آید اخلاق مجسم گردند۔

هم چنین در ارسال رسل و رسایل بجانب شوهران برای زنان تعلیم یافته سهل و آسان باشد بصورت دیگر شرم و حجاب مانع اظهار ما فی الضمیر گردد۔

علاوه ازین امر از مسلمات است که زنان یکی از وسایل تفریح طبع مردان باشند اگر زنان سخن فهم۔ رمز شناس و خوش اطوار نباشند چه تفریح طبع از ایشان حاصل شود۔ بل باعث وبال و موجب رنج و ملال شوهران گردند۔ بمفحوای ؎

زن بد در سرائے مرد نکو ۔۔۔ هم درین عالم است دوزخ او

تعلیم مذهبی و اخلاقی تعلیم دنیوی وغیره برائے شان ضروری است پس اگر ایشان را محروم از نوشت و خواند داشته آید محروم از علم الٰهی گردند۔ درین صورت اولاد که ترقیات قوم منحصر بر ایشان است و ایشان مایه فخر و ناز قوم اند ناشائسته و غیر مهذب باشند۔ زیرا که اگر بنیاد خراب باشد عمارت چگونه درست و صحیح تیار گردد۔ زن و مرد در آفرینش از یک جوهر اند۔ این بعید از انصاف است که مردان بر مدارج عالیه تعلیم رسیده مثل شمس و قمر تابند و زنان بیچاره در قعر و حضیض جهالت مانند۔

احتیاط باید کرد که ایشان به خواندن کتب عشقیه اشتغال نه ورزند زیرا که این چنین رسایل و کتب مخرب الاخلاق باشد۔ از روئ حساب آخرت مردان با زنان شریک و مساهم اند۔ از تقریرات مذکوره بپایه اثبات رسیده که زنان را از نوشت و خواند آگاه کردن نه صرف مفید است بل فرض عین است و غفلت ورزیدن داخل بے انصافی۔

راستی و دروغ

راستی که بزبان عربی ترجمهٔ آن صدق است یکی از فضایل نفسانی باشد که متصف به آن وصف حمیده و صفت ستوده شده ما فی الضمیر را بے کم و کاست بر وقت حاجت بیان می نماید۔ این چنین صاحب بخت را صادق القول یا راست بازمی گویند۔

در مدارس رواج تعلیم معاشرت از صحبت تادیب طلبا حاصل نباشد

احتیاط در باره تعلیم زنان

تعریف راستی

بعضے از صادقان حقیقت شناس تعریف راستی بدیں الفاظ نموده اند۔

راستی نام سیرتے ست کہ بوسیلۂ آں اصلیت و حقیقت چیزے بدوں کمی بیشی و شائبہ مبالغہ بمعرض اظہار آورده شود۔ ضد ایں سجیہ رضیہ را بفارسی دروغ و بعربی کذب گویند و صاحب را کاذب و دروغ گو می نامند۔

دروغ یا کذب۔ در اصطلاح عام نام آں سجیہ غیر مرضیہ است کہ بذریعۂ آں اصلیت چیزے بطریقے ظاہر کرده شود کہ فی نفس الامر چناں نباشد۔ کمی و بیشی مبالغہ و زیادتی را دراں راه دہند۔

مقابلہ ہر دو۔ خداوند کریم در کتاب مجید کہ بذریعۂ مخبر صادق بما فرستاده بہ التواتر بتنازیل محکمہ بتکرار لعنۃ اللہ علی الکاذبین برملا انجام دروغ گویان و کاذبان ظاہر فرموده ترغیب ترک ایں رذیلت و تاکید التزام صفت متضاده آں فرموده۔ **بیت**

از ہمہ غم می رہی گر راستی | از کجی افتی بہ کم و کاستی

راستی موجب استرضائی الٰہی و ذریعہ و ادخال جنت الاعلیٰ است۔

کس ندیدم کہ گم شد از ره راست | راستی موجب رضائے خداست

دروغ سبب نزول غضب الٰہی و عذاب نامتناہی است۔ بفحوائے "الصدق ینجی والکذب یہلک"۔ ہمچنیں حضرت سعدی علیہ الرحمۃ از زبان حقائق ترجمان می فرماید۔

راستی کن کہ بمنزل نرسد کج رفتار | سعدیا راست رواں گوی سعادت بردند

مرد راست باز ہر جا معزز و موقر شریف و معتبر شمار کرده شود۔ و برخلاف آں دروغ گو در ہر مقام ذلیل و خوار و قابل نفرت و بے اعتبار شمرده شود۔ راست باز مورد تحسین و آفرین و دروغگو مورد لعنت و نفریں می گردد۔ راست گو دائما مسرور و فرحاں و برخلاف آں دروغگو حزیں و نالاں می نماید۔ کاذب بہ اندیشۂ عذاب اخروی ہمیشہ در آتش غم و ہم می سوزد۔ حالانکہ راستی مرد صادق کفاره گناہاں او شده او را امید وار عاقبت خیر می گرداند۔ دروغ مرد کاذب گناہاں او را مضاعف می نماید۔ راستی خلق خدا پرستاں و پیغمبران باشد و دروغ شیوه مطلب پرستاں و منافقاں۔ راستی بسوئی خدا و دروغ بجانب شیطان می کشد۔ راستی قاطع المصائب و دافع التکالیف و دروغ بادی المصائب و منشی التکالیف است در اصل راستی راس الاعمال حسنہ

دروغ از لعنتیان
مقابلہ راستی و دروغ

است و دروغ اصل الاصول عصیان - این شیوهٔ شرفا و آں طریقهٔ سفہا - راستی پیشوائے جمیع خصائل حمیده و آں مقتدائے جملہ شمائل ناستوده است - راستی منتظم امورات دنیا و عقبیٰ است و دروغ استیصال آں ہمہ می نماید - راستی استحکام بخشندهٔ سلطنت و دروغ حامی بدمعاشان و بدکاران است الغرض مرد راست باز ہم در دین و ہم در دنیا نیک نام و فرخ فرجام باشد - دروغگو در دین و دنیا ذلیل و خوار و نادم و شرمسار می ماند - وعدهٔ عذاب الیم به کاذبان و جنات النعیم به صادق داده شده است - حضرت سعدی علیہ الرحمة فرموده " دروغ مصلحت آمیز به از راستی فتنه انگیز " بعض از محققین به این قول موافقت نمی کنند و می گویند که فتنه انگیزی کار راستی نباشد زیرا که انجام راستی ہمیشہ نیکی و خیر باشد - شر را در ہیچ حال دران مدخلے نیست اگر از فعلے یا حرکتے یا قولے فتنه پیدا می شود - موجب آں راستی نباشد - بل این را نتیجه کم فہمی و مغالطه تصور باید کرد - بعض گفته اند که اگر از دروغ گوئی جان کسے سلامت ماند - بدان موقعه دروغ گفتن درست و روا است - لیکن محققان راستی شعار و صادقان حقیقت گزار برخلاف این ظاہر نموده اند و گفته اند که فی الحقیقت این فعل را ہم من قبیل المذمومات باید شمرد - ہر چند که حیات انسان ضعیف البنیان عزیز الوجود و بدرجهٔ غائیت مسعود باشد اگر کسی بذریعهٔ گناه حفاظت جان خود می نماید - مرتکب ہر سه گناه می گردد -

نتیجه

(۱) دروغ گوی و ارتکاب جرم (۲) اصول و قواعد انصاف را نگهداشتن (۳) ظالم و دروغ گو و فتنه انگیز را حمایت نمودن پس دروغ در جملہ احوال مذموم و قبیح و راستی بہر موقع محمود و ممدوح باشد ؎

راستی را کار بند ای نیک خو در روز و شب ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ زانکه این سیف جوان است و عصائی پیر مرد

احسان و سخاوت

شرح لفظ احسان بمعنی آں

احسان - مصدر عربی است و مادهٔ آں حسن است که معنی آں نیکی باشد - پس احسان بمعنی نیکوئی نمودن و راه خیر پیمودن -

خداوند کریم می فرماید- احسن کما احسن اللہ الیک- وازیں فرمان واجب الاذعان مارا ترغیب وتحریص احسان می نماید- سخاوت باعث نیک نامی و احسان موجب دوست کامی و خجستہ فرجامی تصور کردہ شود- برائے جملہ افراد انسان بالعموم و برائے اشراف وانجاب بالخصوص سخاوت واحسان موجب شکر وامتنان خالق زمین وآسمان است و فضیلتے بہتر ازیں و خصلتے خوشتر ازیں یافتہ نشود ؎

شرف مرد بجود است وکرامت بسجود   ہر کہ ایں ہر دو ندارد عدمش بہ ز وجود

در کتب احادیث مسطور و در عوام الناس معروف و مشہور است کہ سخاوت نام درختے مبارک واقع روضۂ رضوان و موجب مسرت وشادمانی ساکنان جنان است- حقیقتش این است کہ جود و بخشش موجب خوشنودی خدا و باعث رد بلا و ذریعہ حصول بہشت بریں برای اتقیا واسخیا است- دانائے از دانایان زماں و رمز شناسے از نکتہ شناسان جہان می گویند کہ سخاوت نہالیست تر و تازہ کہ واقع بر کنار جوئی بار خوشنودی خدائی تعالیٰ است- و در رفعت وسرفرازی شاخ ہائے او پیوستہ اعلیٰ علیین و بہشت برین است- نیک نامی دُنیا شگوفہ آں و فضیلت و کرامت عافیت میوہ اش- چنانچہ بغرض تحریص وترغیب می فرماید ؎

ایں سخا شاخ است از باغ بہشت   وائے گر ایں شاخ را از کف بہشت

یکی از قافیہ سنجان جہاں و نکتہ رسان زماں می فرماید کہ درم قافیہ کرم است لہذا درم تا وقتیکہ کرم بہ او ملحق نباشد مستحسن نیست- یعنی کرم با درم ضرور است ؎

خاص از بہر کرم آمد درم   بر گزر قافیہ اینک کرم

راویان شیریں زبان و حاکیان صاحب سخا و احسان از زبان خامۂ حقائق ترجمان بر صفحۂ کاغذ نقل می نمایند- کہ سکندر از ارسطو سوال کرد کہ سعادت دارین و فلاح کونین در چہ چیز است- جواب داد در جُود و سخا- ایں را سعادت دین بدیں وجہ قرار داد- کہ سخاوت کردن تعمیل حکم الہی است- چنانکہ منعم حقیقی میفرماید-

"من جاء بالحسنة فله عشر امثالها"

؎ آنکہ ترا توشہ رہ میدہد   از تو یکے خواہد و دہ میدہد

دا نزانیک نامی و فرخنده فرجامی دنیا بدین سبب گفته شد که الانسان عبد الانسان واقع شده است و در بدن انسانی دل که رئیس اعضائے رئیسه است فرمانروائے جمیع اعضائے بدن خیال کرده شود و آں بنده احسان می گردد ۔ پس چوں دل قید و اسیر شد از بدن که محکوم آن است هر خدمت که خواهید گیرید ؎

کرم پیشه کن کادمی زاده صید — به احساں تواں کرد وحشی بقید

اثر احسان بر حیوان

مشاهدات روزمره شاهد این امر است که بند سخاوت و احسان بندیست که وحوش و درندگان راهم منقاد و مطیع می گرداند ۔ جانوران اہلی مثل سگ و گربه خروس و ماکیان وغیره چوں مورد احسان می گردند از حرکات و سکنات شاں شان شکرگزاری ظاهر می گردد جنبانیدن دُم و بوسیدن پائی و قدم و بر آوردن آواز نرم ظاهر می کنند که ایشاں مطیع و منقاد شده خود را فدائی محسن می سازند ۔

در مشاهده و هم در تجربه آمده است که از کسانیکه از مشرب احسان محسن جرعهٔ هم چشیده اند ۔ دو هلیز باب احسان او ندیده اند ایشاں هم ثنا خوان و رطب اللسان در مدح او گردیده اند ۔ حکایات بسیار و روایات بے شمار بدر باره جود و سخائے حاتم نام دار برگزیده روزگار از قلم حاکیان حقیقت گزار و راویان صدق شعار بر سلک تحریر بر صفحهٔ حریر کشیده شد که از نظر نکته رساں و از نگاه ژرف بنیان پوشیده نشد ۔ لهذا ایراد آں حکایت داخل فضولیات شمرده عنان راه از تطویل بر تافته سکوت را لازم دانیم و همیں قدر گوییم ؎

لطف کن لطف که بیگانه شود حلقه بگوش

عدل و ظلم و مقابلهٔ هر دو

تعریف عدل و فضیلت آن

عدل یکے از فضائل اربعه است که صاحب آں ملقب به لقب عادل می گردد و به سبب داشتن این سجیه مرضیه محبوب خلق خدا و برگزیده عامه و رائی باشد خوش گفت آنکه گفت ؎

عدل در دنیا نکو نامت کند — در قیامت خوب فرجامت کند

ظلم و زوال دولت

اگر صفت محموده و وصف ستوده را کو توال ملک آرا بگویند روا است و اگر صیقل ظلمت زدا و نور افزا بنامند بجاست - برخلاف آں ظالم ستم شعار که بدخود مردم آزار است همیشه مبغوضِ دنیا و ملعونِ عقبیٰ باشد - خواه از اجرائے ظلم آں به کسی ضروری رسد یا نرسد - در کتب روایات مروی ست که عبدالله طاهر روزے از پسرش پرسید که سایهٔ دولت بے زوال و ظلِ همائے حشمت و اقبال تا کے بر سر ما خواهد ماند - جواب داد تا وقتیکه بر طریق مستقیم عدل و انصاف رویم و از راه جور و اعتساف رو گردانیم ؎

تا پائی بادشاه بود بر بساط عدل　　بر فرق او نهاده بود تاج سروری

دانایانِ نکته شناس و رمز دانانِ حقیقت اساس گفته اند که بادشاهِ عادل ظلِ خداو ظالم بے حیا نشان غضب خالق الوریٰ باشد ؎

شاهِ عادل سایهٔ لطفِ حق است　　هر که دارد عدل لطفِ مطلق است

هم چنیں مصلح شیرازی می فرماید ؎

خواهد که ویراں کند عالمے　　نهد ملک در پنجه ظالمے

قول حکما ایں است که رعایت مساوات در موجودات را عدل گویند تا گروهے بر دیگرے غالب نگردد - خاص و عام و کافهٔ انام در چهار گروه تقسیم کرده شود -

اثر عناصر چهارگانه بوجود انسان

(۱) اهل شمشیر که بر ایشاں مثال آتش اند (۲) اهل قلم که مثل هوا خیال کرده شوند (۳) اهل حرفه که حکم آب دارند (۴) اهل زراعت که بمنزلهٔ خاک اند - ازیں تقریر ثابت شد که هر چهار گروه چهار عنصر اند و سلطنت بمشابهٔ وجود است پس سعدی علیه الرحمة می فرماید ؎

گر یکے زیں چهار شد غالب　　جانِ شیریں برآید از قالب

اگر یکے از انها قدم بیروں از جادهٔ مستقیم اعتدال نهد نظم بر جملهٔ اجزائے سلطنت درهم برهم زیر و زبر گردد - و دراں صورت نگهداشت آں مشکل بل من قبیل المحالات باشد - دانائی گفته که بادشاه بمنزلهٔ طبیب است و رعایا بمشابهٔ بیماراں و عدل معجون معتدل و مفرح است

برکات عدل

دیگرے فرموده که عدالت زکواة سلطنت است و چنانکه مال از ادای زکوٰة افزوں گردد هم چناں ملک و سلطنت هم از عدل رونق پذیرد و استحکام سلطنت مضاعف شود خداوند کریم در کتاب

مجید می فرماید "اِنَّ اللّٰہَ یَاْمُرُکُمْ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ"، پس معلوم شد که رعایت عدل نمودن رعائیت و تکمیل حکم خدا و باعث خوشنودی خیر الوریٰ است۔ عدل باعث آبادی و عمارت ملک و موجب استحکام سلطنت است و ہم چنیں ذریعہ نیک نامی و فرخ فرجامی آخرت است۔ سہ

زندہ است نام فرخ نوشیرواں بعدل　　گرچہ بسی گزشت کہ نوشیرواں نماند

اگر عدل و انصاف در جہاں فرمانروا باشد در حکومت او و زوال رہبر و ظالماں جابر مرعوب شدہ بگوشۂ خمول منزوی گردند و ضعفائے رعایا مسرور و شاداں می مانند رعیت دوست بادشاہ عادل و دشمن اعدائے او باشد۔ برخلاف ایں از ظلم ظالم تنگ آمدہ اعدای عدو او میگردند سہ

با رعیت صلح کن وز جنگ خصم ایمن نشیں　　زانکہ شاہنشاہ عادل را رعیت لشکر است

ہر آئینہ بر آئینہ ضمیر روشن دلاں و مراۃ قلب نکتہ رساں ظاہر و باہر است کہ ملک را ظلم برباد و دل ستمگراں مسرور و شادمی گردد۔ دست اقویا بر حال ضعفا دراز باشد و بدیں سبب ضعیفان و عاجزان مغلوب و مقہور شدہ پدرود ایں جہاں گزران کنند بدعای مردم کس نیازار مرد ستمگار ذلیل و خوار شدہ رخت ہستی بہ ہاویہ دوزخ می برد حضرت سعدی علیہ الرحمۃ میفرماید سہ

مبیں کز ظلم جباری کم آزاری ستم بیند　　ستمگر نیز روزی کشتہ تیغ ستم گردد

ظالم را نتیجہ ظلم خود بجز روسیاہی دنیا و تباہی عقبیٰ چیزی واصل نشود۔ عاقبت الامر خاسر الدنیا والدین شدہ ہیمہ نار جہنم می گردد۔ الغرض عدل افضل تریں فضائل و ظلم بدترین رذائل است۔

آوردہ اند کہ بادشاہے باصولت و ہیبت و سلطانے با کثرت و حشمت از فقیری صاحب صبر و قناعت مشتری ثواب حج شد۔ فقیر جواب داد کہ من شصت بار حج بیت اللہ نمودم و ثواب آں ہمہ بشما می فروشم الّا قیمت یک حج من برابر قیمت ہمہ دنیا و ما فیہا است۔ از شنیدن ایں جواب بادشاہ مضطرب و لاجواب شد و گفت کہ دریں صورت از خریدن ثواب قاصرم فقیر گفت برائے شما پُر آسان است

ثواب عدل گستری یک ساعت بمن بخشید و من ثواب جملہ حج بشما ارزانی می نمایم

ضرر ظلم

ثواب عدل

ازیں حکایت اہمیت و فضیلت حج ظاہر و روشن است۔ خداوند کریم کہ غفور الرحیم است
روئے سخن بہ مخلوق نمودہ می فرماید" لعنتہ اللہ علی الظالمین"۔ چہ نحوستے زیادہ ازیں و چہ
مصیبتے سخت ترین ازیں زریت باشد حجاج را کہ مدام مورد لعنت و نفرین است باوجودیکہ
مشرف بہ دین اسلام و فرمانروائے روم و شام بود۔ برخلاف آں شہنشاہ نوشیرواں مایہ نتیجہ
ناز ملک ایران بہ سبب عدل و انصاف ممدوح جہان و جہانیان است ؎

گرچہ بسے گذشت کہ نوشیرواں نماند   زندہ است نام فرخ نوشیرواں بعدل

انسان و مشاغل مختلفۂ آں ۲۰

حمد حکیم مطلق و صانع خالق، برحق از حیطۂ حساب افزون و تعریف و ثنائے آں از
حیز امکان بیرون است کہ موجودات گوناگوں و مخلوقات بوقلموں را بیافریدہ انسان را کسوت
حیات پوشانید و بہ عطائے خلعت خلافت برتبہ اشرف المخلوقات رسانید حکیم علی الاطلاق تمہید متعلقہ مضمون
بہ قدرت کاملہ و حکمت بالغہ خود آنرا آفریدہ و بہ صنعت عجیب و قدرت امتزاج اجزائے متضادہ
نمودہ است ظاہر است کہ ارکان اعلیٰ اجسام کہ مراد از باد۔ خاک۔ آتش و آب است متضاد
و مخالف یکدگر باشد۔ اِلّا بقدرت باری عز اسمہٗ باہم از در موافقت و مصالحت آمدہ مظہر وجود
انسان گشتہ اگر بر اندازہ کمیت و حقیقت آں غور کردہ آید عقل حیران گردد۔ خداوند تعالےٰ می
فرماید" اَلْاِنْسَانُ سِرِّیْ وَاَنَا سِرُّہٗ" چوں بنائے وجود انسان مبنی بر اجزائے متضادہ است
چگونہ ممکن است کہ بایکدگر از در منازعت و مخالفت در نیایند۔ در کتاب مستطاب در آیتی
اعجاز غایات می فرماید" بعضکم عدو لبعض"۔ اگر حال بدیں منوال نبودے کارخانۂ عالم مصالح اختلاف طبائع مردم
تباہ و برباد شدی و کارہائے عالم سر انجام نگرفتے۔ اگر ہمگناں مساوی العزم والارادہ بودندے
نظم جہاں زیر و زبر شدہ مشاغل مختلفہ بمعرض ظہور نیامدے و بدیں سبب حوائج ضروریہ
سر انجام پذیر نشدے۔ پس بفحوائے فعل الحکیم لا یخلو عن الحکمتہ راست آمدہ۔
پس ایں اختلاف طبائع متضمن بر حکمت الٰہی و قدرت نامتناہی است بفحوائے ؎

آنکس کہ تونگرت نمے گرداند　　　او مصلحت تواز تو بہ میداند

نتیجۂ ایں اختلاف منتج آں شد کہ بعض مصروف کاشتکاری و اکثری مشغول حرفت و دستکاری و بعض منہمک بہ کار حدادی و نجاری و بعض محو زرگری و سپاہ گری اند۔ می بینیم کہ بعض لیل و نہار مبتلائی خمار محنت و اکثری مست و سرشار نشۂ محبت بودہ اند دُنیا و مافیہا بےخبر و از تغیرات لیل و نہار و انقلاباتِ روزگار بے اثر باشند۔ یکے امیر است و دیگرے فقیر۔ یکے پادشاہِ عالی جاہ و دیگرے گدائی بے سروپا۔ بعض مستغرق دریائے غموم و بعض غوّاص بحر ہموم و بعض غوطہ زنے دریائی عشرت و غوّاص بحر عشق و محبت اند کسی شمشیر بکف آمادہ جاں نثاری و کسی حربۂ قلم بدست گرفتہ مصروف جنگ زرگری و دل آزاری۔ یک سو عاشقِ سوختہ جان مصروف زاری و فغان و جانب دیگر معشوق کج ادا و تلخ زبان کسے خاسر الدنیا والدین و کسے عقوق خدا و لعین است۔ بعض مالک مال و مکنت بے شمار و دولت بسیار اند۔ بعض مفلس و نادار۔ بعض در شبستان شاہی و بعض در کلبۂ گدائی زندگی می گزارند۔ بعض سوار بر اسپان تازی نژاد و بعض پیادگان بی توشہ و زاد اند۔ الغرض مشاغل مختلفہ و پیشہ ہائے متفرقہ را نصب العین خود ساختہ مصروف کار اند۔ بفحوائی سہ

"ہر کس بخیالِ خویش خبطے دارد"

بعض طریقہ نکوکاری و پرہیزگاری اختیار کردند و بعض راہ بدمعاشی و شرارت سپردند۔ بندگانِ صالح مشغول عبادت خدا اند و بندگانِ حرص و ہوا عبید الاصنام شدہ مصروف بُت پرستی گشتند۔ کسی کمر بر احسان و مروت بست و کسی دل ہائے مردم بخست یکے محسن و کریم است و کسی ملقب بہ لقب ستم گر و لئیم۔ بفحوائی "ہر کسے را بہر کارے ساختہ" کسیے خبازی را پسندیدہ و کسی کار حلوائی را برائے خود انسب دید۔ ہر کسی در مخمصہ ہائے مختلفہ گرفتار و برائے سر انجام دہی کار ہائے ضروریہ تیار است۔ اگر ہمگناں مساوی المذاق بودند کار ہائے عالم چگونہ سر انجام یافتے۔ پس حکمت الٰہی انسان را مدنی بالطبع ساختہ افراد آں را مختلف الطبائع والمذاق و متفاوت المدارج والاشواق نمود تا ہرج و مرج پیدا نشدہ کار ہائے عالم سر انجام پذیرد۔

مشاغل مختلفہ انسان

رحم عفو و انتقام

تعریف رحم و عفو و انتقام

معنی رحم و عفو درگزشتن از خطاهائے مجرمان است کہ فی الحقیقت مرتکب شدہ باشند بحالیکہ عفو کنندہ قادر بر دادن سزا باشد۔ ایں عفو نباشد کہ بدون اثباتِ جرم ملزم را بخشند یا آنکہ درحالیکہ قدرت گرفتن انتقام نبودہ باشد آزادر گزارند۔ برخلاف ایں اگر جرم از مجرمی سرزدہ باشد از روئے روئداد و واقعہ بپایۂ ثبوت ہم برسد۔ آں را بسزا رسانیدن انتقام است۔ اگر بر حقیقت و ماہیت ہر دو نظر غائر انداختہ شود ہر دو اوصاف بذاتہا حمیدہ و پسندیدہ است بدر بارہ عفو خداوند کریم بہ ختم المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم حکم "خذ العفو" فرمودہ است۔ چنانچہ بر ہمیں بنا چوں آنحضرت مکہ را مفتوح ساختند جملہ اُمرائے آں سرزمین را معاف فرمودند و خطاب "انتم الطلقاء" دادند۔

تحریض بر تخلق باخلاق اللہ و اختیار کردن رحم و عفو

خداوند کریم خود را ہو الغفور الرحیم گوید و قلوب را تحریض خیر می دہد چوں عفو و رحم داخل اوصاف خدا و انبیا باشد۔ مارا بحکم تخلقوا باخلاق اللہ در اختیار کردن آں تامل و تذبذب نباید کرد ظاہر است کہ اگر گناہ نبودے صفت عفو چگونہ بمعرض ظہور در آمدے بفحوائے؎ "کہ مستحق کرامت گناہگاران اند"۔ ناقلانِ شیریں زبان و راویان حقیقت ترجمان نقل می فرمایند۔ کہ خادمے از خدام سلطان عالی شان مرتکب خطائی شد و بہ سبب خوف و ہراس تا چند روز از نظر بادشاہ غائب ماند۔ چون ترسان و ہراسان بخدمت پادشاہ رسید پادشاہ فرمود کای نابکار تباہ کار شرم از گناہ نداشتی۔ اکنوں چگونہ بحضور من در آمدی جواب داد بہ امید عفو تو آمدم۔؎

بہ ایں امید ہائے شاخ در شاخ — کرم ہائے تو مارا کرد گستاخ

و سیاہ روی و ندامت و ذلت و خجالت را شفیع گناہم ساختہ ام زیرا کہ من دانستم کہ ہر چند گناہِ من بزرگ است صفت عفو بزرگ تر ازاں است۔ پادشاہ ایں نکتہ را پسندید و از انتقام دست کشید و بہ اہل دربار فرمود کہ اگر از و انتقام گرفتمی آتش غصہ و غضب من فرو نشستے اِلّا اکنوں دل پژمردہ مسرور شد۔ سعادت دارین حاصل گشت۔ بفحوائی در عفو لذتیست کہ

اہمیت انتقام

در انتقام نیست۔ اگر ماہیت وحقیقت انتقام را بنظر امعان ملاحظہ کردہ شود معلوم گردد کہ ہمیں سجیہ مرضیہ وعادت حسنہ است کہ اگر ایں را ترک کردہ شود کار وبار ہائے عالم خلل پذیر گردد۔ کسی از کسی نمی ترسد حتی کہ نظام سلطنت در ہم برہم شود۔ عدل گاہے مقتضی ایں امر نباشد کہ از جرم مجرمی در گذر کردہ شود۔ خداوند کریم خود می فرماید "واللہ عزیز ذوانتقام" اگر صفتِ انتقام مستحسن نبودی تا قادر مطلق اصلاً انتقام نگرفتی بل دریں صورت وجود دوزخ وبہشت بمعرض ظہور در نیامدی

عفو و انتقام ہر دو برای ترسیخ قوام عالم ضروری است

پس معلوم شد کہ ازیں ہر دو وصف یعنی عفو و انتقام گریز نیست وتدبیری احسن از میانہ روی نباشد۔ بفحوای "خیر الامور اوساطھا" ہر سخن وقتی وہر نکتہ مکانی دارد۔ صفت عفو بر موقعہ عفو وصفت انتقام بر موقعہ انتقام بعمل آوردن مناسب بل انسب است وموقع مناسب را ملحوظ خاطر داشتن واجب۔ مثلاً اگر کسی از جرم شخصی بجا لیکہ ضرر ازاں بذات خود او رسیدہ باشد در گذر نماید مستحسن است۔ الّا اگر زید ثالث است وعمر کہ مجرم است وضرر او بہ بکر رسیدہ چگونہ مستحسن شمار کردہ شود۔ اگر زید عمر را معاف کند زیرا کہ ایں عند الشرع وعند القوانین مجلس مناسب نیست۔ امداد ظالمان وستمگاران نمودن بعید از طریق خرمندی وشیوہ مآل اندیشی است چنانکہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

نکوئی بابداں کردن چناں است   کہ بد کردن بجائے نیک مرداں

نتیجہ

الغرض از تقریر مذکورہ ثابت شد کہ ایں ہر دو صفت از صفات ضروریہ واز اوصاف لازمہ نشأ تعلق است۔ اگر رحم دلی وعفو جاذب القلوب اند عدل وانتقام ناظم المخلوق واگر آں سلیقہ اخیار است۔ ایں طریقہ عادلان نصفت شعار است اگر آں را اشرف الشیم گفتن رواست ایں را اکمل السجایا نامیدن بجاست۔ اگر آں پسندیدہ رعایاست ایں حامی برایا یعنی وجود عفو وانتقام باعث آرام واطمینان جملہ خلائق وکافۂ انام است۔ اگر عفو وانتقام دریں جہاں ظہور نمودی کارہائے جہاں درہم برہم شدی بل شیرازہ کتاب نظم جہاں دار شدہ اوراقش پریشان گشتی۔ واللہ غفور الرحیم۔ واللہ عزیز ذو انتقام۔ السلام علی من اتبع الشریعت خیر الانام *

۲۲ء حلم و غضب و مقابلہ ہر دو

تعریف و معنی حلم

حلم کہ سرمایہ کمالِ دنیا گنجینہ عزت و جمالِ عقبیٰ بود۔ معنی آں بردباری کردن و متحمل جفا کاری دیگراں شدہ مبتلائے غضب نہ شدن است۔ حکما ایں سجیۂ مرضیہ و خصلت فاضلہ را عمدہ ترین خصائل و بہترین شمائل قرار می دہند و در حقیقت ایں صفت ستودہ ترین صفات و پسندیدہ ترین عادات است۔ خلاف غضب کہ سجیۂ ابتر و عادات بدتر است موجب وبالِ دنیا و سبب زوالِ عقبیٰ است ؎

غضب از دیست اودست زندانی　　دیو بند است حلم گردانی

غضب

خداوند کریم از اشارہ "ان اللہ غفور الرحیم" خود را حلیم می گوید۔ و ما را رغبت بہ ایں خصلت ستودہ می نماید۔ برخلاف ایں بہ سبب غصّہ و غضب شیطان بے ایمان گمراہ کنندۂ بندگان را رجیم و لئیم گفتہ و ما را حکم اجتناب از شرور آں فرمودہ است۔ حلم آں خصلتی و عادتی ست کہ انبیاء بہ آں موصوف و اولیاء اللہ بہ آں معروف بودند۔ و غضب آں عادت قبیح و خصلت شنیع است کہ آہرمنا بہ آں مشہور ؎

بردباری خزینۂ خرد است　　ہر کہ را حلم نیست دیو و دد است

حکما رعایت لفظی را ملحوظ داشتہ می گویند کہ اگر لفظ حلم را مقلوب کنند ملح گردد کہ معنی آں نمک است پس انسان بے حلم مثل طعام بے نمک باشد از ہمیں است کہ "المرء بلا حلم کطعام بلا ملح" نوشیرواں از بزرجمہر در بارہ ماہیت حلم سوال کرد۔ جواب داد کہ حلم نمک خوان اخلاق و باعث آرام و سرور اہل آفاق است۔ و در حقیقت راست گفتہ زیرا کہ بدون ایں صفت محمودہ و خصلت ستودہ با اخلاق شدن داخل ناممکنات است۔

کسی از حضرت عیسیٰ علیہ السلام پرسید کہ سخت ترین اشیاء چیست۔ جواب داد خشم خدا۔ پرسید کہ آیا چیزی در جہاں یافتہ شود کہ در پناہ آں بودہ از شرور آں ایمن گردند۔ فرمود ز تارک الغضب گردید آنگاہ رحم آں بے شک شما را معاف خواہد فرمود ؎

ترکِ خشم و شہوت و حرص آوری هست مردی در رهِ پیغمبری

در اخبار آمده است که حضرت امام المومنین امام حسین بن علی کرم الله وجهه در مجلسِ ضیافت نشسته بودند۔ دراں اثنا، پیالہ گرم از دستِ غلامی بر سر آں حضرت بریخت و سر و ریش ہمہ بسوخت۔ آں حضرت چوں بنگاهِ خشم آلوده به چشمِ غضب آمود به جانب غلام دید رنگ روئیش پریدو گفت۔ "والکاظمین الغیظ" حضرت فرمودند من غصه را فرو خوردم آنگاه غلام بدیں الفاظ گویا شد "والعافین عن الناس" آنحضرت فرمود بخشیدم۔ باز غلام ایں آیت خواند "والله یحب المحسنین" آنگاه امام مذکور فرمود ترا آزاد کردم و متعهد حالِ تو حال و قبایل تو شدم۔ بیت

بمعنی کسانیکه پے بُرده اند بدی دیده و نیکوی کرده اند

حلم عادت بزرگان و غضب خصلتِ کمینگان باشد "الحلم سجیته فاضلته" فی الواقع مثال صحیح است۔ "ومن اطاع غضبه اضاع ادبه" من کل الوجوه راست است۔ حلم نشان ایمنی از شرور جہاں و غضب مفسد ایمان و پیشرو لشکر شیطان است +

چوں بر کسی غالب شود آنرا دیوانه و مجنون سازد۔ آنگاه نه پاس ادب بزرگان نه لحاظ خردان۔ نه خیال پیر و مرشد نه پاس ادب والد ماجد می ماند۔ نه اندیشه تو بیخ حکام نه خطره طعنه انام دانائی رموز زمان و شناسائی اسرار جہاں حضرت سعدی علیه الرحمته فرموده "جائے گل گل باش و جائے خار خار" یعنی حلم بر موقعه حلم و غصه بر موقعه غصه مستحسن و محمود باشد۔ بناءً علیه فرمود

درشتی و نرمی بہم در بہ است چو رگ زن که جراح و مرہم نه است

الّا ایں ہر دو خیالات را باہم مخلوط نمودن بعید از طریق خردمندی و دُور از راهِ دانش پسندی است زیرا که غضب و غصه چیزی دیگر و درشتی و سختی چیزی دیگر است۔

دریں شک نیست که او زار درشتی و سختی ہم در بعض اوقات مفید ثابت گردد۔ و به برکت ایں اکثر کارہا ساخته شود۔ حلم۔ بُرد باری و نرم مزاجی صفاتِ حسنه را اگر کسی شعار خود سازد ممکن نیست که دیگراں موافقت نه کنند۔ چه خوش گفت آنکه گفت ؎

دل را بدل رہیست دریں گنبد سپہر از سُوی کینه کینه و از سُوی مہر مہر

در مشاہده روزمره می آید که اگر با کسی به لطف و رحم سلوک نموده آید آں ہم بے شک

حکایت امام حسین بن علی که غلامی از دست او کاسه ... بر سر آنحضرت ریخت و آنحضرت غلام را ... آزاد کرد

حلم و عفو و غضب

غصه و غضب را از درشتی و سختی تمیز باید کرد

طوعاً یا کرہاً بہ مہربانی پیش می آید و اگر باوجود نرمی و تلطف سرکشی کند و از غضب خدا نترسد آنگاہ واجب است کہ بر او سختی کردہ شود۔ الّا حتی الامکان حلم و مروّت و لطف و شفقت را شعار خود ساختن انسب بل واجب است۔

۲۳ع الفائے عہد

معنی الفظ وفا

معنی وفا کہ مادہ آں وفاست پاس عہد و قول است ؎

اگر بعہد محبت وفا کنی برحق — زروئے لطف و کرامت وفا کند باتو

ترغیب الفائے عہد از احادیث معتبرہ و روایات صحیح

خداوند کریم اوفوا بالعقود فرماید و بسبق اوفوا بعہدی اوف بعہدکم می آموزد در حدیث صحیح آمدہ "لادین لمن لاعہد لہ" یعنی کسی کہ پاس عہد و قول خود ندارد او بے دین است۔ ازیں ہم تاکید و ترغیب الفائے عہد متصور است و بعہدہ برگزیدہ خدا خیر الوریٰ حضرت محمد مصطفےٰ (صلی اللہ علیہ وسلم) از قول "الکریم اذا وعد وفا" ایں را مؤکد می فرمایند۔ الفائے عہد از احکام متواترہ خدا و از ہدایات متصلہ خیر الوریٰ است۔ چوں نہائیت ایں امر بدیں تفصیل است لہذا براں عمل پیرا شدن مستحق عنائیت بے غائیت خدا و موجب خوشنودی فخر الانبیاء شدن است ازاں بے نصیب تر دریں جہاں کدام است کہ متخلق بہ ایں سجیہ مرضیہ ناشدہ خاسر الدنیا والدین گردد۔ اگر معاملات دنیوی را ملحوظ و مرعی دارند تاہم ایں خصلت محمودہ و صفت ستودہ است کہ بہ سبب آں قدر و منزلت و آبرو و عزت انسان افزوں می گردد۔ و صاحب آں عزیز الخلائق و محبوب القلوب اہل دیار شود ؎

اگر از عہدہ عہد بروں آید مرد — از ہرچہ گماں بری فزوں آید مرد

فضیلت و اہمیت الفائے عہد

وفائے عہد کار مرداں صاحب صفا و شیوہ ستودہ کریماں صاحب سخا است و ہمچنیں شعار پیشوایانِ دین و دثار جوانمرداں صاحب تمکین باشد۔ طریقہ مرداں صاحب کمال و سلیقہ بزرگانِ عمدہ خصال است۔ نشانِ نعمت ایمان و دسترخوانِ ضیافت احسان ؎

نیست بر مردم صاحب نظر — خدمتی از عہد پسندیدہ تر

حکایت حضرت اسمٰعیل علیہ السلام در ایفائے عہد

و در ذکر حضرت اسمٰعیل علیہ السلام آمدہ است کہ در اثنائے سیر گشت با شخصے بخانہ او رفتند آں شخص عرض نمود کہ اندکے ایں جا مکث فرمایند۔ من بخانہ اینک باز می آیم فرمودند برو (بسیار خوب) چوں بخانہ رفت بکاری چناں مصروف و منہمک شد کہ از دُنیا و ما فیہا بے خبر شدہ دوست بیرُونی را کہ با او وعدہ واپسی خود نمودہ بود۔ کلیتہً فراموش بل نسیاً منسیاً کرد۔ بعد فراغ از اں کار آں دوست غفلت شعار از راہِ دیگر آں مکاں بدر رفت۔ چوں بعد انقضائے عرصہ سہ یوم آنجا واپس آمد۔ حضرت اسمٰعیل را آنجا استادہ دید۔ از مشاہدہ آں حال بسیار متحیر و حیران شد۔ و سبب استادن ایشاں استفسار نمود۔ فرمودند شما کہ گفتہ بودید از شنیدن ایں کلمات وفا آیات و از استماع ایں الفاظ ایفا غایات بسیار مضطرب و سرگردان و مضطر و پریشان گشت و گفت کہ چوں من نیامدم اینجا استادن شما در ہیچ حال ضروری نبود۔ فرمودند ایں خلاف عہد است۔ من عہد شکنی کردہ چگونہ ترا روئی نمودمے و دعویٰ ایفائے عہد نمودمے از ایراد ایں حکایت ایں امر بپایہ ثبوت می رسد۔ کہ پیشروان دین چہ قدر نیک کردار و وفادار بودہ اند و بچہ درجہ پاس عہد و نگہداشت قول نمودہ اند۔ از ہمین است کہ در دین و دُنیا نیک نام و فرخندہ فرجام شدہ سعادت دارین و فلاحِ کونین اندوختند و ملقب بہ لقب صادق القول و صادق العہد گشتند۔

دلا در وفا باش ثابت قدم کہ بے سکّہ رائج نباشد درم

چہ خوش گفت آنکہ گفت " وفائی عہد نکو باشد ار بیاموزی "

اگر صفت ایفائے عہد از اہلِ جہاں مفقود گردد۔ نظم جہاں کاروبار زماں مختل شود از ہمیں است کہ خداوند کریم در کتاب مستطاب بار بار می فرماید و تاکید ایفائے عہد می نماید۔ بل از آیت اوفو بعہدی اوف بعہدکم صاف مترشح است کہ آنکہ پاس قول و عہد خود ندارد او را امیدوار رحمت الٰہی نباید شد۔ آں صفت ناستودہ کہ برخلاف ایں سجیہ فاضلہ باشد بہ بیوفائی نامیدہ شود و صاحب آنرا بے وفا۔ کمینہ و بے حیا می گویند۔ نقصانات بے وفائی عیان و خارج از حیطۂ بیان است۔

خاموشی

۲۴

تعریفِ خاموشی

مراد از خاموشی سکوت ورزیدن و از گفتگوی لایعنی احتراز و اجتناب نمودن است نہ ایں کہ صم بکم شدہ با کسی مطلقاً حرف سرا نگردد۔ چہ خوش گفت آنکہ گفت۔ ؎

دو چیز طیرہ عقل است دم فرو بستن بوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی

البتہ ایں امر را ملحوظ خاطر باید داشت کہ زباں را کہ منصب آں اعلیٰ است۔ گاہے از آلائش دروغ بے فروغ و لغویات و فضولیات آلودہ نگرداند۔ و آں را زیوں نہ سازد زیرا کہ خاموشی ازیں چنیں حرف سرای و دُر افشانی بدرجہا بہتر و افضل است۔ مولوی نظامی رحمۃ اللہ علیہ در کتاب سکندر نامہ می فرماید ؎

ترغیبِ خاموشی

سر بے زباں کو بنجوں تر بود بہ است از زبانی کہ بے سر بود

زباں بہ کہ او کامگاری کند چو کامش رسد کامگاری کند

ازیں ابیات ترغیب خاموشی حاصل شود و ہمچنیں مترشح میگردد کہ بر مواقع مناسبہ حرف سرا گشتن ضروری است۔ بعضی از اکابر روزگار و امرای با اقتدار و رؤسای نامدار در حالت غضب زبان را بہ قابو نتوانند داشت۔ دعاوی ایں امر گروند کہ ہر چہ در دل ایشاں می آید بر زبان می آرند و پوشیدہ نیست کہ ایں عادتِ قبیح دشمنِ جان گویندہ است۔ چنانکہ از شعر ذیل اشارہ میرود ؎

نباشد بخود بر کسی مہرباں کہ گوید ہر آنچہ آیدش بر زباں

باعثش ایں است کہ زبان گوشتین را بہ تیغ آہنیں تشبیہ دادہ اند ہم بہ لحاظ مناسبت شکل و وضع و ہم بلحاظ عواقب امور و حقیقت حال ہم بدیں منوال است۔ جراحات تیغ مندمل مے گردد۔ الّا زخم ہائے لسان تا دم واپسیں اندمال نپذیرد شاعر عربی گفتہ ؎

فوائدِ خاموشی

جراحات السنان لہا التیام ولا یلتام ما جرح اللسان

آں واہب العطایا بے شک زباں بہ ایں غرض عطا فرمودہ کہ بذریعہ آں گفتگو کردہ

شود و مافی الضمیر را در معرض بیان آورده شود و مهذا احما لغت فرموده از آلودگی سخنان قبیح و حرف های شنیع - اگر کسی را بر زبان قابو نباشد اولیٰ و انسب همین است که خاموشی و سکوت ورزد و از دیگران طریق فضول گوئی نورزد ؎

زباں بریده بکنجے نشسته صم بکم
به از کسی که زبانش نباشد اندر حکم

علاوه ازیں فوائد دیگر است که در خاموشی متصور شود - آں فوائد خاموشی مختصراً درج ذیل گردد -

(۱) رعب و سطوت حکام و عزت و مکنت امرائے صاحب احتشام را مضاعف میکند -

(۲) مانع اشتغال ورزیدن در فضولیات و لغویات می گردد -

(۳) فرصت اندیشیدن تجاویز و موقع سگالیدن تدابیر انتظامات ملکی می دهد -

(۴) پرده پوش جہلا و ابلہا و ستار سفہاء اشقیا می باشد چنانچه از شعر ذیل تصریح ایں امر میشود ؎

تا مرد سخن نگفته باشد
عیب و هنرش نهفته باشد

پس ازیں شعر ثابت گردد که از برکت خاموشی جہالت جہلا در پرده اخفا مستور می ماند ؎

چو در بسته باشد چه داند کسی
که جوهر فروش است یا شیشه گر

(۵) عزت و اعتبار و بہا و وقار علما را ترقی میدهد - چنانچه حکایتی مختصر در ضمن ایں بیان کرده شود -

حکایت - آورده اند که در مجلس نوشیروان امرائے سلطنت و وزرائے مملکت در مصالح سلطنت گفتگو می کردند - و در تجاویز و تدابیر مہم انتظام مملکت می اندیشیدند - الا وزیر با تدبیر و مشیر بے نظیر او که بزرجمہر نام داشت خاموش نشسته بود - چوں مردم سبب سکوتش استفسار نمود جواب داد ؎

چو کارے بے فضول من برآید
مرا در وے سخن گفتن نشاید
اگر بینم که نابینا و چاه است
وگر خاموش بنشینم گناه است

و فی الحقیقت راست گفته و تیر بر هدف زده - پس ثابت شد که خاموشی مستحسن است و محمود - الا حسب اقتضائے وقت و گفتگو کردن فی الواقع پسندیده و ستوده الا بر موقع ضرورت و حاجت شخصی از سقراط سوال کرد که چرا شنیدن تو از گفتن بیشتر است - جواب داد زیرا که

خاموشی بر مرد افضل از سخن باشد

مراد گوش دادہ اند و یک زبان یعنی کہ دو بشنو و یکی بیش مگو۔ علاوہ ازیں گفتگوی بیہودہ و الفاظ ناستودہ ہیبت و وقار و عزت و اعتبار را مضر ثابت می گردد۔ قول اطباء است کہ کثرت تکلم مضعف دماغ باشد۔ دانایان گفتہ اگر بینی کہ کسی بے فائدہ سخن می گوید۔ یقین داں کہ آں بسیار گو دیوانہ است پس از خاموشی حکمت و دانائی صاحب آں مترشح گردد۔ علاوہ ازیں صحت دماغ ہم متصور است لہٰذا بریں صفت بر مواقعات مناسبہ عمل پیرا شدن از مستحسنات شمردہ شود۔

۲۵۔ مہاتما بدھ (عارف باللہ)

نام

نام نامی و اسم گرامی آں زبدۂ عارفان جہاں و قدوۂ خدا شناسان دوران سدھارتا بود۔ او بنائے مذہب خویش بہ آں خوش اسلوبی نہاد کہ رفعت کنگرہ اش بر فلک ہشتم رسید۔ آسماں تا آں زماں مرد با خدا بانی بنائے حلم و حیا ندیدہ۔ او را نسبت بہ خاندانش نمودہ ساکی منی ہم می گفتند۔

ولادت و طفولیت

ولادت و طفولیت آں بانی بنائے عرفاں در ۵۵۷ قبل از ولادت مسیح بخانہ ید ہودن کہ پادشاہ نامدار و فرمانروائے عالی مقدار ملک کپل وست بود متولد شد۔

کپل وست واقعہ بر سرحد اودھ و نیپال است۔ ہم از عہد طفولیت طبیعتش مائل زہد و ریاضت و تقویٰ و عبادت شدہ بود۔ پدرش بخوف اینکہ مبادا ترقی و شہرت خاندانش رو بزوال نہد و باغ بہارش از نہال یادگار خالی بماند۔ بعمر بست سالگی با دختر بلند اختر کہ در حسن و خوبی و لطافت و خوش اسلوبی عدیم السہیم و بے نظیر بود پیوند کتخدائی داد۔ الا نزاکت و لطافت و حسن و ظرافت زوجہ اش اثرے بر او ننمود و در دلش تغیرے راہ نیافت

تنہائی مہاتما بدھ

او بتصور زمان پیری کہ زمانہ جامع المصائب والتکالیف است آہ سرد از دل گرم برمی آورد ہم چنیں متصور از مشاہدات روزمرہ شدہ لیل و نہار در نشۂ اندیشہ مست و سرشار و در کار خدا پرستی مستعد و ہوشیار و برائے سفر آخرت کمر بستہ و تیار می ماند و مستغرق بحر تفکر تا غواص دریائے اندیشہ شدہ گوہر نجات خلاصۂ موجودات و اشرف الکائنات از دام

عصیان وطغیان بدست آرد۔ تا انسان ضعیف البنیان از ورطۂ غموم وہموم بر ساحل مراد رسیدہ ہمکنار ساحل نجات گردد۔

برائے ایں مطلب اعلیٰ و مقصد والا بارہا متحمل فاقہ کشی شدہ طریق نفس کُشی و چلہ کشی بسر برد چوں در ذہنش متمکن و مرتکز شدہ بود کہ نہال حرص وہوائے دُنیا و مافیہا نتیجہ جز خار حسرت نیارد بعمر سی سالگی بعد از ولادت پسرش محلات شاہی و شبستانِ عیش وملاہی را خیر باد گفتہ رو بسفر آورد و رقاب و حفاظ را کہ خدمت حفاظت و پاسبانی و عہدہ پاس ونگہبانی بہ ایشاں مفوض بود۔ از حال خود مطلقاً خبر نداد

اولیں برائے تسکین قلب بشہر راجگڑہ کہ دراں اوقات دار السلطنت مگدھ بود۔ داخل شدہ از برہمناں آں سرزمین آں قدر علوم وفنون کہ آموختن آں ممکن بود بیاموخت چوں علمائے نامدار وفضلائے باوقار آں دیار دامن شوق اورا از دُررِ انواع تعلیمات پُر کروند۔ اورا رخصت نمودند۔ آں عالم باعمل وفاضل بے بدل فارغ التحصیل شدہ عرصہ شش سال متحمل ریاضات شاقہ شد۔ و در زہد و مراقبہ بسر نمودہ بعد از انقضائے مدت مذکورہ بسوئے آب نرنجنارہ گرائے سفر شد۔ زیر درخت آرامید۔ و در مراقبہ فرو رفتہ و مستغرق بحر خیالات شدہ انواع ترددات وتفکرات بر دلش استیلا یافت۔ زیرا کہ از فلسفہ برہمنان اورا تسکین قلب وطمانیت خاطر کہ مدعا ومقصد او بود حاصل نگشتہ بہ الاخرہ عقدہ لاینحل کہ در حل آں سالہائے فراواں صرف کردہ بود۔ بہ استمداد انگشت تدبیر وخیال کہ در بادی النظر کشودن آں محال می نمود۔ کشود و اورا معلوم شد کہ حیات ناپائدار و زندگی مستعار انسان منبع جملہ تکالیف است و تکلیفے ومصیبتی بمعرض ظہور در بیاید۔ اگر انسان از کسوت حیات عاری نمود و مدعائی زندگی تہذیب نفس و رُوح است کہ بہ بسر نمودن زندگی مقدس وبے لوث حاصل گردد۔ از بواعث غموم وہموم بوقلموں آگاہ شدہ اوّل در شہر بنارس وبعدہ براج گرہ بر مسند وعظ ونصیحت متمکن شدہ مجلسی منعقد کرد وسامعین را از پند ونصائح خویش مستفید ساخت و از وعظ او جمعی از حاضرین وگروہی از سامعین معروف حقانیت وحقیقت عقایدش شدہ

وفات گوتم بدھ

مذہبش را قبول نمودند- زوجه و مادرش ہم داخل آں جماعت بود که از فیضان تلقین او بہره ور شده معتقدش گشتند- او تا عرصۂ چہل سال در دشت و جبال مصروف تعلیم و تادیب شاگردان و مریدان بودند- از انواع مواعظ و نصائح ایشاں را مستفید می ساخت تا آنکه در عمر ہشتاد سالگی مُرغ روحش از قفس عنصری پرواز نموده سایه بر ساکنان عرش عظیم انداخت- و عرصۂ جہاں را از فراق دائمی خود تیره و بے نور ساخت و او بمطابق اصُول و قواعد مذہب نجات یافت ایں واقعه در ۴۸۷ قبل مسیح بوقوع آمد و خاکستر نعشش میان شاگردان و مریدانش تقسیم کرده شد-

عقیده مذہب

عقیده- او می دانست که عقائد و خیالات و رسوم و رواجات مندرجه کتب وید عبث و لاطائل است- تا وقتیکه انسان از شہوات نفسانی و ہواجس شیطانی نجات حاصل نکند- ایں دُور متسلسل، تناسخ بر ہمیں منوال جاری ماند- برائے ایں ضروری است- که انسان بر خواہشاتِ نفسانی و جذباتِ حیوانی قدرت داشته باشد-

قربانی ہائے دیوتاہا بے سود و استمداد از انہا عبث است-

اصل حقیقت افعال و کردار انسان است- اصُول پاداش و مکافات در ہمه حال مسلم الثبوت است تہذیب نفس نمودن پر ضرور است- دریں زندگی سزائے اعمال زندگی سابقه داده شود- و ہم چنیں در زندگی مستقبل از جزائے اعمال ایں زندگی انکار نیست و در اصطلاح مذہب بودھ ایں اصول را مسئله کرم گویند- ہمه اشیاء ارضی فانی است ابدی نیست-

دُنیا دار المحن و وبال و موجب جان کاہی و زوال است زیرا که ایں جامع جرائم شتے و باعث گناہان مختلفه است- بعد زندگی مرگ و لبعدہٗ ہماں حیات موجب مصائب و آفات ترحم نمودن بر جمله حیوانات ہم یکے از ذرائع نجات خیال کرده شود- مختصراً اینکه انسان بلاتفرقه مذاہب دادیاں که عمل پیرا ایں اصُول باشد نجات ابدی و سرور سرمدی یافته موجب رضائے خدا گردد. . . . . . رضائے خدا بدست آرد، زیرا که از جمیع جذبات نفس مخلصی یافتن اصل الاصُول نجات است ٭

۲۶ روضۂ تاج محل

گاہے گاہے باز خواں ایں دفتر پارینہ را
تازہ خواہی داشتن گر داغہائے سینہ را

نظارہ

عمارتیست عظیم الشان باشان وشوکت ومقبرہ ایست با مینار ہائے عالیشان با عظمت و رفعت کہ در خوبی ولطافت و پختگی ونفاست چشم سیار مثل او ندیدہ وگوش چرخ دوار مانند او نشنیدہ بادیہ پیمایان جہاں و راہ نوردان عرصہ دوران مثل آں روضہ رضوان نشان نمی دہند۔ ومی گویند کہ از وقتی کہ روئے زمین بہ عمارات عالیشان و بہ باغات جنت نشان آراستہ شدہ مثلش تا ایں دم از کتم عدم بر منصۂ ظہور جلوہ گر نشد وثانی اش بر صفحہ گیتی وجہاں تا ایں زماں رنگ ظہور نگرفت۔

حضرت شہاب الدین شاہجہان بانی روضہ

قریباً عرصہ دو صد و ہشتاد سال منقضی شد کہ در شہر دہلی شہنشاہ عظیم الشان وفرمانروائی عالی دودمان وخسرو گیتی ستان ومفخر سلاطین زماں موسوم بہ شاہجہان صاحب قران بر تخت سلطنت متمکن بودہ سایہ عدل و انصاف بر مفارق ساکنین ہندوستان انداخت وجملہ رعایاو کافہ برایا را از فیض معدلت خویش بہرہ ور ساخت۔ ملکہ داشت موسوم بہ ممتاز محل کہ در حسن و لطافت و ذہن وذکاوت ونفاست ونزاکت ونظامت وظرافت مثالی نداشت اگر آں را ملکہ مہ لقا گویند رواست واگر مہر النساء نامند بجا است۔

وصیت ملکہ ممتاز محل دربارہ بنائی تعمیر روضہ

شہنشاہ موصوف با او محبتی عظیم والفتی صمیم داشت۔ محبتی کہ زیادہ از آں در حیطہ تصور انسان والفتی کہ برتر از آں در اندیشہ وہم و گمان در نیاید و وسعت میدانش را بیک خیال نہ پیماید۔ آں ملکہ جہاں بہ چشم زخم زماں مبتلائی درد زہ شدہ امید حیاتش منقطع گشت دراں حالت یاس با خوف وہراس ومایوسی ویاس چوں پیمانہ عمرش لبریز باشد شوہرش را بہ پیش خود خواندہ وصیت نمود کہ من داعی اجل را لبیک می گویم۔ ووصیت نمایم کہ بعد وفات من چناں یادگار محبت بر مزار من قائم گردد کہ بمرور زماں وانقراض دوران بوسیدہ نشود یعنی مقبرہ گردون مدار ومزار نشان دار تعمیر گردد۔ کہ عمارات جہاں باغات زماں بمقابلہ او ہیچ بل کمتر از

هیچ باشد۔ چوں طائر روحش از قفس عنصری طیران نموده سایه بر سر ساکنان عرش افگند شهنشاه مذکور معتکف بیت الاحزان شده روی از لذائذ جهان و حظائظ زمان بتافت و در عرصه هموم و بادیهٔ غموم بتاخت و در آتش فراق دایمی آں بدر منیر و مهر پر تنویر تپان و سوزان گشت و حسب الوصیت آں ملکهٔ حور القادر تعمیر ایں عمارت که از هفت عجائبات عالم شمار کرده شود مصروف گشت۔

تعمیر روضه

صناعان زمان و چابکدستان دوران از اکناف و اطراف جهاں که به صنعت و حرفت گوی سبقت از همسران و اقران ربوده بودند طلبیده شدند و حضرت شاه جهان عهد خود را که در محبت و موت ملکه بسته بود بوفا رسانید۔ اعنی روضهٔ تاج محل در شهر آگره تعمیر کنانید۔ ؎

آنچه گفتش از زباں آں راه بسر حد وفا | خود رسانید و نکرد او وعده خود را خطا
بر مزارش روضهٔ تعمیر کرد اندر جهاں | کز ریاض دهر مثلش نیست در زیر سما

سیاحان جهان و مساحان دوران که ربع مسکون را سیاحت و ممالک گوناگوں را مساحت نموده اند۔ و چشم عبرت بر نیرنگی و عجائبات زمان کشوده اند روضه بدیں شان و شوکت و مقبره بدیں رفعت و عظمت ندیده اند۔

کیفیت روضهٔ تاج محل

در شهر آگره بر لب آب جمن ایں عمارت پر چمن مثل عروس دلکشا و نازنین دلربا استاده و از جمال پر جلال خود ناظرین را سبق عبرت داده از تغیرات لیل و نهار و تبدلات روزگار آگاه ساخته ایں عمارت که شاهد عدل وفائے شاه جهان است هم گواه ناطق بر بے وفائی زمان است۔ و بزبان حال دست بر سر داشته قصهٔ بے وفای زمان و داستان جور و بے اعتنائی آسمان می گوید۔ و مینارش که با گنبد فلک و دار سرگوشی هائے می نماید۔ بفحوای ؎

یا بگوشش شکوه های بیوفائی می کنی | و ز ندیمان کهن یاد جدائی می کنی

داستان بے وفائی دوران و جدائی یاران بیان می کند۔

می گویند تعداد معماران که روزانه بکار عمارت مے پرداختند بست هزار بود ایشاں تا بست سال بکار عمارت مصروف مانده آخر ابه اختتام رسانیدند۔

ناظرین از دروازهٔ عالیشان فلک نشان داخل شده به باغ وسیع و چمن فسیح که مشحون از

درختان بوقلمون و اشجار گوناگون است می رسند۔ در صحن چمن فواره ہائے آب صافی لولوی لالا بر مخمل گیاه سبزه ریخته۔ آب مقطر بر خشت و حجر بمیان اشجار و سبزه زار مثل مار پیچان و دوان و بر گیاه سبز مثل سیماب ریزان و تپان بر چبوتره وسیع عمارت روضه قایم است که دیوار ہائے سنگین به نقوش رنگین آراسته و اندرونش از حروف جلی و خفی پیراسته به نقوش گوناگوں نمونه باغ و گلزار بر در و دیوار عیاں۔ در زیر گنبد آسمان شاں و روضه جنت نشان ملکه ممتاز محل و شاهنشاه شاه جهان مثل مهر و ماه خفته و در زیر زمین از نظر مردم ظاهر بین نهفته۔ نظر از نظاره ایں باغ رنگین طراوت و زبان از اثمار شیریں ایں گلشن حلاوت می یابد۔ پیش روئ ایں عمارت حوضی است مثل حوض کوثر با شوکت و فر و نهریست مثل سلسبیل جلوه گر۔ گنبد طلائی یا گنبد مینائی دعوی همسری و برابری می نماید و مینار بلندش (سر به آسمان می ساید) و رعنائی و زیبائی اش دلهائے مردم از دست می رباید۔ زر کثیر و مبلغات خطیر که صرف ایں تعمیر شده اندازه آں از حد وہم و قیاس بیرون و از حیطهٔ شمار و احصار افزون است ایں یکے از هفت عجائبات روزگار و نادرات گردش لیل و نهار است۔

سیاحان از ممالک دور دست راه ہائ دشوار گزار صحرا و دشت طے نموده ایں جا می آیند و چشم نظاره بر آں کشوده نیرنگی زمان و وفائی شاهجهان و بے وفائی دوران را مشاهده می نمایند۔ در شب ماهتاب سیر آں گلشن شاداب لطف عجیب و کیفیت غریب دارد و چوں بر گنبد و مینار آں از گنبد دوار آسمان نور ماهتاب پرتو خود می اندازد۔ ہمه روضه که در تعمیرش سنگ مرمر بکار برده اند نورٌ علیٰ نور می گردد۔ از در و دیوار نقوش فاعتبروا یا اولی الابصار نمایاں و صدائے کل من علیها فان و یبقی وجه ربک ذو الجلال والاکرام بر پرده گوش صدمه زمان و بیوفائی جهان و غداری دوران از ہر سو عیاں۔

نور جهان

ع ۲۷

ملکهٔ بود مشهور روزگار و حاکمهٔ بود با هیبت و وقار که شاهانِ جهان و فرمانروایانِ دوران

حسب و نسب

معترف سطوت و شوکت آں اکابر روزگار و عظمائی ہر دیار معتقد قدرت پروردگار بر بارہ عروج و
اقبال آن نمونہ قدرت کردگار۔ عدیم السہیم در جہانگیری و جہانبانی و بے عدیل در کشور کشائی و
جہان ستانی حسب و نسب و ولادت کسانیکہ پے بہ حقیقت بردہ و طریق تحقیق سپردہ می
گویند۔ کہ میرزا غیاث نامی شخصی از شرفائی ایران و مردی از عظمائی خاندان والاشان بود
آبا و اجداد او امرائی نامدار و اکابر عالی وقار بودند۔ لیکن از گردش روزگار ناہنجار و نامساعدت

ترک اوطان کردن میرزا غیاث

فلک دوار محتاج نان شبینہ شد و از دست عسرت و افلاس و تنگدستی و یاس الغیاث گویان
نالان و گریان وطن مالوف را خیرباد گفتہ راہ ہندوستان کہ دراں آوان برائے فلک زدگان
دارالامان بود گرفت۔ زیراکہ از گردش ونہار و تقلبات روزگار کارش بجاں و کار و بہ استخواں
رسیدہ بود و دراں اوقات برائے مبتلایان آفات و بلیات و ہدف سہام مصائب و
تکلیفات ملجا و ماوائے جز ایں نبود ؎

ہر کہ کارش تنگ شد از دست جور آسماں ۔۔۔ شد برای فارغ البالی سوئی ہندوستاں

دراں سفر کہ نمونہ سقر بود زنش ہم ہمراہ داشت۔ چوں آں آوارہ دشت ادبار و آزردہ روزگار بنواحی
قندھار رسید۔ دختر بلند اختر بخانہ او متولد شد۔ دراں حالت نحوست و یاس و مصیبت و افلاس
ہمگناں آں مولود را کہ در سعادت و نجابت و رشادت و شہامت نظیری نداشت منحوس پنداشتند

ولادت نور جہاں

زیراکہ آنچہ در پس پردہ تقدیر بود ازاں بے خبر و از تقادیر آسمانی بے اثر بودند و نمے دانستند کہ
ایں مولود مسعود روزی نام خود در ہفت اقلیم عالم چناں روشن خواہد نمود کہ ازاں چشم جہاں خیرہ
و جہاں در چشم دشمنان تیرہ خواہد بود۔ و فرقش از تاج سروری و دیہیم افسری زینت یافتہ پایہ
اعتبارش و درجہ اقتدارش بفرقدان خواہد رسید۔ پدر و مادرش استطاعت پرورش
او نداشتند۔ چار و ناچار آں ستم دیدگان روزگار عزم مصمم نمودند کہ آں جگر گوشہ را بگوشہ نہادہ
راہ سفر گیرند۔ بالآخرہ گریان و نالان بصد آہ و فغان آں جگر پارہ را بر زمین نہادہ سیماب وار مضطرب
و بے قرار روئے بہندوستان نہادند و بر ایں شعر عمل نمودند ؎

فرزند بندہ ایست خدا را تو غم مخور ۔۔۔ تو کیستی کہ بہ ز خدا بندہ پروری

انتظام پرورش

از حسن اتفاق و مساعدت آفاق امیری نامور و تاجری مقتدر کہ امیر آں قافلہ بود از حالات

ستم دیدگان خبر داشت آنجا رسیده آں مولود مسعود را بوعدهٔ اجرت برائے پرورش حوالهٔ مادرش نمود۔

رسائی میرزا غیاث بدربار جلال الدین اکبر

می گویند که بذریعه ہماں امیر محتشم رحم مجسم میرزا غیاث بدربار اکبری رسائی یافت و اکبر از بسکه قدر شناسی شرفا و نجبا را شیوه خود ساخته بود میرزا غیاث را به سبب جوہر قابلیت و شرافت بر عہدهٔ جزیله و منصب جلیله ممتاز فرمود۔ آنگاه آں دختر ثریا جاه کیواں پایگاه به سن رشد و بلوغ رسیده در حسن و خوبی گوی سبقت از خوبرویان جہاں و پری پیکران دوران در ربود و موسوم به مہر النساء شده از اشعهٔ حسن گلوسوز ظلمت دود از صفحه جہاں زدود۔

عاشق شدن شاہزاده سلیم بر مہر النساء

مہر النساء و والده اش ہر دو در حرم سلطانی می آمدند۔ روزی شاہزاده سلیم که آفتاب جوانی اش بر نصف النہار شباب رسیده بباغ شاہی آں مه لقا را دید و بر حسن و جمالش بہزار جان شیفته و شیدا گردید۔ از واقعه کبوتر آں طائر ہوش و عقلش از آشیانه دماغش پرید چوں ایں خبر وحشت اثر به اکبر رسید آں شاہزاده را در خلوت طلبیده مواعظ مشفقانه و نصائح پدرانه بدو گفت و میرزا غیاث را حکم داد تا بی مکث و تاخیر انتظام ازدواج آں تصویر تقدیر نماید چنانچه علی قلی خان که در تقدیرش

انتظام کتخدائی مہر النساء با علی قلی خان

به سبب سوء الادبی که بدرباره شوہر شدن فتنهٔ زماں نور جہاں بوقوع آمده گشته شدن مرقوم بود۔ مجرم جرم رقابت شاہزاده سلیم شد۔ سلیم که شب و روز به یاد مہر النساء مثل ماہی بے آب مضطرب و بے قرار و مثل سیماب در فراقش مبتلائے اضطرار بود۔ چوں بر تخت سلطنت متمکن شده بحاکم بنگاله نوشت که اگر شیر افگن خان خواہاں سلامتی جان است۔ نور جہاں را به شبستان ما رسانیده از ظلمت فراق مارا مخلصی دہد۔ الا غیرت و حمیت شیرانه و جرأت دلاوری دلیرانه ایں داغ بے حیائی را بر دامن عزت خود نه پسندید۔ آخر نوبت بجنگ رسید و دراں جنگ آں شیر زور جنگ نموده شربت اجل نوشید الا دست از کارزار نکشید۔

قتل علی قلی خان

داخل شدن مہر النساء (نور جہاں) در حرم سلطان نور الدین جہانگیر

آخر از گردش لیل و نہار نور جہاں که باعث قتل آں (حسود آسماں (علی قلی خان)) بود به شبستان شاہی داخل شده مصداق ایں شعر گشت ؎

وفاداری مجو از بلبلاں چشم — که ہر دم بر گل دیگر سرایند

اگرچه بظاہر مجبور از رسم روزگار از جہانگیر چندی بی زار ماند۔ الا آخر کار قاتل شوہرش را که

مقتول خنجر نگاہش بود بہ اختلاط و مروت بیاسود و جواہر محبت را برشتہ نکاح برآمود - اعنی در ۱۶۱۱ ئہ ملکہ ہندوستان شدہ بہ پہلوی جہانگیر نشست و برسکہ مضروب شد - ؎

نورجہان گشت بفضل الٰہ ہمدم وہمراز جہانگیر شاہ

از نور عدل و انصاف ظلمت جور و اعتساف از صفحۂ جہان زدود -

(اثر صحبت نورجہان بر طبیعت نور الدین جہانگیر)

جہانگیر ہم بر عقل و درائیت و فہم و فراست او اعتبار نمودہ کارہائے سلطنت بدو مفوض فرمود - والدش بر عہدہ جلیلہ وزارت رسید و برادرش (آصف خان) کہ سلیمان شوکت و سکندر حشمت بود ہم بر منصب اعلیٰ ترین مناصب ممتاز شد -

آوردہ اند کہ نورجہان در طبیعت جہانگیر اثری تمام پیدا کرد - چنانچہ بہ برکت آں در شراب نوشی کمی واقع شد و دیگر عادات ردیہ اش ہم رو بہ اصلاح نہاد - جہانگیر می گفت ما سلطنت بدست ملکہ بیک سیخ کباب و دو جام شراب بفروختیم - متغیثان بخدمت نورجہان رسیدہ استغاثہ نمایند - و از کتب معتبرہ تواریخ معتبو ثابت می گردد - کہ نورجہان بفریاد و غیاث مظلوماں می رسید -

(وفات نور الدین جہانگیر)

وای بر گردشِ گردونِ ناہنجار و الغیاث از دست تقلبات روزگار کہ وفات شوہرش جہاں را در چشم نورجہان تیرہ و بے نور کرد - مقبرہ بر مرقد شوہرش تعمیر کنانید کہ (در باغ شاہدرہ لاہور) شان جہانگیری و زیب شاہ جہانی می نماید - چندی بعد وفات شوہرش از جہان گزران رخت رحلت بہ ملک جاوداں بربست و بجانب مغرب روضۂ جہانگیر آں بازیچہ تقدیر پیوند زمین گشت - ؎

برمزارش نوشتہ اند ایں بیت بہر اظہار جور لیل و نہار

تا بدانند اینکہ نورجہاں خفتہ در زیر خاک تیرہ و تار

(بیت) بر مزارِ ما غریباں نی چراغی نی گلے نی پرِ پروانہ سوزد نی صدای بلبلے

از طریق تطویل احتراز نمودہ اختتام مضمون برایں رباعی می نمایم ؎

نے جہانگیر است و نے نورجہاں داغ حسرت ہست بر داماں شاں

ہست یک افسانۂ رنج و الم عبرت آموز است بس ایں داستاں

۲۸ع

یورش نادری بر ہند

کیفیت سلطنت مغلیہ بعد زمان اورنگ زیب

یورش نادری باد صرصر بود برائے کشتن چراغ شبستان سلطنت چغتائیہ یا گردون بران بود۔ برائی بر بدین بیخ شوکت مملکت مغلیہ۔ دریں شک نیست کہ بعد از انقراض زمان محی الدین اورنگ زیب طوائف الملوکی در مملکت راہ یافت و بہ سبب حملات مراتبان و اختلاف بین این و آن سلطنت را استحکام و قوام و اہل مملکت را اطمینان و آرام حاصل نبود۔ بہ سبب خانہ جنگی ہا شیرازہ سلطنت واشدہ و اوراق کتاب مملکت پریشان و از دیدن شعبدہ بازی فلک دوار و حیلہ سازی چرخ مکار عقل ہر دیار حیران۔

کیفیت سلطنت محمد شاہ غازی و اخلاق و عادات شہنشاہ مذکور

کیفیت سلطنت محمد شاہ۔ بعد از انقضائی زمان سلطنت شہنشاہ محی الدین کہ زیب بخش اورنگ خلافت و زینت دہ دیہیم نیابت بود سلاطین مختلفہ سریر آرائے سلطنت ہندوستان شدند و رعایا و برایا بہ سبب سوء تدبیر بادشاہ و وزیر شاکی و نالاں و ہر فرد بشر از دست ظلم مصروف آہ و فغان بود۔ تا اینکہ نوبت بہ محمد شاہ غازی رسید۔ آں بادشاہے بود خفیف الرائے و تن آسان و شہنشاہے بود خفیف الحرکات و نادان مصنف نادر نامہ می گوید کہ گاہی دستش بے جام و کنارش بے دلارام نبودے و این شعر را ورد زبان و حفظ نطق ترجمان نمودی ؎

نوروز و نو بہار و می دلبر با خوش است
بابر بعیش کوش کہ عالم دوبارہ نیست

از انعقاد مجلس عیش و نشاط و محفل سرور و انبساط داستان ہائے جشن جمشیدی محو از دفتر قلوب خلائق شدہ عیش پرستی و خمر نوشی جہانگیر ہم بر طاق نسیان گذاشتند آں عیاش یگانہ ملبس بہ لباس زنانہ نابلد از اطوار زمانہ و متنفر از صحبت مرد فرزانہ و از عقل و شعور بیگانہ می ماند و می گفت۔ ؎

شب صحبت غنیمت دان و داد خوش دلی بستان
بسے گردش کند گردوں بسے لیل و نہار آرد

دردِ زبانش بود ؎

آرام و لطف و خوشدلی و انبساط و عیش　　　ایں رکن پنجگانہ شدہ در نمازِ ما

وا از انصرام کار سلطنت روگرداں شدہ عنان مملکت بدست دیگران نہادہ و آں متصدیان سلطنت و منتظمان مملکت باہم منازعت و مخالفت داشتندے و بدیں سبب در انتظام سلطنت اختلال ملال بکلی راہ یافت چوں حال بدیں منوال بود۔ حملہ آورانِ جہان و ترکتازان زمان دندان طمع بر سلطنت ہندوستان تیز کردہ مترصد فرصت و موقعہ بودند کہ یکی ازاں حملہ از سلطنت ایران برخاستہ و چوں برق و رعد تاختہ و برتافتہ عنان بسوئی ہندوستان کشید کیفیتش بدیں تفصیل است۔

نادر شاہ ۔ او از قبیلۂ افشار و پسر شخصی ناشناختہ ابنای روزگار بود۔ اِلّا بسبب طالع کامگار و مساعدت روزگار و بمدد شہامت و جلالت و شجاعت و رشادت سردار قبیلہ خود شدہ در اخراج افاغنہ از ایران کمر ہمت و استقلال بربست۔ فراریانِ آں دیار داخلِ مملکت ہندوستان شدہ آنجا پناہ و قرار می گرفتند۔ لہذا نادر شاہ بنابر قواعد و ضوابط اتحادی مابین مملکتین ایران و ہندوستان ایلچی بہ ہندوستان فرستادہ التجا نمود کہ باغیان را دراں جا اصلاً پناہ ندہند۔ باوجود تاکید اکید بادشاہ ہندوستان ہیچ پرواہ و اعتنا نمود بل ایلچی کشتہ شد۔ می گویند کہ چوں قاصدے نامہ بر نامہ مشتمل بر استدعای اخراج افاغنہ آورد محمد شاہ غازی مجلس عیش و نشاط و محفل سرور و انبساط گرم ساختہ بود۔ نامہ بر جام شراب تر کردہ گفت۔ ؎

ایں دفتر بے معنی غرق مئے ناب اولیٰ

الغرض ازیں معاملہ نائرہ غضب نادر شاہ مشتعل شدہ عنان بسوئے ہندوستان کشید و کابل و قندھار و نواحی آں دیار را بتصرف آوردہ داخل ہندوستان شد۔

اخبار ورود نادر بر ساحل و بنادر بدربار محمد شاہ بہادر می رسید اِلّا باور نمودہ می گفت ہنوز دہلی دور است تا آنکہ نادر شاہ بعد از عبور آب سندھ داخل پنجاب شد آنگاہ چشم از خواب غفلت برکشادند۔

در صحرائے کرنال کہ قصبہ ایست در جانب شرق دریائے جمن در ۱۷۳۹ء تلاقی فریقین

حسب و نسب نادر شاہ و کیفیت ترقی و اقتدار آں بسبب حملہ نادر شاہ

شد۔ بعد از جنگ و جدال و قتل و قتال شدید و محاصره مدید محمد شاه شکست خورده استدعای صلح نمود۔ هر دو شهنشاه فلک اشتباه آسمان کلاه مواثیق دوستانه و عهود برادرانه داخل بلدهٔ دهلی شدند۔ و محافل سرور و انبساط تا چند روز گرم ساختند۔

شکست خوردن محمد شاه و از دست نادر شاه

آخر شعبده بازی چرخ مکار و کجروی فلک ناهموار و گردش گردون ناهنجار و تقلبات روزگار رنگ دیگر بر آورد (بر انگیخت) یعنی خبر قتل نادر شاه در افواه انداختند و قزلباشان نادری را که در گشت می نمودند۔ بفحوای "اقتلوهم حیث وجدتموهم" عمل نموده آنرا که یافتند عرصهٔ تیغ بے دریغ ساختند۔ چوں ایں اخبار وحشت آثار به مسامع شهریار رسید او نیک از بد ندید و خون حمیت در عروق غیرت دوید و در مسجد روشن الدوله که در وسط شهر بود تیغ از میان کشید و نعرهٔ بر کشید که بزن همیں که گفت لشکر جرار در محلات و کوچه ها با تیغ هائے آبدار و خنجر هائے برق بار انتشار یافته در عرصهٔ قلیل مردمان کثیر از برنا و پیر امیر و فقیر را لقمهٔ نهنگ شمشیر ساختند می گویند که دراں روز در کوچه و بازاراں شهر محسود روزگار جوهای خوں ناب به سرعت و شتاب رواں با ابدان و اجسام بے روح رواں می نمود۔ و در زبانِ هندیاں بود ؎

قتل عام و نهب جهان

شامتِ اعمالِ ما صورتِ نادر گرفت

آخر وزیرے از وزرائے دربار از روئے اضطرار عمامه در گردن انداخته چوں مجرمان بدرگاه فلک اشتباه نادر حاضر شد و گفت ؎

کسی نماند که اکنوں به تیغ ناز کشی　　مگر که زنده کنی خلق را و باز کشی

آخر از استماع ایں شعر دل گداز نادر شاه از راهِ ترحم به بهادرانِ جانباز حکم داد تا از کشتار باز آیند و تیغ خون آشام را در نیام آرند۔ گویند فی الفور تعمیل ایں حکم کرده شد آخر کار در جلوت و خلوت تا چند روز با محمد شاه نصائح مشفقانه و مواعظ دوستانه نموده عازم ایران شد و تاج سلطنت هندوستان بدو بخشیده جان بخشی ها نمود۔

نادر دولت و ثروت و مال و حشمت و جواهر آبدار و دُرِ شاهوار و لآلی آبدار و گوهر های تابدار و یواقیت بیشمار که سلاطین چغتائیه از هفت پشت ذخیره نهاده بودند فراهم نمود و بمعه تخت طاؤس با صولت کیکاؤس رواں به ایران شد۔

چراغ سلطنتِ چغتائیہ ازیں ہوائے عاصف چناں گل شد کہ دیگر امید افروختن آں نماند ازیں جنگ و فساد شہر دہلی تباہ و برباد شد۔ فرش ہائے شہر دہلی تا کنوں از سرخی آں خون رنگین و داستانِ غم دل نشین جملہ کہین و مہین است۔ ساکنین آں شہر مورد قہر تا عرصۂ دراز مزہ خوابِ شیریں نہ چشیدند و روئی شاہد خواب تا مدت مدید بخواب ہم ندیدند؎

یا الٰہی شہر دہلی را ہزاراں سال و ماہ در پناہِ شاہِ عادل دار محفوظ از بلا

فاعتبروا یا اولی الابصار۔

۲۹۔ فارس و شیراز

در جنوب مغرب ایران بر کنار خلیج فارس خطہ ایست فسیح کہ اہل عرب آنرا موسوم بہ فارس می کنند در زمان قدیم جملہ ایران را پارس می گفتند الا دریں آوان ایں حصۂ خاص پارس نامیدہ شود۔ دریں ولایت بعض مناظر قدرت و مظاہر فطرت بہ آں خوبی و دلچسپی است کہ اگر آنرا نمونۂ عجائبات عالم گوئیم رواست و اگر لب لباب نادرات روزگار شماریم بجاست۔ نصف حصۂ ملک کوہستانی و دیگر نصفِ آں میدانی است۔ ہمیں سبب است کہ آب و ہوائی آں مختلف است۔ گرمی و سردی بہ حد افراط و تفریط رسیدہ است۔ اکثر صحاری آں سر سبز و شاداب و در ہر سر زمین انہار و آبشار و ہر قطعہ اش مملو از اشجار ثمردار و یاسمن و گلاب است۔

صحرائے شاہ پور کہ بہ نواح شیراز واقع است قطعۂ وسیع دارد کہ آں را شعب بوان می گویند نزد اہل عرب چار تفرج گاہ است کہ در خوبی فضا و نظارہ ہائی دل کشا و مناظر روح افزا نظیر خود ندارد۔ صغد سمرقند۔ غوطۂ دمشق۔ نہر ابلہ۔ شعب بوان۔

اتابک ابو بکر بن سعد زنگی کہ در عہد حکومتش شیخ گلستان تصنیف کردہ است ہمیشہ فخریہ می گفت کہ در ملک ما قلعہ سفید و نزہت گاہ شعب بوان ہم در حالت خوف و ہم در حالت اطمینان برائے سلاطین ایران از بس لابد و ناگزیر است۔ اکثر شعرائے عرب در تعریف آں قصائد غرا نوشتہ منجملہ آں شاعری قصیدہ بفرمائش عضد الدولہ بسلک تحریر آوردہ

وگفت ؎

اذا اشرف المخزون من راس قلعہ　　　علی شعب بوان استراح من الکرب

عظمت عمارات

چشمہ ہای آب گرم و معدنیات ہر قسم در فارس یافتہ شود۔ آثار قدیمہ وصنادید عظیمہ فارس از عجائبات دنیا محسوب می گردد۔ چنانکہ عرفی شیرازی بدربارہ آثار قدیمہ می گوید ؎

از نقش ونگار در و دیوار شکستہ　　　آثار پدیداست صنادید عجم را

علاوہ آثار قدیمہ بعض خصوصیات آں چناں است کہ از مشاہدہ آں در قوای انسان شگفتگی و بالیدگی پیدا می شود۔ از ہمیں است کہ اکثر بلاد فارس مردم خیز گفتہ شدہ علما و فضلا واو با و شعرا بکثرت بودہ اند۔ تصنیفات آنہا تا کنوں رنگ بقا دارد۔

شیراز

منجملہ آں بلاد بلدہ شیراز کہ از صدہا سال دار السلطنت ایران بودہ است لقب دار العلوم یافتہ۔ اگرچہ علم وفضل شیراز بہ سبب انقلاب زماں وگردش دوراں وتنزل سلطنت اسلامیاں اکنوں بحالت زوال است۔ لیکن حالت النسال موجودہ آں شاہد است کہ ایشاں تا کنوں سرشار نشہ بزرگی وبرتری اند۔

فضائل اہل شیراز

یکے از تذکرہ نویساں نوشتہ کہ خورد و بزرگ و پیر و برنای شیراز شیدای مجالس و فریفتہ محافل اند۔ در قہوہ خانہ ہائے و نزہت گاہ ہائے اجتماع و قیام دارند۔ ایشاں متصف بہ صفت قناعت اند ہمیں سبب است کہ در اکتساب معاش بقدر ضرورت سعی می نمایند و براند کسے کہ بہ سہولت و آسانی میسر گردد بسند می کنند۔

شہر شیراز بزمانہ اسلام بنیاد نہادہ شد۔ محمد بن قاسم کہ نخستین از اہل اسلام بر ہندوستاں لشکر کشی نمودہ بانی شیراز بودہ است۔ ایں شہر در آخری صدی اوّل بر قطعہ زمین کہ از بس سرسبز وشاداب است آباد شدہ است۔ در تقویم البلدان مسطور است کہ مکانات و بازار ہائے شیراز بسیار وسیع و پُر رونق است در ہر خانہ نہرہا جاری است و خانہ نیست کہ باغی نداشتہ باشد۔ ودر عہد عضد الدولہ آبادی ایں شہر ازدیاد و ترقی گرفت آنچناں کہ در شہر گنجایش اہل لشکر نماند۔ پس خارج شہر عمارتی جدید ساختہ شد کہ نامش سوق الامیر نہادند۔ و پسرش صمصام الدولہ گرد آں عمارت فصیل تیار کرد۔

آب وہوا

آب وہوای شیراز از بس دلنواز معتدل وخوش گوار است۔ شیخ سعدی وخواجہ حافظ

واکثر شعرائے سلف اشعار و قصاید نوشته اند که ازاں جمله خواجه حافظ گفته ؎

بده ساقی مئی باقی که در جنت نخواهی یافت　　کنار آب رکنا باد و گل گشت مصلّی را

شیخ علی حزین در قرن دوازدهم میلادی بوقتیکه رونق شیراز کلیتهً مفقود شده بود آنرا دیده است او در سوانح خویش ثبت می نماید که آب و هوائی شیراز به دماغ مناسبت تمام دارد- هرچند که مطالعه کتب و غور و خوض در مضامین علمیه و مسائل حکمیه کرده شود طبیعت را ملال و کلال نباشد-

واین امر از مسلمات است که محل وقوع و خوبی آب و هوا و فسحت فضا و لطافت باغات و خوش اسلوبی عمارات بر قویٰ و خیالات باشندگان اثر عجیب دارد- از همیں است که اکثر مشائخ و علمائی شیراز و شعرا و فضلای ایں خطهٔ دل نواز پاکیزه طبع لطیف و ظریف بوده اند شیخ در دیباچه بوستان ساکنانِ شیراز را بر همه باشندگان مختلف الممالک که در اثنائے سیر و سیاحت با ایشاں ملاقی شده ترجیح داده است چنانچه می گوید ؎

چو پاکانِ شیراز خاکی نهاد　　ندیدم که رحمت براں خاک باد

از کثرت تعداد علما و مشائخ و شعرا و مصنفین و مؤلفین که از ابتدا تا ایں دم در شیراز بوده اند و حالات شاں در تذکرات مسلمانان هرجا مذکور است اندازه تواں کرد که خاک ایں شهر علم و هنر چه قدر مناسبت دارد و از شهرت و قبولیت کلام شیخ ایں امر بپایه ثبوت می رسد که باوجود شیخ باعث فخر بود هم برائے شیراز و هم برائے جمله ساکنین ایں خطهٔ دلنواز-

عـ۳۰ نظارهٔ گلزار در فصل بهار

کسانیکه نظر بر مناظر قدرت و مظاهر فطرت انداخته اند ایشاں سطح زمین را صحیفه فطرت و کتاب دقیق قدرت انگاشته اند- از همیں است که هر نقطهٔ کتاب قدرت که مصنف آں حکیم علی الاطلاق است نزد شاں قابل غور و خوض باشد-

فصل بهار نزد مرد هوشیار جلوه گاه فیاضی هائے مختلفه کردگار است- اهل دل

نظارهٔ گلزار در صحیفهٔ فطرت است

واصحاب دول آنرا بهمان نظر می بینند که باید وشاید- دریں موسم عجائب قدرت است واگر گزر کسی به چمنستان شود نظاره بنظر آید که کیفیت آں بروں از حد تحریر وفزوں از حیز تحریر باشد- نه فقط گلهائی دلفریب بل برگ وگیاه چمنستان شانِ دلفریبی میدارد- بفحوای ؎

برگ درختانِ سبز در نظر ہشیار　　ہر ورق دفتریست معرفتِ کردگار

رنگ گل باصره وبوئے او شامه را فریفته می کند- نغمه طرازی طیور قوت سامعه را شیفته می نماید- بردل ودماغ آں عالم نشاط وانبساط طاری نماید که بیانش داخل ناممکنات است گہی سادگی گل وگہی شوخی مُل- گہی بوئے مشام نواز گہے صورت دلفریب وحسن طراز مظہر کمال قدرت وجمال فطرت بوده ناظر را معترف قدرت کامله ومعتقد حکمت بالغه حکیم خبیر وخدائے قدیر می نماید- اگر بنظر تعمق دیده شود معلوم گردد که برائے دیدن جلوه خاص فطرت چندی بہتر از گل وافضل از مُل نباشد- حسنِ انسانی ہم دریں شک که اعلیٰ نمونه صنعت باری تعالیٰ است لیکن برائے دیدن آں نگاہی درکار است که ازاں انسان کلیتهً محروم است-

در فصلِ بہار باغ وراغ ودشت وکوہسار وگلشن وگلزار ہمه نمونه صنعت کردگار است فصل ربیع ہمه نباتات وبقولات را جامه سرخ وخلعت بہار پوشانیده بر مسندِ عزت نشانیده است- نغمه سنجی بلبل بر شاخِ گل اثر عجیب ولطفِ غریب دارد که در اوصاف آں صفحات دواوین شعرائے ہر ملک ودیار واوراق بیاض سخنوران عرصه روزگار رنگین است شعرائے فارس چوں عندلیب را بر شاخ گل نشسته وبا نغمه ہائے بوقلموں وسرودہائے گوناگوں ترانه سنج دیده آنرا موسوم به ہزار داستان نمودند-

قبل از رسیدن بہار در گلزار در مشاہده مرد ہوشیار می آید که فصل به بیدردی وبیرحمی برگ اشجار می ریزد- ازیں نظاره اندوہگین قلوب مردم ژرف بیں بدرجه غایت متاثر می گردد- وتصویر حدوث جہاں در چشم می گردد- چنانکه عرفی شیرازی می گوید ؎

ای بطبع باغ کوں از بہر برہاں حدوث　　طرح رنگ آمیزی از فصلِ خزاں اندوخته

درختان سبز وشاداب وبوته ہای یاسمن وگلاب خشک وبے برگ مے ماند

اثر خزاں بر گلستان

الّا اگر دریں معاملہ فطرت و مسئلہ قدرت غور نمودہ آید ایں برگ ریزی بمنزلہ غسل حمام باشد
کہ کارکنانِ بہار و عاملانِ کردگار قبل پوشانیدن خلعت سبز بہ اشجار می دہند۔ حضرت سعدی
علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

مژدگانی کہ گل از غنچہ بروں می آید   صد ہزار آقچہ ریزند عروسانِ بہار

خوشبوئی گلہا دماغ را معطر و دل را متاثر مے سازد۔ از ہوا شاخہائے گل مستانہ
می جنبد۔ در ساحت باغ فرش مخمل گسترده و اشجار از موزونی گل ہا مثل عروس رعنا بصد ناز و
ادا دل ہائے مردم بُردہ۔ روئی گل بہ سبب نقش و نگار مثل چہرۂ یار است ؎

نگار خانۂ کشمیریاں بوقت بہار   بباغ کردہ ہمہ نقش خویشتن تسلیم

کیفیت نغمہ سنجی طیور در موسم بہار

از نغمہ سنجی طائرانِ بلند پرواز و ترانہ سازی پرندگانِ شیریں نواز محسوس مے شود کہ
ایشاں ہم از اثر فصل بہار متاثر شدہ اند۔ نہ فقط در وحوش و طیور حالت لطف و سرور پیدا میشود
بل در حضرتِ انسان ہم کہ خود مظہر فطرت الٰہی و منظر قدرت نامتناہی است جوش تمام یافتہ شود۔

اثر بہار بر وحوش و طیور و دیگر موجودات

اثر بہار بر دل دلدادگان

اثر جلوہ ہائے بہار بر دل دادگان یار خارج از طاقت خامہ حقائق نگار است۔ از بوئی
گل یاد محبوب گل رو و تصویر یار سمن بو دل را بدرجہ غایت متاثر می سازد۔ چنانکہ امیر خسرو
می فرماید۔ ؎

باغ در ایام بہاراں خوش است   موسمِ گل بارُخ یاراں خوش است

کسانیکہ دل بدست یار طرحدار و معشوق زرنگار و محبوب دل آزار و نگار رشکِ
بہار دادہ بے دل شدند۔ و در وارفتگی و جنون بوقلموں و سوداہائے گوناگون بے نظیر و
بے بدل گشتند در حالتِ مایوسی دردِ ایں اشعار می نمایند ؎

موسمِ گل در رسید و نیست بامن یار من   من بہاراں را چہ سازم گشت برہم کار من
از نگارش ہای بستان و نقوش گلستاں   داغ حسرت را بہ بیں در سینۂ افگار من
ای بہار ایں گلفشانی آتشے و دل زند   چوں نیامد بامن اندر باغ گل رخسار من
از فلک مارا امید مہربانی چوں شود   مہرباں برمن نگشتہ چو دل دلدار من
از فراق یار جانی گلشنم گلخن شدہ   ہر رگِ گل خار باشد در فراقِ یار من

میاں محمد ساکن طریق سلوک مصنف سیف الملوک می فرماید - ترجمہ اشعار پنجابی ؎

باغ و بہار و گلشن و گلزار و بوستان
بے یار یک نمونۂ دوزخ بود مرا
دیدار یار رشک گلستان اگر بود
صد شکر با ہزار مسرت شود مرا

کشمیری بچہ را دیدم کہ در محفل سرود بہ نغمہ سرائی دلربائی می کرد و می گفت۔ ؎

گل و گلشن و گلستان را چہ سازم
چو یارم نباشد ہمہ را بسوزم
نگاہم بگل چوں بیفتد بگلشن
دلم را بہ خار غم و رنج دوزم

وگاہ بہ تبدیل قافیہ می سرود ؎

بہار گلستاں بے دید دل را
بود خار دل دوز بر قلب مضطر
اگر دل بر ما برِ ما نباشد
بود کار من در جہاں خوار و ابتر
اگر رشکِ گلشن بما در نیاید
مرا رنج افزا شود رقص دختر

از عارضِ گل و رخسارۂ مل عیاں است کہ مشاطۂ بہار غازۂ خوشنما بہ چہرہ دلربا مالیدہ از آب و تاب و شادابی گل گلاب سُرخ گردد - کہ ماء الحیات برائے دل دادگانِ خواہشات دارد - الغرض بہر سو کہ نگاہ کنیم قدرت باری عز اسمہٗ عیاں می گردد - ؎

فصلِ گل و موسمِ بہار است
گلزار برنگ و بوئے یار است

حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

بامداداں کہ تفاوت نکند لیل و نہار
خوش بود دامن صحرا و تماشائے بہار
صوفی از صومعہ گو خیمہ بزن در گلزار
وقت آں نیست کہ در خانہ نشینی بیکار

حرص و خواہش ترقی

ایں ہر دو لفظ اگر چہ نزدِ مردِ ظاہر بیں قریب المفہوم است لیکن اگر بنظر امعان دیدہ شود معلوم گردد کہ مابین ہر دو فرق بسیار و تفاوت بے شمار است -
حرص - ضد قناعت است و خواہش ترقی ضد سستی و کاہلی درمیان ہر دو امتیاز

فرق درمیان حرص و خواہش ترقی

داشتن ضروری است۔ در مذمت حرص شعرائے شیریں مقال و علمائے زمانۂ ماضی و حال مبالغہ ہائے بے شمار نمودہ و گفتہ و در حقیقت گوہر راستی سُفتہ۔ ؎

مذمت حرص و گروی حریص

طمع را سہ حرف است و ہر سہ تہی
ازاں نیست مرطامعاں را بہی

بیدل می گوید۔ ؎

حرص قانع نیست بیدل ورنہ اسبابِ معاش
آنچہ ما در کار داریم اکثرش درکار نیست

حریص و طامع مثل سگے است کہ اُستخواں در دہاں باشد و در آب عکس خود دیدہ تصور کند کہ سگِ دیگر دہاں پُر از استخوان دارد۔ و خواہد کہ اُستخوان ازاں غضب نماید چوں آتشِ حرص و غضب در جوش آید و دہن کشاید و دست ازاں اُستخواں ہم بشوید مولانا رُوم در مثنوی می فرماید۔ ؎

کیسۂ چشمِ حریصاں پُر نہ شُد
تا صدف قانع نہ شد پُر در نہ شد

بدر بارہ الحریص محروم حکایات بسیار و روایات بے شمار در کتب و اسفار مندرج است کہ حاجتِ تکرار ندارد۔ ازاں جملہ روایات ایں امر بپایہ اثبات می رسد کہ الحریص محروم از ہمیں است کہ گفتہ اند۔ ؎

طمع را سہ حرف است و ہر سہ تہی
ازاں نیست مرطامعاں را بہی

حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در کتاب گلستاں جائیکہ ذکر تاجر حریص و مکالمہ او می نماید میفرماید۔

آں شنیدستی کہ دقتی تاجرے
در بیابانی بیفتاد از ستور
گفت چشمِ تنگِ دُنیا دار را
یا قناعت پُر کند یا خاکِ گور

خواہش ترقی

بقدر حوائج ضروریہ در نشاۃ تعلق برائے حصولِ معاش و حصولِ عزت در چشمِ اقران و امثال کہ شاں بودن بد نیست ایں کلیۃً مختلف از حرص است اگر طریق اعتدال را مرعی دارند ایں خواہش ترقی در امور دُنیا و عقبیٰ متضمن بر فوائد جلیلہ و منافع جزیلہ می گردد۔ مثلاً آنکہ در امور معاش سعی بلیغ نماید تا اوقات خودش ہم بر فاہیت گزرد و دیگراں را ہم کہ مستحق امداد اند از مدد و معاونت خود محروم نگزارد بہ نظر عوام عزت یابد زیرا کہ ایں فعل ایشاں

نفع رسانی و بہی خواہی عوام است۔

متضمن آنکہ در تعلیم و تعلم و درس و تدریس اظہار شیفتگی نماید و شغفش درین کار بدرجہ کمال میرسد معززو موقر گردد۔ زیراکہ اوقات قیمتی خود را صرف مطالعہ کتب علوم و فنون نمودہ خود را بر فلک ہشتم می رساند و لوح دلش متحمل نقوش علمیہ و صور حکمیہ شدہ زنگ جہالت از آئینہ دلش زدودہ شود این خواہش ترقی اش ہر چند کہ زیادہ باشد افضل و بہتر شمردہ شود۔ خواہش ترقی مستحسن است

خواہ شغفش در تحصیل علوم دنیوی باشد خواہ بجانب علوم الہیات در ہر دو حال مستحسن است۔ اگر متقدمین علوم و فنون و صنعت و حرفت خواہش ترقی نمی نمودند چگونہ این چنین فوائد جزیلہ و منافع جلیلہ بما رسیدی۔ نام نامی آن فارسان مضمار ترقی بر صفحہ زمان بحرف طلا ثبت است۔ کسانیکہ در تزکیہ نفس ترقی نمودہ بزمرہ اولیاء و اصفیا در آمدہ شہرت عام و بقائے دوام حاصل کردند۔ اگر کسی اوقات عزیز را بہ گرد آوری مال و مکنت گزارد و ہم جانب آخرت را فرو نگزارد چہ بد است۔ در تحصیل خیر عواقب امور اہمال و مداہنہ ورزیدن خاسر الدنیا والدین گردیدن است حریص جہان گرد و طامع صحرا لورد بودن دور از طریق خرمندی و بعید از انصاف پسندی باشد اسپ طمع در میدان حرص تاختن و جواہر زواہر عمر عزیز را در اشترائی مطالبات نفسانی باختن عند العقل والشرع مذموم است۔ حضرت سعدی میفرماید۔

خبر دہ حریص جہان گرد را ۔۔۔ قناعت تو نگر کند مرد را

در حصول باقیات صالحات کوشیدن داخل مستحسنات است۔ برائے ذخیرہ نہادن مال و زر در بدر شدن و اوقات عزیز را صرف این کار نمودن و از عواقب امور غافل بودن بجز نادان کسی بر خود نہ پسندند۔ نتیجہ

از تقریرات مذکورہ عیان می گردد کہ بقدر مصلحت در امور معاش و معاد ساعی و کوشاں شدہ ترقی نمودن از بس محمود و مستحسن شمار کردہ شود و بر خلاف آن حرص و طمع را شعار خود ساختن و مثل سگ حریص در بدر خوار شدن مذموم و قبیح خیال کردہ شود۔

نقصانات نفاق ۳۴

تعریف نفاق

نفاق آں سجیہ نامرضیہ است کہ خصلتی بدتر و عادت ابتر ازآں در حیطۂ خیال نمی آید بلائی است عظیم کہ بہ سبب آں خاندان ہائے قدیم برباد و تباہ می گردد۔ درختی است کہ درآں سوائے خارہائے زہردار و اثمار ناخوش گوار برے حاصل نمی شود۔

مضرت نفاق

روسیاہی و تباہی کہ ازیں حاصل شود ہرگز ہرگز از صفحہ حال و استقبال زائل نگردد در زہر ہلاہل ایں موذی آں اثر پرقہر یافتہ شود کہ اگر کسی ازو گزند جان برنتواند شد۔ مجموعہ خرابی ہاست کہ ازاں عزت و آبرو بل دین و ایمان و جان و خانمان تباہ می گردد۔ یکی از صفات رذیلہ است کہ ازیں خالق و مخلوق ہر دو ناراض اند۔ فتنہ ایست کہ ازاں روی نیکو بدین نباید۔ مرضیست جانکاہ کہ بیمار ایں مرض گاہے بربستر آرام و راحت استراحت نکند مفسد دین و ایمان و دشمن ہر مسلمان است۔ چنانکہ خداوند کریم می فرماید" ان اللہ لا یحب المفسدین" و ہمچنیں می فرماید" لا تفسدوا فی الارض" وجائے دیگر ارشاد فرمود" ان المنافقین فی الدرک الاسفل من النار ولن تجد لہم نصیرا" وجائے دیگر مروی است کہ روزی حضرت جبرائیل علیہ السلام پیش حضرت رسول خدا صلے اللہ علیہ وسلم نشستہ بود۔ حضرت چناں آواز مہیب بلند کرد کہ دل رسول کریم صلے اللہ علیہ وسلم مرعوب شد حضرت رسالت مآب از ملک مذکور در بارہ آں آواز مہیب سوال کردند۔ ملک مقرب عرض نمود کہ قبل از ظہور آدم علیہ السلام سنگ گراں بدوزخ انداختہ شدہ بود امروز درتہ آں رسیدہ است ایں آواز رسیدن و افتادن آں ست۔ حضرت پرسیدند کہ کدام مردمان ہیمۂ آں دوزخ خواہند شد۔ جبرائیل علیہ السلام گفت ملجا و ماوائے منافقین و دار القرار مفسدین است در اکثر کتب روایات مسطور است کہ چوں مابین ممالک مختلفہ جنگ عظیم شروع گردد و تکالیف گوناگوں و مصائب بوقلموں در معرض ظہور می آید۔ مثلاً گرانی در نرخ اشیاء واقع شود۔ کہ بہ سبب آں وقت ہر نوع پیش می آید۔ در کار و بار تجارت نقصان

عاید گردد۔ در ہر پیشہ و حرفہ حرج و مرج نمودار می گردد۔ ہزارہا مردم عرضۂ تیغ گردند۔ زر و سیم نقصان پذیرد۔ دواب و انعام ہلاک می شوند۔ الغرض موجد این جملۂ تکالیف نفاق است ؎

کس را وقوف نیست کہ انجامِ کار چیست

علاوہ ازین نارِ مخالفت ہائے اندرونی کہ بہ سبب استحکام سلطنت مغلوب می ماند بحالت نفاق و نزع مشتعل گردد۔ اعوذ باللّٰہ من ھذہ السجیۃ اگر کسی با زوجۂ خود از در نفاق باشد بربادی و تباہی خانہ بظہور آید۔ زندگی تلخ گردد۔ عیش و آرام در پردہ اخفا مستور شود۔ علیٰ ہذا القیاس نفاق با ہم نشینان و ہمسائگان و رزیدن صاحب آں را بے آرام دارد چنانچہ شیخ علیہ الرحمۃ در گلستان فرمودہ ؎

زینہار از قرین بد زنہار　　　وقنا ربنا عذاب النار

اگر کسی با اقارب و احباب از در نفاق باشد کسی از ایشاں بوقت مصیبت و گرفتاری و رنج و زاری معین و مددگار و ناصر و یار نگردد۔ رشتہ داران بوقت حاجت حمایت نمی کنند۔ نفاق با حکما و اطبا صورت مرگ را می نماید۔ نفاق با حکّام داخل زندان سازد۔ الغرض در ہر حال بجز نقصان و زیان بے پایان و ذلت فراواں فایدہ نمی دہد۔ کسانیکہ این عادت مذمومہ را شیوۂ خود می سازند ہمیشہ ذلیل و خوار و بدنام و بے وقار می مانند۔ چنانکہ مانند شاں در شقاوت و بدحالی یافتہ شود۔ بہ سبب نفاق رنج ہائے فراواں و تکلیف ہائے بے پایاں بہ اہل آفاق عاید می گردد۔

محمد شمس الدین خواجہ حافظ رحمۃ اللہ علیہ

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق　　　ثبت است بر جریدۂ عالم دوامِ ما

حافظ کہ خاکش از عشق حقیقی سرشتہ بود بعد از شیخ شاعرے بود باکمال و صوفی بود بے مثال شیرینی غزلیات وے کسی اگر چشیدہ باز تلخی دوراں نہ دیدہ حقاکہ فایق ہمسراں و ہم عصراں بودہ سر چشمۂ حیاتِ دائمی در شاخِ نباتِ وے پوشیدہ است و بقائے

ابدی در سطور دیوان او مسطور است - این چنین مرد صافی را اگر بقائے دوام حاصل نشدے - دیگرے کہ مستحق خواہد بود - او یکے از امیدواران تجلے حقیقی است - بلکہ چنانکہ او گفتہ - ؎

این جان عاریت کہ بحافظ سپردہ دوست
روزے رخش بہ بینم و تسلیم وے کنم

حقیقی تجلے بود کہ محتاج گل و مُل نہ باشد - از درگاہ خاص براہِ راست فیضِ جلوہ بُردہ و تمام عمر در رضائے خالق بیچوں بسر کردہ ؎

غافلاں در کارِ خویش و عاقلاں در کار دوست
عاشقاں از ہر دو فارغ محو در دیدار دوست

بندۂ ہیچدان را چہ یارا کہ سوانح عمری عارفے کامل بنویسم - ہر چہ ہست از کتب متداولہ فراہم آوردم و اجمالاً اندرِ شائقین کردم تو لا از خطائیم درگزرند و اصل مطلب حاصل کنند - منوّہر

نام و لقب

محمد نام شمسُ الدین لقب وے چوں حافظ قرآن بود - ازیں جہت خود را بہ حافظ متخلص گردانید - سرکان کہ نزد شہر نہاوند از مضافات اصفہان است - مولد و مسکن آبا و اجداد وے است - غالباً جد حافظ صاحب نقل مکانی کردہ بعہد اتابکان در شیراز سکونت پذیر شد - مولانا شبلی نعمانی در شعر العجم نام پدر وے بہاؤ الدین نوشتہ و مصنّف حیات حافظ کمال الدین مندرج کردہ - قطع نظر ازیں اختلاف اتفاق است کہ پدر وے در سوداگری مشغول بود - مگر ایں ہم اصغا شدہ کہ خاندانش در علم و فضل بہرہ وافر می داشت -

تعلیم و تربیت و اوائل حالات و شاعری

در حیاتِ حافظ مرقوم است کہ چوں پدر وے ودیعت حیات را بخداسپرد - سہ پسر گذاشت کہ حافظ کوچک تریں ایشاں بود - تامدتہا بر ترکہ پدر گزر اوقات کردند - مگر تا بہ کے ہر دو برادر کلانش بہ جستجوئے معاش مجبور بر تارک الوطنی شدند - و بالآخر بہ بادیہ پیمائی افتند مگر حافظ بوجہ صغر سنی در خانہ مقیم ماند - و . . . . . منقول است کہ مادرش از افلاس تنگ آمدہ حافظ را بخدمت مردے کہ بد خُلق بود برائے پرورش و تعلیم و تربیت بسپرد - چندے نگذشت کہ خواجہ از پنجہ او رہائی یافتہ رو بہ سفر نمود و تا سالے بہ مشقت تمام شکم پروری کرد و ہم تحصیل علم نمود - می گویند کہ قرآن مجید آنجا حفظ کرد - و از صحبت بزرگے کہ در شعر گوئی ملکہ داشت فیض سخن میسر آمد - و مذکور است کہ سعدی علیہ الرحمۃ حافظ را عموی

بودنغز گو وبذلہ سنج شعرگفتہ وقدرشناس شعرالبود۔ روزی غزلسے می نوشت۔ وہنوز یک مصرعہ نوشتہ بود کہ بحاجت بیرون رفت۔ حافظ درغیرحاضریش نہ صرف مصرعہ دیگرنوشت۔ بلکہ غزل رابا تمام رسانید۔ چوں واپس آمد دید کہ غزل تمام است۔ از حافظ پرسید کہ ایں را کہ تکمیل دادہ۔ حافظ بخود اشارت کرد۔ پس دعا نمود کہ اثر غزل تونقش دوام گیرد۔ وہرکہ غزل تو خواند الحق کہ مجذوب شود۔ چنانچہ ایں خیال تاکنوں زندہ است کہ ہرکہ دیوان حافظ خواند روزے مجذوب شود۔ راویانِ شیریں زباں وحاکیانِ فصیح البیان روایت نمودہ اند۔ کہ پیشتر غزل ہائے حافظ چنداں مرغوب نہ بود۔ وحافظ اکثر ازیں رنجیدہ می ماند۔ روزے بہ مزار بابائے کوہی رفت وگریہ وزاری نمود۔ واز خلوصِ خاص بدرگاہ الٰہی استدعا کرد کہ یا الٰہی غزل مرا بہ اعجاز برساں چنانچہ شبے درخواب دید۔ کہ مرد بزرگ اورا لقمہ می خوراند ومی گوید۔ کہ برو۔ برتو ابواب علم وفضل کشادہ شدہ۔ بعد از آمدن بابائے کوہی خواجہ صبح درطبیعت خود اثر غیرمعمولی یافت۔ چنانچہ دریں غزل اشارہ بآں است ؎

دوش وقت سحر از غصہ نجاتم دادند ۔۔۔ وندراں ظلمتِ شب آبحیاتم دادند

ایں روایت را دیگراں بطریق دیگر نوشتہ اند۔ مگر مقصد ہمین است۔

شمس الدین محمد عبداللہ شیرازی کہ درعلم وفضل یکتائے روزگار وزبدہ علمائے کبار وقدوۂ شعرائے نامدار بود۔ صیت فضلش دراکناف واطراف عالم رفتہ خواجہ ازو درتفسیر وفقہ استفادہ نمود۔ شمس الدین لقب ازیمن فیضِ اوست ومنقول است کہ حافظ درخدمت سید شریف جرجانی زانوئے شاگردی تہ کردہ منطق وحکمت آموخت۔ لیکن نزدیک محمد اسلم جے پوری ایں واقعہ سراپا غلط است۔ زیرا کہ سید شریف از حافظ خردتر بود مگر ما ایں را قابل تعجب نہ پنداریم چہ کبرسنی شاگرد وصغرسنی استاد منافی ایں امر نیست کہ خواجہ ازو ہیچ حاصل نہ کردہ باشد۔ امثال ہائے بسیار آلاں دریں زماں از مناظر ما است۔

خواجہ اگرچہ درمنطق وفلسفہ ودرفقہ بہرہ تمام داشت مگر درعلوم قرآنی وتحقیق کلام ربانی کمال نمود وتمام عمرے درمعارف ونکات آں صرف شد۔ او نہ صرف شاعرے بود

فصیح و بلیغ بل متحلی بہ حلیہ علم و فضل کتاب مفتاح را کہ از علامہ سکاکی است و مشتمل بر معانی و بیان است۔ اکثر مطالعہ می نمود و بر تفسیر کشاف کہ از مولانا جاد اللہ است۔ حاشیہ نوشت علاوہ ازیں مصباح را ہم محشی ساختہ۔

آں مرد آزاد منش بود۔ نہ بایں طور کہ کلیتہ ترک دُنیا نمودہ باشد و نہ آنکہ در قیود عالم گرفتار۔ وے مردے بود ہر دلعزیز و صلح کل۔ غزلیات می نوشت مگر نہ بہ طمع و انعام بیشک رونق بزم و زینت دربار بود۔ مگر نہ بہ حیثیت غزل خوانی و قصیدہ گوئی۔ بل بہ لحاظ فضیلت و قابلیت و علمیت و اہلیت ہمچو فاضل کامل و عالم اکمل در محافل علما رونق انجمن و در مجالس خسر نجیب الزمن بود کسی اگر بہ کمال عقیدت بر و پیشکش می نمود۔ قبول می فرمودند۔ و از نہ حرف سوال بر زبان نیاوروند۔ ؎

ما آبروئے فقر و قناعت نمے بریم   با بادشاہ بگوئے کہ روزی مقرر است

و آں چناں عالی ہمت بود کہ می گفت کہ در بارگاہِ کریم ہرگز بر زبان احتیاج را نہ باید کشاد ؎

اربابِ حاجتیم و زبانِ سوال نیست   در حضرتِ کریم تمنا چہ حاجت است

جامِ جہاں نما است ضمیر منیر دوست   اظہارِ احتیاج خود آنجا چہ حاجت است

در جائیکہ خواجہ تقاضا ہم نمودہ چنداں خفیف و لطیف می نماید کہ تا سرحد سوال نہ رسیدہ بہ خلاف ایں معاصرین و پیشرواں بہ طریق فرومائگاں مدح می کردند و صلہ می طلبیدند۔ اگر وقتی ممدوح نہ دادہ گلہ کردند و ہجو گفتند۔ مگر علو ہمتی و شرافت ذاتی تا بہ ایں درجہ رسیدہ بود کہ یک کلمہ ناگفتنی از زبان مبارک صدر نہ شدہ و امر خلاف تہذیب و قورع نہ یافتہ۔

و بعضے گفتہ اند کہ در دیوانِ کلمہ (سگ) ہم موجود نیست۔ شائد بہ نظر ایشاں ایں شعر حافظ نہ رسیدہ۔ ؎

شنیدہ ام کہ سگاں را قلادہ می بندی   چرا بہ گردنِ حافظ نمی کنی رسنے

قدر داناں نہ در ایران و توران بودند بلکہ در ممالک غیر ہم بگر خواجہ از کنارِ رکن آباد و ز گلگشت مصلیٰ یک لمحہ جدا نہ شد۔ چنانچہ می فرماید ؎

بدہ ساقی مے باقی کہ در جنت نہ خواہی یافت   کنارِ آب رکن آباد و گلگشتِ مصلیٰ را

سلطان احمد بن اویس حاکم بغداد خود صاحب کمال بود - خواجہ را چند بار نوشت و اشتیاق زیارت نمود مگر وشان از شیراز قدم بیرون نہادن گوارانہ کردند

راہ نہ بردیم بہ مقصود خود اندر شیراز
خرم آں روز کہ حافظ رہ بغداد کند

عراق و پارس گرفتی نہ شعر خود حافظ
بیا کہ نوبتِ بغداد و وقتِ تبریز است

مشرب و ملت

جنگ ہفتاد و دو ملت ہمہ را عذر بنہ
چوں ندیدند حقیقت رہ افسانہ زدند

وراں قیل وقال کہ خود حافظ نیفتادہ بحث کردن جائز نیست مگر مجبوریم زیرا کہ بیشتر از ما محققین و مدققین دریں مباحثہ وقت کثیر صرف نمودہ اند - لہذا قدرے ازاں نوشتن ضروریست در ملاحظہ آمدہ کہ اکثر تذکرہ مشاہیر عالم را بزمرۂ خود آوردند یا کوشش کردہ اند چنانچہ اہل سنت ایں چنیں صلحا را سُنی ثابت کردند - واہل تشیع شیعہ - حقیقت ایں امر کہ او ازیں قید دو رنگی آزاد بود - فرمودۂ خدا و رسول و قرآن را مذہب خود می دانستند و علاوہ ازیں فروعات قاضی نور اللہ شوستری در مجالس المومنین خواجہ صاحب را از اہلِ تشیع ثابت کردہ و بدلیلش چند اشعار خواجہ صاحب نوشتہ - لیکن ازاں اشعار مشرب خواجہ صاحب نہ تسنن ثابت می شود نہ تشیع واہل سنت ایں شعر را بدلیل بیانِ خود پیش می کنند

ببیں ہلالِ محرم بخواہ ساغر راح
کہ ماہِ امن و امان است و سال صلح و صلاح

لیکن ہر مومن بل ہر کافر معتقد ایں شعر نخواہد گشت - شعر غزل اولین کہ در دیوان حافظ موجود است اول مصرع اش از یزید است و صورت شعر یزید ایں است

انا المسموم ما عندی بتریاق ولا راقی
ادر کاسہ و ناولہا - الا یا ایہا الساقی

آیا ایں ممکن است کہ از مصرعہ یزید ملت حافظ صاحب ہمچو یزید ثابت گردد - شارحین ایں مصرعہ را بنظر استحسان ندیدہ اند -

و بعضے از مردمان حافظ صاحب را معتزلہ گفتہ اند لیکن ایں امر محقق نمی شود - بل ایں اشعار در تردید ایں امر واثق است

این جان عاریت را بحافظ سپرده دوست — روزی رخش ببینم و تسلیم وے کنم

ز مصحف رخ دلدار آیتے برخواں — کہ آں بیان مقامات کشف کشاف است

خلاصۂ کلام حافظ صاحب مسلمان آزاد منش بود و تصوف از و مترشح۔

خواجہ صاحب اگرچہ رند مشرف و آزادہ رو بود لیکن نہ تارک الدنیا نہ تابع حرص و ہوا عروسی کردند و چند پسر ہم آوردند۔ چنانچہ ازیں مراثی حقیقت حال معلوم می شود۔ بروفات زوجہ خود می گوید ے

صباح جمعہ بد و سادس ربیع الاوّل — کہ گشت فرقت آں مہ بگشتم عاقل

بسال ہفت صد و شصت و چار از ہجرت — چو آب حل بشدم ایں دقیقہ مشکل

دریغ و درد و تاسف کجا دہد سودے — کنوں کہ عمر بہ بازیچہ رفت بے حاصل

در نوحہ پسر ے

بلبلے خون جگر خورد و گلے حاصل کرد — باد غیرت بصدش خار پریشاں دل کرد

سن ولادت خواجہ صاحب تاکنوں معلوم نیست و تاہم چنداں مشہور است کہ حافظ صاحب در آغاز صدی ہشتم متولد گشتند۔ محمد گلندام کہ دیوانش را مرتب کردہ است نوشتہ کہ خواجہ در ۷۹۱ھ فوت گردید۔ پروفیسر بار متفق ایں تاریخ است و از جملہ تواریخ سال وفاتش ۷۹۱ھ یا ۷۹۲ھ برآمدہ است۔ مولانا شبلی نعمانی ۷۹۳ھ نوشتہ اند و تاریخ وفاتش کہ محمد گلندرم گفتہ ایں است ے

وفات

بسال با و صاد ذال ابجد — ز روز ہجرت میمون احمد

بسوی جنت اعلیٰ رواں شد — فرید عہد شمس الدین محمد
۷۹۲

چراغ اہل معنی خواجہ حافظ — کہ شمع بود از نور تجلی

چو در خاک مصلیٰ یافت منزل — بجو تاریخش از خاک مصلیٰ

مرقدش در خاک مصلیٰ تاکنوں موجود است و حافظیہ نام دارد۔ و زیارت گاہ اہل ایران و جہانیاں است۔ ے

بر سر تربت ما چوں گذری ہمت خواہ — کہ زیارت گہ رندان جہاں خواہد بود

زبانے تابسرش ہر کجا کہ مے نگرم　　کرشمہ دامن دل می کشد کہ جا اینجا است

کلام

دیوان غزل سرمایۂ عمر تمام است کہ مقبول خاص و عام است۔ از بسم اللہ تا تمت بالخیر خوانید شیرہ شیراز است۔ کہ دہن را شکریں یا شیریں می سازد۔ مولانا آزاد در خزانۂ عامرہ نوشتہ کہ اکثر اشعار او تقریبی است۔ موالی لارمی کہ یکے از تلامذہ علامۂ دوانی است۔ دیوان او را تقریبات از بر داشت مولانا جامی در بہارستان می نویسند۔ اشعار او لطیف و مطبوع است و بعضی قریب بہ سرحد اعجاز رسیدہ۔ و غزلیات وے بہ غزلیات دیگراں در سلاست و روانی حکم قصائد ظہیر دارد۔ بہ نسبت قصائد دیگراں سلیقہ شعر وے نزدیک طرز اندی قہستانی و چوں اشعار وے تکلف ظاہر نیست وے را لسان الغیب لقب کردہ اند۔ و در نفحات الانس مسطور است۔

وے لسان الغیب و ترجمان الاسرار است۔ بسا اسرار عجیب و معانی لطیف کہ در کسوت صورت و لباس مجاز باز نمودہ درست کردہ۔ یکے از عزیزان سلسلۂ خواجگان قدس اللہ تعالیٰ ابراہیم فرمودہ است۔ کہ ہیچ دیوان بہ از دیوان حافظ نیست۔ اگر مرد صوفی باشد چوں اشعار وے ازاں مفروق می گردد۔ (نفحات الانس)

صائب۔ حکیم عرفی گرویدہ غزلیات اند۔ چنانچہ عرفی در آں مقام ہمہ شاعراں را ہیچ شمردہ۔ بہ نسبت خواجہ صاحب می گوید۔ ؎

براں تتبع حافظ روا است چوں عرفی　　کہ دل بکار و دُور از سخنوری داند

و جائے دیگر نوشتہ۔ ؎

بگرد مرقد حافظ کہ کعبۂ سخن است　　در آید عم بعزم طواف در پرواز

بقول مولانا آزاد بلگرامی وے در میخانۂ عرفاں کشادہ و صلائے اور کاسا و نا و لہا دادہ اشعار او در دمناجاتیاں و طبقہ خراباتیاں است۔

میر حسین دوست سنبھلی مصنف تذکرہ حسینی مے نویسد۔ حافظ شیراز سر حلقہ عارفان صاحب حال بود۔ و در فصاحت عدیم المثال و در علم قرأت نیز مہارت تمام داشتہ دیوانش سراپا انتخاب است۔ گویا میر حسین ہم نوائے صائب است کہ می گوید۔ انتخاب دیوان

حافظ نمی شود۔

ایران۔ ہند۔ مصر۔ روم گرویدۂ دیوان است۔ مگر اہل فرنگ از لذت وچاشنی او بے بہرہ نیند۔ در السنہ۔ فرانس وجرمن بہ طریق مختلفہ ترجمہ شدہ است۔ وقریباً در ہفدہ زبان ہائے فرنگ مترجم شدہ۔ از دیوان او فال می گیرند۔ ایں بہ خوش اعتقادی مریدانِ وے است۔ ہر مطبع وہر کتب خانہ از جلد دیوانِ حافظ آراستہ۔ جلی وخفی وسادہ ورنگین بہر طرز موجود است۔ وظیفہ خود دانستہ ہمہ عمر در مطالعہ اش صرف نمودند وتا دم واپسیں وردِ خود دانستند۔ حسنِ قبولش محتاجِ بیان نیست وطاقت زبان نیست کہ او صافش گوید وقلم را یارا بے۔ کہ رقم کند۔

فردوسی طوسی علیہ الرحمۃ

نام نامی واسم گرامی آں قدوۂ شعرائے زماں وزبدۂ فضلائے دوراں معدن علم وحکم سحبان العجم حسن بن اسحاق بن شرف شاہ است۔ سوری بن ابو معشر در روستاق طوس کاریزے وچہار باغے داشتہ۔ فردوس نام۔ وپدر فردوسی برخدمت باغبانی آں مزرعہ مامور بود بدیں رعایت متخلص بہ فردوسی شد۔

بہ سن رشد وتمیز رسیدہ در تحصیل علم وحکم مصروف شد۔ گویند حاکم طوس براو تعدی نمود۔ بدیں سبب بہ شکایت عامل غزنی رفتہ تا عرصۂ دراز آنجا مکث نمود۔ الا موقعہ باریابی سلطان فلک شان میسر نہ شد۔ حتیٰ کہ زادِ راہ وتوشۂ ہم بہ اختتام رسید۔ آنگاہ از مادہ شاعری کہ فطرۃً در طبیعت او مجبول بود۔ استمداد نمودہ وقطعات وقصائد گفتن آغاز کرد۔ وازیں ممرِ وجہ معاش حاصل می نمود۔ وہمیشہ برائے حصول صحبت اُستاد عنصری کہ دراں زماں ملک الشعرا بود مضطرب مے ماند۔ وبرائے حصول ایں مقصد اعلےٰ ہمیشہ کوشاں وپیچان می بود۔ الا رفعت مرتبش وبلندی جاہش اورا مجال باریابی نمے داد۔ تا آنکہ روزے از مساعدت روزگار وموافقت طالع کامگار خود را در مجلس عنصری رسانید در باغے کہ مجلسِ عیش

رفعت یافتن فردوسی بہ شکست عنصری

ونشاط و محفل سرور و انبساط آراستہ و با شاگردانش (عسجدی و فرخی) قیام داشتہ چوں اُستاد عنصری آں را بہ لباس روستائی و ہیئت گدائی دید۔ آں را عنصر مخالف پنداشتہ مخل صحبت دانست و بطریق تہذیب گفت۔ ای برادر در مجلس شعرا جز شاعر کسی را گنجائش نیست۔ ما ہر سہ شاعریم و مشاہدہ می کنیم۔ فردوسی بجواب گفت۔ بندہ ہم دریں فن دستے دارد۔ اُستاد عنصری بغرض طبع آزمائی او گفت۔ ما ہر یک مصرعہ می گوئیم کہ رابع آں نداشتہ باشد اگر تو آں را بگوئی ترا مُسلّم داریم۔ **عنصری** گفت ؎ چوں عارض تو نباشد روشن **عسجدی** گفت ؎ مانند رخت گل نبود در گلشن۔ **فرخی** گفت ؎ مژگانت ہمی کند گزر از جوشن۔ **فردوسی** گفت ؎ مانند سنان گیو در جنگ پشن۔

سامعین در حسن کلام معجز نظام او در ورطۂ استعجاب مستغرق شدہ اور امورد آفرین ساختند۔ اُستاد عنصری گفت جائے اُستاد خالی است۔ بے شک بہ میدان سخن گوئے سبقت ربودی۔ اما بگو کہ در تاریخ ملوک عجم وقوفے داری؟ گفت بلے! تاریخ ملوک عجم ہمراہ دارم عنصری اور امتحان نمودہ در شیوہ شاعری و طریقہ سخنوری اُستاد مسلم الثبوت یافت و عذر خواہی نمودہ۔ بقولئے ؎

کہ ہیئات قدر تو نشناختم　　بشکر قدومت نہ پرداختم

بہ سبب حسن لیاقت و قابلیت و رشادت او را بمصاحبت خود گرفت و گویند سُلطان محمُود کہ از بس شایق تاریخ ملوک عجم بود عنصری را فرمائش نظم کردن آں کردہ الّا عنصری کثرت اشغال را بہانہ ساخت لیت و لعل مے نمود۔ دوران روزگار فاضلے از فضلائے نامدار اہل ایں کار نظر نمی آمد۔ عنصری ورود فردوسی را غنیمت دانستہ از وبدبارہ ایں کار پرسید۔ فردوسی لفظ انشاء اللہ بر زبان آوردہ او را مطمئن ساخت۔

عنصری بخدمت سلطان بدر بارہ قابلیت و لیاقت فردوسی عرض نمودہ اظہار ایں ہمر کرد کہ آں شاعر نامور از عہدہ نظم تاریخ عجم بیروں تواند آمد۔ بہ ایمائے سلطان محمُود چند بیت بمدح او موزون نمودہ کہ یکے ازاں ابیات ایں است۔ ؎

چو کودک لب از شیر مادر بشست　　بہ گہوارہ محمُود گوید نخست

سلطان را بسیار پسند افتاد و بنظم شاہنامہ حکم داد و تعہد حال او نمود۔ لیکن راست این است کہ قبل ازین در وطن خود بغرض بقائے نام و احیائے نام اسلاف خود شروع بہ این کار نمود۔ چنانچہ او خود می گوید۔ ؎

(رسائی بدربار سلطان محمود و در انجمن تصنیف شاہنامہ)

بسے رنج بردم دریں سال سی — عجم زندہ کردم بدیں پارسی
ہمہ مُردہ از روزگار دراز — شد از گفت من نام شاں زندہ باز

و سلطان ہمیشہ تفقد بر حال او نمود و از ملاحظہ ابیات بغایت مسرور می باشد۔ کار تصنیف بہ سرپرستی و کفالت شمس الکفاۃ خواجہ احمد بن حسن میمندی می نمود و بسا اوقات در مدح او ہم رطب اللسان می بود۔ الا التفاتے بر حالتے ایاز کہ از خاصان سُلطان بُود نرفت۔ و او بدیں سبب ہمیشہ در فکرِ انتقام می ماند۔ روزی موقعہ یافتہ بخدمت سلطان عرض نمود۔ کہ فردوسی رافضی است۔ و سلطان دراں آوان رافضہ را دشمن اسلام خیال کردہ ہمیشہ از ایشاں متنفر می ماند۔ ایاز از گفتن ایں الفاظ طبع سلطان را برو متغیر ساخت گویند کہ فردوسی ازیں معاملہ آگاہ شدہ بخدمت سلطان حاضر شد و معذرت خواست۔ لیکن باوجود معذرت سلطان از فردوسی بدگمان و فردوسی از وہراسان می ماند۔ در مدت سی و پنج سال کتاب شاہنامہ بہ اختتام رسانید بطمع آنکہ مورد تلطفات سلطانی شدہ دامن سوال از جواہر عطا و نوال پُر خواہد کرد۔ الا چوں سلطان از و خوش نبود او را شصت ہزار درم بجائے شصت ہزار دینار زر پیش کرد۔ فردوسی ایں انعام را بغایت حقیر پنداشت و بے اعتنائی تمام گرفتہ سخاوت نمود و گفت۔ ؎

(معتوب شدن فردوسی)

سی و پنج سال از سرائے سپنج — بسے رنج بُردم بہ اُمیدِ گنج
چو بر باد دادند گنج مرا — نبد حاصلے سی و پنج مرا

می گویند کہ ازیں سلوک سلطان دلش بغائیت مغموم شدہ و بسیار تپاں پیچاں می ماند۔ حتی بحیلہ کتاب شاہنامہ از کتاب دار سلطان گرفت و چند بیت در مذمت سلطان بہ او ملحق ساخت کہ دو سہ از آں جملہ اینجا منقول گردد۔ ؎

(محروم الانعام شدن فردوسی)

اگر شاہ از شاہ بودے پدر — بسر بر نہادے مرا تاج زر

وگر مادر شاہ بانو بُدے | مرا سیم وزر تا بزانو بُدے
پرستار زادہ نیاید بکار | وگر چند دارد پدر شہریار

نہفتن فردوسی

وخود از خوف سلطان در شہر غزنی مخفی شد واز انجا راہ طوس گرفت۔ گویند وقتے سلطان در سفر ہندوستان نامہ بر بادشاہ دہلی فرستاد وبخواجہ حسن میمندی متوجہ شدہ گفت۔ اگر جواب بر وفق مراد ما نباید چہ تدبیر باید ساخت۔ خواجہ ایں بیت از شاہنامہ خواند ؎

اگر جز بکام من آید جواب | من وگرز ومیدان وافراسیاب

سلطان از استماع ایں بیت بغایت متاثر شدہ وقتے در وش پیدا شدہ گفت در حق فردوسی ظلم نمودم فرمود تا زر کثیر ومال خطیر براد ن فردوسی بطوس بُردند۔ الاچوں بدروازہ شہر رسیدند دیدند کہ جنازہ آں بقبرستان می آوردند۔ آں دینارہائے سُرخ بہ دخترش پیش نمودند۔ الا غیرت وحمیت آں اجازت گرفتن آں نداد۔ روایت است کہ سلطان محمود از آں روپیہ کاروان سرائے بنام فردوسی مابین مرو ونیشاپور تعمیر کنانید۔

وفات

بعمر ہشتاد سالگی پدرود ایں جہان ناپائیدار نمود۔ در ۴۱۱ھ چنانچہ خود گوید ؎

کنوں عمر نزدیک ہشتاد شد | اُمیدم بہ یک بار برباد شد

بیرون شہر در باغے مدفون شد ومرقدش مرجع خاص وعام ومزار کافہ انام گشت

رفعت فردوسی بہ حیثیت شاعری

اتفاق جملہ علمائے جہان وقاطبہ فضلائے زمان است کہ در عہد حکومت اسلامیہ شاعرے مثلِ او از کتم عدم بمعمورۂ وجود جلوہ گر وسخنورے مانند او در مضمار سخنوری راہسپر نہ شد۔ در میدانِ فصاحت گوئی سبقت از اقران وہمسران در ربود۔ چنانچہ در جواب کتاب شاہنامہ فصحائے روزگار وبلغائے ہر دیار عاجز ماندند۔ پس ایں فضیلت کہ اورا مسلم است کسی را حاصل نبود۔ ذٰلک فضل اللہ یعطی من یشاء چنانچہ فاضلی گفتہ ؎

سکہ کاندر سخن فردوسی طوسی نشاند | کافرم گر ہیچ کس از مردم فرسی نشاند
اوّل از بالائے کرسی بر زمیں آمد سخن | او سخن را باز بالا بُرد وبر کرسی نشاند

ہم چنیں در بیان اوصافِ موصوف علمائے روزگار معروف فضلائے ہر دیار است۔ حتی کہ اورا پیغمبری من جملہ سہ پیغمبران سخن می دانند ؎

در شعر سہ تن پیمبرانند — ہر چند کہ لا نبی بعدی
ابیات و قصیدہ و غزل را — فردوسی و انوری و سعدی

اگر بجائے پیغمبر سخن اور اخدائے سخن بدربارہ اوصاف گزاری گفتہ شود بجاست۔ زیرا کہ درین فن شاعری از شعرائے جہاں یارائے مقابلت آں ندارد و ملک الشعرا انوری میگوید سے

آفریں بر روانِ فردوسی — آں ہمایوں نژاد و فرخندہ
آں نہ استاد بود و ما شاگرد — آں خداوند بود و ما بندہ

کتابش شاہنامہ) را قرآن العجم میگویند:۔

افسوس نہ محمود ماند نہ فردوسی ہر دو بہ حسرت و مایوسی ازیں سرائے ناپائیدار سفر نمودند داغ بدنامی بر دامنِ محمود ماند و بس +

قطعہ

خوش است قدر شناسی کہ چوں خمیدہ سپہر — سہام حادثہ را کرد عاقبت توسی
برفت شوکت محمود و در زمانہ نماند — جز آں فسانہ کہ نشناخت قدر فردوسی

مختصر تذکرہ شیخ سعدیؒ

شیخ از مشاہیر عالم متفرد و یکتا است او نہ صرف شاعرے بود فصیح و بلیغ۔ بل فاضلے بود اجل و کاملے بود اکمل ز ہر فرقہ و ہر مذہب و ہر زمرہ و ہر ملت سبقی حاصل کرد سے

تمتع ز ہر گوشۂ یافتم — ز ہر خرمنے خوشۂ یافتم

و بسیار ممالکِ دنیا را سیاحت نمود۔ چین و خراسان۔ روم و ایران۔ افریقہ و ہندوستان را جولان گاہ خود ساخت۔ و ہر چہ از عجائباتِ روزگار و نفائس ہر دیار دید۔ یعنی تلخی و شیریں کامی و ترشی و خوش کلامی را در کتابِ خود کہ موسوم بہ گلستان است جا داد چنانچہ خود میگوید سے

در اقصائے عالم بگشتم بسے — بسر بردم ایام با ہر کسے
تمتع ز ہر گوشۂ یافتم — ز ہر خرمنی خوشۂ یافتم

شیخ چنانکه به عمر طبعی رسیده بود- بهماں صورت مردی بود کامل و متورع- متقی و متشرع

او در فن شعر گوئی از ہمہ شاعران قدیم و جدید گوئے سبقت ربوده ہمہ سخندانان اتفاق نموده اند

که او پیغمبر غزل است- اگرچه خواجه حافظ در غزل کمال حاصل کرده- مگر او طریق شیخ را

ترجیح داده- چنانچه خود می گوید- حافظ

اُستادِ غزل سعدی پیش ہمہ کس اما   دارد سخنِ حافظ طرز سخن خواجو

وازیں اشعار محقق و مبرہن است- که شیخ مثال خود- خود بود- ؎

در شعر سه تن پیغمبرانند   ہرچند که لا نبی بعدی

ابیات و قصیده و غزل را   فردوسی و انوری و سعدی

من ہیچ میرزد ہیچ مدان کجا و کار تذکرهٔ شیخ نوشتن کجا- ہرچه است از دعوتِ

شیراز است- تولا که قبول اُفتد- منوہر

وے از شیراز است- ازیں رُو او را سعدی شیرازی می گویند- و اصل نام وے

شرف الدین و مصلح لقب است و سعدی تخلص که منسوب به اتابک سعد بن زنگی

است- ولادت شیخ در سن پنج صد و ہشتاد ھ و مطابق ۱۱۸۴ء میلادی می نویسد-

مگر از رُوئے تحقیق شیخ ازیں تاریخ پیشتر متولد گشته و پدرش عبدالله در عہد سعد زنگی

بر خدمتی مامور بود- و از کلامِ شیخ متر شح می شود- که اُو مردے بود متورع و پاک و از

اکثر اشعار شیخ ایں ہم ظاہر می گردد که سایه پدر در کم سنی از سرش رفت ؎

مرا باشد از درد طفلاں خبر   که از سر برفتم به طفلی پدر

در جائے منقول است که تعلیم و تربیت وے زیر نگرانی پدر او شده است که خود شیخ

مقر است که پدرم بدرستی عادات و افعال کمال توجه می نمود و صلاح و فلاح میداد ؎

ندانی که سعدی مکاں را چه یافت   نه ہامون نوشت و نه دریا شگافت

بخردی بخورد از بزرگاں قفا   خداداد ش اندر بزرگی عطا

شیخ طبعاً مرد متورع و متقی- و تعلیم پدر وے نیز به او اثر کرد- مگر بدوں حصول

علوم عقلیه و شرعیه او را سکون نه بود- در مدرسه عضدیه که منسوب به عضد الدوله دیلمی است

نام و نسب شیخ

تعلیم و تربیت شیخ

در دوازده سالگی داخل شد۔ ہنوز چیزے نیاموختہ بود۔ کہ شیراز تباہ و برباد گشت۔ اتابک سعد زنگی اگرچہ بادشاہے بود منصف مزاج و علم دوست۔ مگر او اکثر در ہوس ملک گیری و فتحمندی مصروف مے ماند۔ و در دارالسلطنت قیام کم کم مے نمود۔ ازیں جہت اکثر رہزنان و قزاقان قرب و جوار بازار تاخت و تاراج گرم می نمودند۔ چنانچہ در صدی ہفتم اتابک ازبک پہلوان و بعد ازاں غیاث الدین سلطان در شیراز قیامت بپا کرد۔ شیخ ازیں حالات رُو بہ تارک الوطنی نہاد ؎

دلم از صحبت شیراز بکلّی بگرفت — وقت آنست کہ پرسی خبر از بغدادم
سعدیا حُب وطن گرچہ حدیثیست صحیح — نتواں مُرد بہ سختی کہ من اینجا زادم

اسلام دراں وقت بہ اوج کمال رسیدہ و صیت علم و فضل او در اکناف و اطراف عالم جا گزیدہ۔ مدرسہ نظامیہ کہ سنگ بنیادش بدست خواجہ نظام الملک نصب شدہ بود۔ از مکاتب و مدارس عالم یکتا بود۔ شیخ در بغداد رفتہ بہر تحصیل علوم رُو بہ نظامیہ نہاد و در عرصۂ قلیل از علامۂ عصر ابوالفرج عبدالرحمن ابن جوزی فقہ و حدیث و تفسیر را با تمام رسانید۔ و در دینیات و علم ادب گوئے سبقت برُد۔ مگر افسوس کہ بہ فلسفہ و حکمت التفات ننمود و در عربی بہرۂ وافر داشت۔ قصائد بسیار و ابیات بے شمار نوشت۔ و اکثر مواعظ در عربی می نمود۔ و بیشتر حصۂ عمر در بغداد بسر کرد ؎

بعد از عراق جائے خوش نایدم ہوائی — ساقی بزن نوائے زاں پردۂ عراقی

شیخ بعد از فراغت تعلیم ہندوستان۔ ترکستان۔ خوارزم و چین و روم را سفر نمود و می گویند کہ او نیز در ممالک فرنگستان و بلاد افریقہ رفتہ۔ و بجز ابن بطوطا کسی از و زیادہ سیاحت ننمودہ۔ و منقول ست کہ ہژدہ زبان بہرہ ور میداشت۔ و بقول بعضی در ریختہ اولین کسی کہ شعرے گفت شیخ بود۔ لیکن ایں سراپا غلط است۔ زیرا کہ آں سعدی دیگر است کہ در جنوبی ہند متولد گشت۔ و او در اقریباً چہار صد سال گذشتہ۔ و بعضی از تذکرہ نویسان نوشتہ اند کہ شیخ در ہند چہار بار آمدہ است۔ مگر ایں قدر ضرور است کہ او در ہند آمدہ و از دریائے شور بہ حجاز واپس رفتہ۔

از کلام او ظاہر می شود کہ او حنفی المذہب بود۔ لیکن قاضی نور الدین شوستری در مجالس المومنین اُورا شیعہ نوشتہ است۔ چنیں مردے مقبول خاص و عام را بہ ملت خاص یا فریق منسوب و مختص کردن بعید از مصلحت است و حقیقت این است کہ او مردے بود بے تعصب و وضعدار و بعض مردم اورا در زمرۂ اہل تصوّف شمار کردہ اند۔ بیشک از کلام او تصوّف مترشح می شود۔ بل وعظ ہم در مدح و ستائش شاہان قصائد می گفت۔ مگر نہ بہ طمع دولت۔ بلکہ اکثر برائے مقاصد غریبان و بے نوایان۔ نہ مثل خاقانی و انوری شکوہ گو بود نہ ہیچو مبالغہ نما۔ بہرحال خیر خواہی بنی نوع انسان بود و مسلمان راست گو۔

شیخ قریباً یک صد و بست سال عمر یافت۔ اگرچہ دریں سخن اختلاف بسیار است مگر جمیع مورخین بایں اتفاق نمودہ اند۔ کہ او زیادہ از صد سال زیستہ۔ دو سہ زناں در نکاح خود آورد لیکن لاولد فوت گردید۔ بہ ہر فرقہ و ہر مذہب اختلاط نمود۔ گاہے بہ فقیراں مے نشست گاہے بہ امیراں۔ گاہ رونق بزم عیش و نشاط بود و گاہ شامل مجلس سوگ و ماتم۔ گاہ رند بود و گاہ صوفی۔ الغرض تماشائے نیست کہ او نہ دیدہ و محفلی نیست کہ درو نہ رفتہ باتفاق محققین و مدققین این امر بپایہ ثبوت رسید کہ سن وفات شیخ شش صد و نود و یک است۔ تاریخ وفاتش این است:۔

دُرِ بحرِ معارف شیخ سعدی	کہ در دریائے معنی بود غوّاص
جہہ شوّال روز جمعہ رُوحش	بداں درگاہ رفت از روئے اخلاص
یکے پرسید سالِ فوت گفتم	ز خاصاں بود ازاں تاریخ شد خاص

بہ شیریں کلامی ممتاز و بہ سادگی عبارت سردار۔ نظم و نثرش دُرِ شاہوار۔ اگرچہ از استعارات و کنایات خالی نیست۔ لیکن بہ شیرینی مصر شاخ نبات است۔ گلستان گلدستہ عالم است و زینت ہر بزم۔ مطالب بے پیچ و مقاصد کار آمد۔ مملو از گوناگوں نتائج و موشح بہ زیور از پندہائے موزوں (از سخنداں پارس)

در حیات سعدی منقول است کہ اہل ولائیت او را شاعری قادر الکلام و ماہرے معجز بیان تسلیم کردہ اند۔ و در ہند نور الدین ظہوری جامع نظم و نثر مشہور است۔ لیکن

نزدیک ایرانیاں کلام ظہوری ہیچ مرتبہ ندارد۔ بے شک فقرات سہ نثر در بادی النظر دلفریب است۔ لیکن اکثر الفاظی جگت بندی است۔ مثلاً سنبل حرفش از آہِ ناشکیباں۔ بنفشہ نقطہ اش از خال دلفریباں از رشح طراوت کلمات بہر سطر بالامال آب حیات خضر تشنہ لب سیرابی ادا۔ مسیحا مردہ جاں بخش ہوا۔ نکتہ ہائے برجستہ۔ غنچہ ہائے سربستہ سے خوب اند وقوف اندو بوندارند۔ بخلاف ایں در گلستان فقرہ ہائے برجستہ واقع شدہ است۔ در ایام جوانی چنانکہ افتد ودانی۔ نظر داشتم برُوے۔ وگردے داشتم بہ کوُے۔ ای برادر حرم در پیش است وحرامیاں از پس۔ اگر رفتی بُردی واگر خفتی مردی۔ آزرون دلِ دوستاں جہل است وکفارہ یمین سہل۔ تو کہ چراغ نہ بینی بچراغ چہ بینی۔ طریق درویشاں ذکر است وشکر۔ خدمت و طاعت۔ وایثار وقناعت وتوحید وتوکل وتسلیم وتحمل ہر کہ بدیں صفت موصوف است بحقیقت درویش است۔ اگرچہ در قباست۔ اما ہرزہ گردی بے نمازی۔ ہوا پرستی۔ ہوس بازی کہ روز ہائے بشب آرد۔ در بند شہوت وشبہا روز کند در خواب غفلت و بخورد ہر چہ در میاں آید وبگوید ہر چہ بزبان آید وزندیق است اگرچہ در عبادت است۔ شیخ چنانکہ در نثر ممتاز است ہمچناں نظمش بے انبار۔ شہرہ شیراز ہیچو طوطی شکر خارِ یختہ وُور ہائے ناسُفتہ را در سلکِ بلاغت بایک دگر آمیختہ خاتونِ ایرانی را مکلل کردہ۔ شہنشاہ سخن وسلطان السنہ ساخت ونظم پارسی کہ پیشتر طفل خرد سالہ بود بعہد شیخ بہ سنِ شباب رسید۔

مناظرِ لیل ونہار

بحکم حضرت آفریدگار در ایوان فلک شان روزگار مجلس مناظر لیل ونہار منعقد شد۔ ودر میانِ ہر دو مناظرین دربارہ تفوق یکے بر دیگرے نزاع وجدال برخاستہ سخن ہائے فراواں بدربارہ مدحت وذم درمیان آمد۔ اول لیل مسند آرا شد ولائیل ذیل بربیشی وتفضل خویش بیان نمود وبہ لباس عزّ ووقار خطاب بہ نہار نمود۔

(۱) وقت من برائے حمد ومناجات وطاعت رب الوریٰ وآسائش مخلوق وآرائش

خیالات از بس موزون و انسب است۔ ہم چنین نزد خداوند تعالےٰ ساجد و عابد شب را قدر و قیمت فزون تر است۔ از قدر و قیمت عابد و پرستندہ روز (۲) حضرت کلیمؑ قوم را سوئے مناجات بشب برد (۳) لوط علیہ السّلام بہ شب از ظلم و ستم جُدا گشت (۴) قمر را ہم بوقتِ شب حضرت مصطفےٰ صلے اللہ علیہ و سلم دو نیم کردند (۵) از بیت الحرام سوی معراج روان شدند (۶) شب قدر بہتر از ہزار ماہ است (لیلۃ القدر خیر من الف شہر) (۷) شب ساتر العیوب و روز بروز آرندہ عیب ہاست۔ (۸) شب راحت افزا و روز فزایندہ غم و ہم است (۹) شب شاہِ تخت زمین و سلطان چرخ برین است (۱۰) بوقت شب مہ سیاہ دارد۔ خدم و حشم او انجم و سیارا است (۱۱) خورشید روز بطی الحرکت و برخلاف آں ماہ شب سریع السیر است۔ چنانچہ مسافتی کہ خورشید بہ یک سال طے مے نماید مہ بہ یک ماہ آں را طے کند۔ وقت شب وقت امن و سکون و رمز و اشارات و موقع ملاقات و مدارات۔ و بزم عشرت و مجلس لطف و محبت است برائے عشاق۔ ہم چنیں برائے فکر و خوض و خلوت و تکلم با خدا بسیار موزون است۔ مصدر عافیت و وقت خواب گران و مناظر قدرت خلاق زمان است۔ وقت آرام ماندگان و طاعت سبحان است ہم برائے حیات و ہم برائے ممات وقتی بہتر و انسب از ین نیست۔

وقت خوش آیندہ برائے مُردن و موقعہ مناسب برائے رخت سفر بردن ازیں جہان بہتر از تاریکی و ظلمت شب نیست۔ وقتِ شب وقتِ تضرع و زاری و موقعہ دعا و التجا بدرگاہ باری است۔

بر رُخ ماہ آثار درستی و بشاشت و بر رُخ خورشید علاماتِ بیماری و علالت ہویدا است۔ چوں سخن روز بہ آخر رسید شب ایں جملہ کلماتش شنید و گفت کہ اے روسیاہ ساکت باش تو مرا محل طعن و تشنیع ساختی و بیہودہ در میدان تفضل تاختی تو از فضیلت ہائے کہ بمن حاصل است بے خبری و از تفضل من بے اثری۔ بشنو بعد ازیں بمیدان فخر و تعلی مشتاب و روئے از طریق انصاف و خردمندی متاب (۱) تُرا باید دانست کہ ایزد سُبحان و خالقِ زمین و آسمان در قسم مرا بر تو مقدم داشت

دلائل تفضیل روز

جائیکہ می فرماید۔ والنہار اذا تجلّیٰ واللیل اذا یغشی۔ (۲) روزہ رمضان کہ ثواب آن بے پایان است بہ روز دارند نہ بشب۔ ہم چنیں حج بہ روز نمودہ شد (۳) از مسرت عید آدینہ۔ عرفہ و عاشورہ ہمہ بہ روز متمتع مے شوند۔ (۴) وقت برخاستن موتے از قبور روز باشد نہ شب۔ ہم چنیں وقت ظہور آدم علیہ السّلام روز بود۔ بُوم و خفاشِ و جنّات و دِیو در وقتِ شب دلیر مے گردند (۵) ترا تعلق بہ خاکِ سیاہ و مرا بہ خورشید است۔ من مثل روشنیِ آتش و تو مجسم تاریکی و ظلمت ہستی۔ من باعث رونقِ آفاق و تو موجب زشتی آں۔ رنگم رنگ اسلام و رنگت رنگ کفر وارد۔ من جامۂ شادی در بر دارم و تو جامۂ غمی داری۔ چہرۂ تو مثل چہرۂ حبشی است۔ پس ترا بہ حُسن چہ نسبت سیاہ و خیل سیارگان بوقتِ طلوعِ مہر بر آسماں منہزم گردد۔ اگر رُخِ خورشید زرد است عیبی ندارد۔ زیراکہ دینار ہم رنگِ زرد دارد۔ حالانکہ بہ قیمت از درم کہ رنگش سفید است بہتر است۔ ماہ تو از خورشید من اقتباس نور می نماید۔ اگر ماہِ تو سریع الحرکت و خورشیدم بطی السیر است مضائقہ نیست زیراکہ قاصد و ایلچی قدم از شاہ سبک تر نہند۔ تو میدانی کہ از ہیچ نماز فریضہ سہ بروز دو بہ شب ادا کردہ شود بدیں سبب کہ بر تو فضیلت دارم۔ تو موجب افزائش خرابات و سبب گنجائش ظلمات ہستی۔ ترا گوشہ حرمان و درد عصیان می گویند۔ وقت خواب غفلت ہستی چنانچہ "النوم اخ الموت"۔ معاونِ و ممد دزدانِ نابکار۔ و رہزنانِ بدکردار ہستی۔ فاسق و فاجر در پردۂ ظلمات تو دلیر و شیر می گردد۔ مرغ ہوش از قفس جسم چناں پرواز می کند کہ جسم بے حِس و حرکت ماندہ مثل مُردہ می نماید۔ بیماراں را از تو تکلیف بسیار می رسد و سیاہ کار در سیاہی تو مرتکب اعمالِ بد می گردد۔ چوں متخاصمین براہین ساطع و دلائل قاطع آوردہ بریک دگر تفضل جستند۔ و نزاع و جدال و جنگ قتال بدرجہ کمال رسید۔ ثالثی بشنید و ہر دو را فہمانید و گفت۔

فیصلۂ ثالث

شما ہر دو غازہ رُوئے موجودات و گلگونہ رُخِ کائنات ہستید۔ جملہ کاروبار جہان و آرام و اطمینان انسان و حیوان منوط بذات شماست۔

متنفسی نیست کہ از شما مستغنی گردد۔ قیمتِ لیل بہ سبب نہار و قدر نہار بہ سبب لیل است

شما ہر دو پلۂ میزانِ روزگار باید۔

بعد از حدتِ آفتاب خنکی ماہتاب چہ قدر دل ربا معلوم شود۔ در موسم گرما و بعد از خنکی شب تشکلِ آفتاب عالم تاب چہ قدر جان افزا باشد در موسم سرما۔

ہم در گرما و ہم در سرما ہم در بہار و ہم در خزان وجود شما غنیمت است۔ بل انحصار شب بر روز و انحصار نہار بر شب است۔ شما را مسامحت و مصالحت با یکدگر باید نمود۔ مبادا کہ از جنگ و جدال و نزاع و قتال شما ہرج مرج در کار جہانیاں پدید آمدہ نظم جہان و کارگہ دوران زیر و زبر گردد۔"

چہ پنجاب انتخاب ہفت کشور — قسم خوردہ بخاکش آبِ کوثر

زبہر آنکہ تا آید بہ پنجاب — دل کشمیر صد رہ می شود آب

ملا غنیمت کہ قافلہ سالار طریقت و پیشرو راہ حقیقت است بہ گفتن اشعار مذکورہ در وصفِ پنجاب ہیچ مبالغہ نہ نمودہ بل راست گفتہ و در حقیقت دُرِ حقیقت سُفتہ زیرا کہ اقلیمی از اقالیم سبعہ جہاں و ولایتی از ولایات دوران در خوبی آب و ہوا و فسحت فضا و مناظر زیبا و مظاہر دل کشا و حسن دلربا۔ و مرغزار ہائے جانفزا و محبان جان باز و محبوبانِ دل نواز مثل آں بر روئے زمین یافتہ نشود۔ مناظرِ قدرت و مظاہر فطرت مثل میدان و کوہسار۔ دشت و جبال و انہار و آبشار بہ آں کثرت کہ در پنجاب مشاہدہ گردد۔ مثال آں محال است۔ رفعت کوہستان ہمالیہ و ہم چناں برف باری و آب جاری و دیگر مظاہر قدرت کہ تعلق بہ آں دارد متعلق بدین دارد نہ بہ شنیدن خطۂ مذکور یعنی پنجاب از کثرت انہار و دریا و آبشار آں قدر سبز و شاداب است کہ مثل آں خطہ حضرت آفریدگار نیافریدہ و قطعہ مثل آں چشم سیّار ندیدہ۔ بہر سبز زمین کہ نظر انداز یم از کثرت گل و ریاحین رشتۂ نگاہ رنگین و بہر بوتہ کہ دست زنیم مثل گلدستۂ بہارین می گردد۔ سبحان اللہ چہ جائے ست دلربا و چہ مقامی

دعوات تفضل پنجاب بر جملہ اقالیم

است فرحت فزا کہ باشندگان ممالک دور دست آمدہ آں را ملجائے وماوائے خود می سازند تاریخ جہاں بر صدق ایں دعویٰ شاہد صادق البیان است۔ زیرا کہ حملہ آوراں ایران توران دیگر تازاں عرصۂ دوران کہ داخل ہندوستان شدند۔ باعث کشش ایشاں ہمیں سرزمیں پنجاب کہ سرتاسر گلشن شاداب ست بودہ۔ اگر قوم آریا نزول بہ پنجاب نمود اولاً ہمیں جا فروکش شدہ زنگ کلفت زدود بیاسود۔ بعد ازاں عازم ہندوستان شد۔ ورنہ در خشک میدان ہائے ہندوستان ایں چنیں گلشن پُر بہار و گلستانِ پُر اثمار موجب دلبستگی شان نبود۔ یادگارہائے تاریخی کہ بہ کثرت وعظمت تمام اینجا یافتہ شود۔ در اقلیمی از اقالیم بنظر نمی آید۔ شہر دہلی۔ لاہور۔ ہستناپور۔ ٹکسلا۔ تفسیر کشاف ایں اجمال است۔ پنجاب را ہم از کثرت آبادی فخر تمام حاصل است۔ وباعث کثرت آبادی عمدگی آب وہوا وروانی نہر و دریا ست۔ آب وہوائے ایں خطہ آں چناں است کہ اگر بہ تعریف آں شعر ذیل گفتہ بود رواست ؎

خطۂ پنجاب دارد آں چناں آب وہوا کہ طفیلش مُردہ صد سالہ زندہ می شود

زیرا کہ اکثر مقامات صحت افزا مثل مری وشملہ آں چناں است کہ مریضانِ امراضِ مزمنہ مایوس الحیات شدہ آنجا می روند۔ واز سرِ نو زندگی جاویدی می یابند۔ اعتدال آب وہوائش بر صحت وتوانائی باشندگان اثر تمام دارد۔ تجربہ شاہد است کہ در موسم سرما برودت جا نگزا مثل برودتِ کشمیر کہ داغ نہ سینہ زمہریر است نباشد۔ چنانچہ ہمیں خیال را مولانا مرعی داشتہ می فرماید ؎

خنک آنکس کہ در ایام سرما دریں گلشن بود گرم تماشا

پیش سبزہ زار پنجاب مرغزار ہمہ اقالیم جہاں زار ونزار است۔ چہ در بہار وچہ در خزان چہ در زمستان وچہ در تابستان سبزہ زار مثل فرش مخمل می نماید۔ وقطرات شبنم براں بداں خو بی ریختہ کہ کسی گو یر شیر از دہن گل شیر خوار بر سبزہ زار ریخت یا آنکہ دُرہائے آبدار بر فرش مخمل سبزہ زار ریختہ یا قرص ہائے کافور یا ذرات الماس بر زمرد بیختہ۔

در دیہات وقصبات گرم بازاری حسن بتان آذری جلوہ گر و در بازار حسن شان عشاق دل باز با ہزار آرزو ونیاز پئے سودا سود ادر دل داشتہ مثل سودایان ودیوانگان دربدر نظر می آیند

چنانچہ مولانا جامی فرماید ؎

بہر شہرش بتان گرم بازار — پئے سودا دل عاشق خریدار

خوبی آب و ہوایش باعث این شدہ کہ جوانان رعنا حسینان بے ہمتا معشوقان دلربا باقد زیبا بنظر می آیند ؎

بہر شہر و بہر قصبہ بہر دِہ — پری پیکر جمالِ آرا بمانند

بہ پیشِ حسن شاں حورانِ جنت — خجالت ہا کشند و در خفا یند

از ہمین است کہ گفتہ ؎

ندیدم کشورے غارت گر تاب — بخوبی ہائے حسن آباد پنجاب

خوبانِ پنجاب و حسینان این خطۂ پاک بوصف ہوش ربائے آں چناں مشہور روزگار و معروف ہر دیار اند کہ مردم باشعور از نزدیک و دور این جا رسیدہ متاع صبر و تحمل از دست می دہند۔ حتیٰ کہ گوہر جان ہم در ہوائے شان می بازند۔ قصۂ میرزا عزت بیگ تاجر بلخ و بخارا کہ قضا را داخل این خطہ (کشور غارت گر تاب) رسیدہ و شہرتِ حسنِ سوہنی ساکن گجرات شنیدہ مصائب و تکالیف کہ در راہِ عشق پیش می آید۔ ازاں دست نکشیدہ حتیٰ کہ آں ہر دو عاشق صادق ہم معشوق و ہم عاشق غرق دریائے چناب شدہ شہرت عام و بقائے دوام حاصل کردند۔ ہم چنیں قصۂ ہیر و رانجھا ہمیں کیفیت دارد۔

راست این است کہ در وادی چناب کہ من جملہ از پنج آب است باری تعالےٰ تاثیر عشق بیافریدہ۔ سرزمینی کہ سیراب ازیں رود می گردد۔ مثل ضلع گجرات و جھنگ در حسن خیزی و جان بازی نظیرے ندارد۔ ہر ذرہ خاکش ذرہ شعاع مہر و مہر و بیش ہر قطرہ آبش قطرہ آب حیات حکم زہر دارد۔ پس چوں صورت حال بدیں منوال است اگر آب کوثر بخاک او قسم می خورد ہیچ تعجب نیست۔ چوں بتعریف آں این شعر صادق آید ؎

ساکنانِ عرش باشکان فرشش ہم نشیں — طائرانِ قدس با مرغانِ بامش ہم زباں

از ماجرائے ماجرا و کنجاہ ہر کس واقف و آگاہ است و بہ ثبوت راستی آں داستاں ہر باشندہ آں شاہد و گواہ است۔ وجود ماجرا و کنجاہ ہم از مغتنمات (غنیمت) شمردہ شود۔ بلحاظ

حُسن خیزی و استعداد ادبی۔ ایں دو مقام ہم بازیگہ عُشّاق و ادبا بودہ اند۔ مثل ملا غنیمت معصور تصویرِ حسن و عشق و اوصاف گزار جذبات محبّت و الفت و شوقِ وصال نہ زمانہ ماضی و نہ در حال دیدہ شد۔ حقیقت ایں است کہ شاعرے و ہم عاشقِ صادق مثل ملا غنیمت بمنزل اُلفت و محبت رہ سپرد شاہدے مثل شاہد ماجرا از کتم عدم بمنصۂ شہود جلوہ گر نہ شد۔ سبحان اللہ و تعالیٰ چہ سرزمینی است دل کشا و چہ ولایتی ست فرحت افزا و چہ اقلیمی است محبت زا کہ بسبب کثرت گلشن و گلزار و نہر و آبشار داغ نہ سینۂ کشمیر است ؎

اے کاشمیر بود تمنات ز ابتدا — بر چنیں ولائیٔ سر سبز و دلکشا

گلستان کاشمیرِ شمالی است از گلشنِ شاداب پنجاب کہ بر ساحل رود جہلم و چناب یافتہ شد۔ ہم چنیں سیاہ آبہا و آب رواں کہ در پنجاب بنظر می آید۔ آں چناں بے مثل و بے بدل کہ دل کشمیر ہم آنرا دیدہ بے دل گردد۔

راست ایں است کہ رود بہت (جہلم) و چناب کہ از کوہستانِ کشمیر بہ ملک پنجاب می آید خراجی است کہ کشمیر بہ پنجاب می فرستد۔

اگر ساکنینِ بہشت ہم خواہش آمدن بہ پنجاب دارند داخل استعجاب نیست۔ زیرا کہ در آنجا مثل وادی چناب و طاس راوی کُجا۔ بفحوائے ؎

بدہ ساقی مئے باقی کہ در جنت نخواہی یافت — کنار آب رکنا آباد و گل گشت مصلّے را

سرزمینِ پنجاب مظہر اولیا و اقطاب بودہ سرآمد سبعہ اقالیم جہاں گشت۔ چنانچہ گجرات دہلی و ملتان پُر از مقابر شان است۔

حُبِّ وطن

(۱) ہر آں تعلق و پیوستگی کہ انسان بہ زاد بوم خود بصورت محبت داشتہ باشد وطنیت یا حب الوطن گفتہ می آید۔ آں محبت محض نسبے باشد۔ گزشتہ از آں نتیجہ است رفاقت ہائے بسیار را در اثری است از آں اثر ہائے خاص کہ از درونِ پردہ ہائے دل مے خیزد

به وطنِ دلپسند ما خانهٔ ما می باشد- نیز دراں دوستانِ شفیق- عزیزانِ رفیق- و خیر خواہانِ انیق داریم که هیچ کس در جهاں با ما پیوسته تر و ما را محبوب تر از ایشاں نیست- امید رنج و شادمانی ما به همان وطن وابسته است- میوه هائے تجربه و گلهائے آرزو از بر نخلِ همان برمی چینیم خیالش هر لحظه به سویدائے قلب جائے گرفته- چه از آب و گلشن آفریدگانیم به نفحات نسیمِ آں شگفته ایم- بزرگانِ ما از خمیر خاکش بر آمدند و میانِ زمینِ آں فرو رفتند تو گوئی بر همه روئے زمین ما جائے نمی بنیم که ما را از زیاده عزیز و گرامی تر از آں باشد- این است که در سینه انسان محبتِ وطن جوش زن مے ماند- همیں محبت است که بواسطهٔ آں کوشک بادشاه و کلبهٔ درویش بے آسیب است هر رسم و آئینے که در ملک خود جاری و رواں است هر چند فرسوده و کهنه که باشد به دلِ ما چسپیدگی تمام دارد- چیزها که اکثر پیش نظر ما می گزرد و ما بداں خو گرفته باشیم- محبت بداں لازم است- برگ و نوائے ما هر قدر که قدر و منزلت بے برگ و نوا باشد ما را گرامی است- آں سرِ رو صندلی که گاهے پدر براں جلوه مے نمود و چرخه که گاهے مادراں را مے گماشت- اگرچه به کهنگی و فرسودگی بوسیده و از هم ریخته باشد به نگاه داشت خاص می مانیم که گاهے نشستگاه بابا دوست افراز مالک بود-

(۲) ایں هم باید فهمید- تنها تحریکے که از برائے حبِ وطن باشد وطنیت گفته نمی شود زیرا که آں چیزے دگر است- که فرائض و شرائط آں خیلے دشوار گزار و مشکل است و عهده برائی ازاں هم کار آساں نیست- اثر و نشانِ آں محبت ایں است که تا توانیم در ترقی و عروجِ ملک خود تگ و دو کنیم- و هم چنیں همه توتها و لیاقت هائے خود را در محو و بے نشان کردن چنیں امور صرف نمائیم- که آزار ملکِ ما در آں باشد- هر کس می تواند که بخش خود دریں کارِ مبارک بر دوش خود گیرد و حقش ادا بکند- از نفسِ خود برائے دیگراں نمونه برانگیزد که مثالش در پیش گیرند- باید که خیر خواهِ آں کساں همه باشد که بالائے سرش عنانِ حکومت در دست داشته باشند- بلفظ دگر فداکار و وفادارِ حکام خود باشد به قوانین و آئین هائے ملکی و ملی خود بکلی تن در بدهد تا بتواند آداب و اطوار را هم نگاهداشته دستور العمل ملکی را نگهبانِ خود گیرد یعنی اطاعتش هر چه تمامتر بجا آرد- دگر اینکه کوشش نماید تا سعی آں مفسداں و کار آں مفتریاں که دانه

فساد و تخم عناد به کشت زار قلوب طبقه جہال می افشانند۔ بارے نیاد رد و سودے نہ بخشد و بے نیل مرام بر اعقاب خود شاں برگردند۔ و گر اینکہ جان خود را بدیں ہم گرو دارد۔ کہ آں فتنہ پردازاں را کہ بہ چیرہ دستی خود می خواہند تا در محاصل و خراج نقصان راہ یافتہ موجب زوال نظام شود بہ تدابیر خود چناں در افشار ہا بہ بند دو سر بزانو بنشاند کہ باز گرد فتنۂ ایشاں برخاستن نتواند۔ در آسودگی مردم دور امن و انصاف ملک پیوستہ اعانت نماید علاوہ بریں خود را در ترقی علوم و در اصلاح اخلاق میان ملک خود ہموارہ پرداختہ دارد۔ ایں دو امر آفریں چناں است کہ آدم از ہر کدام رتبہ و طبقہ کہ باشد بہ مادۂ آں ملک خود را فایدۂ استوار و رفاہیت پایدار مے تواند رسانید۔ الا آں ہمہ شرائط را کہ ذکرش بالا رفتہ ادا آنکس مے تواند کہ ملک را فدا کار حقیقی باشد۔

(۳) صاحبدلے از فرنگیاں می گوید" دریں روز ہا غوغائے حب الوطن و جوشِ وطنیت کہ برپا است سوائے ننگ حوصلگی و تعصب چیزے دگر نیست کہ مردم آنرا در رنگ کر بزی قومی۔ نفرت ملی وضد باہمی بروزے دہند۔ وطنیت در اعمال شاں بنام ہم یافتہ نمے شود۔ الا آنکہ بہ حرف ہائے عجب و تکبر و کلمہ ہائے ریا و نمائش حلق خود مے درند و مغز مردم مے خورند۔ گاہے برائے استمداد و اعانت واویلا کنند۔ گاہے سرود ہائے قومی مے سرایند گاہے علم آزادی بر دوش می دارند۔ وقتی بد کرداری ہا کہ بعلاج درست شدہ و رنجہا و مصیبت ہا کہ رفت و گزشت ذکر آں ہمہ بہ تکرار کردہ می شود و سرود آں سرودہ۔ ملکے کہ وطنیت آں را ایں حال باشد۔ لاجرم مورد لعنت ایزدی خواہد شد" غایتش چنانکہ از برائے خیر خواہ شدن ملک و ملت ایں صورت بدہست راست ہماں طور یک صورت نیک ہم ہست وآں اینکہ انسان چناں کار ہائے خوب بکند کہ بہ آں ملک طاقتور سرافراز و بلند اقبال بشود۔ دریں راہ فرض خود را بہ راستی۔ درستی و دلیری ادا نماید۔ روز ہا را در دیانت و امانت بہ شب معراج برساند و شبہا را در توسط و اعتدال بہ سحر گاہ کمال سرانجامد۔ ہموارہ از دل بخواہد موقع ہائے خوب از برائے عروج ملک او شماید۔ و گر اینکہ نگزارد کہ مردم را ذکر خیر خواہان ملک از دیاد برود۔ یعنی آں پاستان ہوا خواہ کہ دو زبان پیشیں

جہت بزرگی ایشاں بہ آفاق رسیدہ وپیش بیناں کہ برائے مذہب و آزادی خود مصیبت ہائے کلاں ۔ رنج ہائے بیکراں وجفاکشی ہائے گراں بہ دوش جاں برداشتند و سرِشاں سرموئے نتابید ۔ ایشاں عظمتی و عزتی بدست آوردند ۔ کہ نقشِ آں صفحۂ روزگار گاہے محو نخواہد شد ۔ نیز قوم خود را زندگی حریت و بہ قوانین و دستور ہائے آزادانہ زوایدِ بے پایان و عواید نمایاں اکتساب فرمودند ۔

(۴) حالتِ انسان از حالت نباتات دگرگوں است ۔ نمی شود کہ انسان بہ تر و تازگی و شاداں یا بہ سطبری و گندگی و بزرگی و عظمت یا عزت و وقار حاصل بکند ۔ ہمیں طور حال اقوام است کہ اقوام بہ زیاد شدن تعداد مردم عظیم الشان نمی شوند ۔ چہ کثیر التعداد شدن چیزے دگر است ۔ و عظیم الشان شدن حال دگر ۔ ایں خطائے است از غلط فہمی زائیدہ کہ در ذہن ہائے بعض مردم مرکوز و جاگیر است ۔ کہ قوم کثیر التعداد را عظیم الشان می گویند ۔ می تواند کہ پیش قومی ملکی باشد خیلی طویل و عریض کہ آبادانیش ہم کم نباشد ۔ اِلّا آں قوم از عظمتِ حقیقی تہی دست باشد ۔ یونان چنداں ملکی کلاں نبود ۔ عاصمۂ آں کہ ایتھنز نام دار در آبادانی ہم قابل توجہ نبود ۔ اِلّا آں در علوم و فنون و در فلسفہ و حکمت و در فداکاری و وطنیت چہ قدر عظیم الشان بودہ ۔ پس چنانکہ تنزّل قومی را سہل انگاری ۔ سستی ۔ غرض پرستی و بدکاری افراد مادر و پدر است ۔ راست ہمیں طور ترقی و عروجِ قومی از محنت ۔ مستعدی ۔ راست کرداری و درست اعمال افراد مے زاید ۔ ما خوگیر شدہ ایم ۔ کہ اکثر اوقات بدی ہائے جماعت خود را نوچہ بر زبان داریم و نمی فہمیم کہ آں بدی ہا نتیجہ است کہ مقدماتش بد اطواری ہائے زندگی ماست ۔ از برائے دفع ایں معائب ما قوانین و اصول را ہر روز طرح نو می اندازیم اِلّا اسباب خرابی نو بصورت دگر پیدا می شود ۔ خلاصۂ مانی الباب اینکہ رخنۂ قومی گاہے اصلاح پزیر نیست و زخم قومی را اندمال ہرگز صورت نہ بندد تا آنکہ افراد را حالت رو بہ ترقی مبدل نشود ۔ خیر خواہی حقیقی در حق ملک و قوم خود نہ صرف این است کہ قوانین و آئین ہائے آں تبدیل کردہ شود یا ترمیمی دراں رود ۔ بل این است کہ کارہائے بے غرض و آزادانہ بہ قیود و حوالی خاص سرانجام دادہ شود کہ بواسطۂ آں دیگر مردم را ہم برائے بلند شان و سرفراز گردیدن رغبت تام و توجہ

مالا کلام در دل و دماغ بر خیزد۔

(۵) ہر حالت و ہر امر بریں موقوف است کہ آدم بر نفس و جان خود چہ طور حکمران و متسلط است۔ ایں امر غیر متعلق است و توجہ را نا قابل کہ براں کس در ظاہر حکومت دگراں باشد۔ آنکس چنداں غلام و بندہ نمی باشد کہ بر سر آں بادشاہے عظیم الشان جابر و قاہر حکومت داشتہ باشد۔ بل غلام و بندہ آنکس می باشد کہ بر سر آں دیو جہالتِ اخلاقی و شیطان غرض و اہر من بد افعالی سوار شدہ باشد۔ مختصراً اینکہ اقوامی کہ نفس خود را غلام و بندہ شدہ می روند۔ ہرگز نمی توانند کہ بہ مجرد تبدیل علم برداران حکومت و ترمیم قوانین و آئین ہا آزاد بشوند۔ تا آنکہ دریں گرداب مغالطہ افتادہ تر دامن اند کہ آزادی بر حکومت موقوف است۔ حاشا ممکن نیست کہ ایں چنیں تبدیلی ما از ہر کدام قسم کہ باشد یعنی خواہی تبدیل حکومت۔ خواہی ترمیم و اصلاح قوانین ہیچ فایدہ بہ بخشد۔ اثر عملی آں تبدیل ہا راست ہماں طور و ہماں قدر باشد کہ تصاویر میانِ قندیل سحری گردش می کند۔

(۶) ہمہ قوم ہا بہ افعال و خیالات چند در چند کہ از مختلف نسل ہائے انسان بر خیزد تو ام وجود مے گیرند۔ بہ صبر و استقلال و محنت و جفاکشی مردمان ہر طبقہ و رتبہ از کشاورزاں و پژوہندگانِ معاون حکما و مدبرانِ ملکی نتیجۂ اہم بر می آید۔ پیشینیاں نتیجہ ہائے افکار پشینیاں را حسب وقت و زمانہ ترقی دادہ ہر گام پیشتر ک زدہ بہ مدارج اعلیٰ می رسانند۔ ہرگاہ کارکنان و کار پردازان پیاپے در عملہائے خود کوشش کنند۔ نتیجہ اش ایں مے باشد کہ در مادۂ علوم و فنون و کسب معاش گونۂ انتظام و باقاعدگی پیدا مے شود۔ پس بہ اقتدار روش فطرت و طریقۂ قدرت نسل زندہ (موجود) وراثتی عظیم از بزرگان خود مے یابد کہ بہ محنت و علم و ہنر ایشاں در وجود آمدہ بود۔ ظالم است کہ آں وراثت ما از رفتگان بدیں غرض مے گیریم کہ آں را افزودہ نہ کم کردہ۔ بر نسل آئندہ بسپاریم۔ والسلام بالاکرام۔ فقط+

ابر و باران

۱- قانون و قدرت کہ بران انحصار ابر و باران است۔

۲- ابر چہ باشد و چگونہ پیدا شود۔

۳- چسان می بارد۔

۴- فوائد باران۔

(۱) قانون قدرت کہ بران انحصار ابر و باران است۔

(ا) صنع صانع مطلق و حکمت حکیم برحق بریں سائر و دائر است کہ اگر ظرف پُر آب بر آتش نہند آب می جوشد۔ لابد تبخیر پیدا شود۔ و بخارات مایہ بصورت دخان برخیزد و متصاعد بآسمان گردد۔

(ب) چوں بخارات مایہ را برودت بہم رسد باز بصورت اولین عود کند۔

(ج) چوں مادہ مایہ کسوتِ لطیفہ و دخانیہ را از تن جُدا کردہ بہ حُلّہ کثیفہ ثقیلہ ملبس گردد۔ قیامش بخلا بواسطہ کشش ثقل محال گردد۔ لاجرم رُوئے بزمیں نہد و فرو ریزد و ہنگام گزشتن از ہوا قطراتش شکل مدور اختیار کند۔

(۲) ابر چہ باشد و چگونہ پیدا شود۔

سنت اللہ مذکور را مدنظر داشتہ باید دانست۔

کہ قادر قیوم بجہت آبادانیِ عالم سفلی کہ دست پخت عالم علویست از جاہای نمناک و نشیب و مغاک وجوئے و آبگیر و آبشار و غدیر و دریا و بحور و چشمہ و عیون و غیرہم ہر جا کہ اثر از آبے باشد بحرارت و تمازت آفتاب شکل دخان یا بصورت بخار آبیہ اختیار کند و بجہت لطافت صعود بآسمان کند و از تلاطم ریاح و تموج ہوا یک جا بہم آید و صورت خیام و سائبان زیر آسمان تنیدہ کشیدہ شود۔ آنرا در فارسی ابر و بعربی سحاب نامند چوں اجتماع کثیر گردد ابر سیاہے ہمچو کوہ رواں بنظر می آید و دریں ہنگام اگر بادے وزد کیفیتے عجیب و منظری غریب پیدا کند۔ از تموجِ باد خنکی

اشجار کہ بانتزاز می آید چناں می نماید کہ صوفیانِ سبز پوش دوش بدوش بہوائے حمد و ثنائے خالق بیچون بوجد آمدہ آند۔ و از تماشائے سبزہ زار و نظارہ گل و گلزار سرورے در خاطر و نورے در بصر جلوہ گر شود۔ و چارہ بجز اعتراف سپاس صانع صانع ازلی و اقرار احسان عطائے لم یزلی بنظر نمے آید۔ سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید شعر

نعمت بار خدا یا ز عدد بیرون است — شکر انعام تو ہرگز نکند شکر گذار

گاہے از تصادم قطعات ابر غلیظ برق مے تابد و رعد می غرد و صاعقہ کہ بزمین مے افتد نباتات و حیوانات را سوختہ خاکستر سیاہ می بازد۔ پناہ بخدا۔

(۱۲) باراں چساں می بارد۔

(۱) چوں عروس آفتاب بہ حجاب سحاب محجوب گردد و تابش پوشیدہ حنش کم شود۔ لابد خنکی پدید آید و بحکم قانون قدرت ابر بکہ مجموعہ دخان مایہ بود چوں متاثر از برودت شد۔ انتقال بصورت موجودہ مایہ نمودہ روئے بتقطیر نہد زیراکہ ایں حالت کثیفہ مایہ نسبت بہ لطیفہ دخانیہ ثقیل باشد لاجرم بانجذاب کشش ثقل عاید بزمیں گردد و قطرات بوقت عبور از ہوا دور شدہ فرو ریختن گیرد و ہمیں ریزش مسلسل را باران و بارش گویند۔

و ایں آب مقطر قبل از رسیدن بزمین بغایت لطیف و بے کیف رنگ و بو و طعم باشد اکثر الناس ایں آب مقطر بزمین نارسیدہ را بظروف بلورین جمع نمودہ بادویات بکار برند۔ و تا مدت مدیدہ و عرصہ بعید ہیچ تغیر بادو راہ نیابد۔ ہمیں آب است کہ از دربار گوہر بار ربو بیت خلعت اعجاز رحمت و شفا در بر کردہ بمخلوق نزول اجلال عود یحیٰ زمین مردہ اعجاز مسیحائی نمودہ بہ سبزہ و سنبل و غنچہ و گل زندگانی بخشیدہ مایہ دار حیات حیوانات گردانید۔ چوں قادر مطلق و خالق برحق جوہر تواضع و انکسار در طبیعتش ودیعت نہادہ بنابریں ہموارہ سطح خود ہموار داشتہ باشد روئے بزمین پست نہادہ و ر آبگیرو و غدیر و غیرہم جمع ماند۔ و اکثرے ازاں درون زمین منجذب گردد کہ باز بصورت چشمہ سر بر آرد۔

و آنکہ باز از تابش آفتاب صورت بخار اختیار نمودہ صعود بآسماں نماید ہمیں دور مسلسل تا آنکہ نظام عالم قائم است قایم و ثابت ماند۔

(ب) انقلابات دیگر که در تبخیر مائیه رونماید۔

چوں برودت متجاوز از حد معینهٔ مذکوره که دخان ازاں شکل آب پذیرفته بود بدو رسد و درجه حرارتش فروتر از نقطهٔ انجماد گردد۔ قطرات باهمدگر مخلوط شده بشکل غلوله‌های بلورین منجمد گشته مے ریزد همیں ریزه هائے یخ بسته را تگرگ و ژاله می گویند۔ گاهے ایں ریزه هائے بلورین خوردک باشد که هیچ ضررے به کشت زار هائے از ایشاں نمی رسد۔ بلکه گاه گاه مفید ثابت می شود الّا چوں پاره هائے کلاں بهم شده فروریزد آفت عظیم بر پا کند۔ در حق حیوانات و نباتات حکم غضب الٰهی دارد و گاهے چوں پاره هائے ابر را برودتے شدیدے بهم رسد قبل ازیں که کسوت آبی در بر کند بهماں صورت منجمد گشته بوجه ثقالت همچو پنبهٔ مندوف بزمین ریختن میگردد همیں برف است که ممالک سرد بر توده هائے کلانے ته بته مثل کوه هائے پدید آید۔ و بر قلهٔ کوه هائے اسود کوهے ابیض همچو تودهٔ بلوریں جلوه گر شود۔ و در آغاز فصل بهار چوں حرارت ببرودت آمیزد و تابش آفتاب تیز تر گردد باز شکل آب اختیار نموده رو بآبادانی نهد۔ بیدل ؎

هوا بر برگ گل تمکین شبنم میکند حاصل نگاهِ شوخ ما هم کاش بر رویش حیا گردد

(۴) فوائد باراں۔

فوائد باراں بے حد و عد است که در حیطهٔ تحریر نگنجد و در احصار شمار نیاید۔ رحمت حق است بحق تندرستاں و شفا به بیماراں و آب حیواں بزمین مرده و نائے پر انگبین به نے شکر سپرده فواره بے ایں آواره ـ مایهٔ بحر و کان ـ دایهٔ نخلستان ـ حیات هر ذی حیات بدو پیوسته و رشتهٔ نمو گلبن بدو بسته۔ گوش گل بدو دُر است و دهن غنچه پر زر است۔ گوهر بدریا بخشیده و جواهر بمعادن سپرده زرریزی گل و مشک بیزی سنبل همه از برکات ازیں مایهٔ حیات است نیرنگی گل هائے رنگین و شیرینی میوه هائے شیریں همه از فیوض وے است هر گل بهر نثار قدومش زر بکف و هر غنچه جهت فدائے سرش سر بکف است۔

نضارت صحاری و کوهسار و جولانی در تاختی آبشار و روانی جوئبار همه از برکات موهب باران رحمت است که همه را هر جا یکساں رسیده نه از مزبله روے کشیده نه التفاتے بگلشن ورزیده و نه از سنگ و آهن دامن چیده نه از ریاض و جناں بجوے انسے شمیده۔

باراں کہ در لطافت طبعش خلاف نیست
در باغ لالہ روئد و در شورہ بوم خس

نیشکر کہ پر از شکر است از دست و تلخی و تلخکامی خرزہرہ ہم بدوست بلکہ مایۂ طعم تلخ و شیریں ترش و نمکیں خود ہمہ اوست گہے در کسوت نورانی جلوہ نما بد و گہے لباس ظلمانی بپوشد آید۔ گاہے غنچہائے قلمکار و برگاہے کلاہ زرکار بر سر میوہ ہائے گوناگون و گل ہائے بوقلموں ہمہ از شعبدات باران است۔ جائے مظہر برف و جائے ژالۂ شگرف است و وقتے بصورت لالہ آبدار بر فرش زمردین پریشان و وقتے بشکل سلک مروارید نابدار چوں سنجویزۂ گوش حسینان بکنارۂ برگ گل آویزان است! الحاصل کیفیت مناظر و مظاہر موجودات کہ در مطاوی اوراق کائنات منطوی است۔ بفحوائے ؎

داماں نگاہ تنگ و گل حسن تو بسیار
گلچین بہار تو ز داماں گلہ دارد

بہ تحریر و تقریر در نگنجد۔ مرزا بیدل رحمۃ اللہ علیہ می فرماید ؎

بکمال خالق انس و جان نہ زمین سیدہ نہ آسمان + بصدف کسی چہ دہد نشان ز حقیقت گہر آفرین

سفر

تا بہ دکان خانہ در گروی
ہرگز اے خام آدمی نہ شوی

برو اندر جہاں تفرج کن
پیش ازاں روز کز جہاں بروی

"فکر ہر کس بقدر ہمت اوست"۔ اگر ایں قول متداولہ را عکس نہند۔ بدیں امر خوب صادق آید۔ کہ انسان از جملہ حیوانات فکر بلیغ دارد۔ ازیں جہت ہمت او نیز بالاتر گردد و چوں طیور و وحوش و دواب آں قدر بہ علم بہرہ دارند کہ موافق ضرورت الیشان است۔ مثلاً تربیت بچگان جستجوئے خوراک و غیرہ و آں ہم خالق بیچون مقدراں بہ پیدائش الیشان مجبولاً عطا کرد مگر چوں دائرہ احتیاج انسان محیط عالم است و تمنائش تا دم واپسیں باقی ماند۔ بنا بریں او محتاج است علم کافی را و تجربہ وافی را و ایں از روی حکمت ہویدا است کہ "الانسان مدنی بالطبع" یعنی نوع انسان محتاج یکدیگر است۔ نہ او صرف برائے تزویج۔ چرا کہ ایں ضرورت

نسلِ حیوانی ہم دارد - بلکہ زندگانی با آرام بسر کردن و مصائب یک دیگر را کم نمودن محافلِ عیش
و نشاط و مجالس طرب و انبساط سوگواری و عزاداری الغرض کارے نیست کہ بجز مصاحبت
و مخالطت سرانجام پذیرد و چوں آدمی زادہ خلیفۃ اللہ است - لازم است کہ او از علوم کلی
واقف باشد و از مضافات و نواحیات باخبر و از متعلقاتِ خویش نیز واقف شود - چوں از
خطور و مضارِ خود بہائم ہم آگاہ باشند واجب است کہ انسان نہ صرف از صعوباتِ حالیہ آگاہی
یابد بلکہ بصورت حفظ ما تقدم تدابیرِ دفعِ تکالیفِ مستقبل بیندیشد - و آنکہ در بحر و بر و کوہ و
وادی سکونت پذیر است - و آنکہ در دریا جہاز رانی می کند و بر باد طیارہ پرانی محتاجِ علمِ نواحیات
و مضافاتِ خود است - و چنانکہ پیشتر مذکور شدہ - کہ ہمتِ حضرتِ انسان بقدرِ فکرِ او
باشد - و چوں فکر از سائر حیوانات بلیغ دارد - ازیں جہت ہمت او نیز بلند تر باشد و چوں پیمانہ ضرورتش
وسیع است بلکہ وسیع تر - ازیں جہت واقفیت و علم او نیز وسیع تر باشد و چوں واقفیتِ اشیائ
بجز اشتیاقِ طلب و اشتہائے حقیقی حاصل نمی شود - و بدوں تجربہ و مشاہدۂ آں ہیچ چیز
حاصل شدن ممکن نیست - پس لازم آمد کہ انسان را برائے بود و باش و سامانِ معاشِ خود
بہر رفعِ حاجات و طلبِ علم و فضل سفر ضروری است و حکما گفتہ "البرکۃ فی الحرکۃ" و سِرِّ
ترقی عالم در حرکت مخفی و محتجب است - دریں ایام مغرب بر مشرق سبقت بردہ اگر در علوم و
فنون مہارت دارند اہلِ مغرب اند - و گر فہرست قوانین آئینِ سلطنت را ملاحظہ کنند نامِ اہلِ
مغرب بیابد - کوہ کنی و بادیہ پیمائی و صحرا نوردی و سنگ فرسائی کسانیکہ نمودہ اند اہالی فرنگستان
اند - و در بحر جہاز رانی کردند و بر باد طیارہ را ہمچو طائرے پرانیدند و عمیق بحر الکاہل معلوم کردند - و بلندی
کوہ ہمالہ پیمودند و صحرائے اعظم را نوردیدند - و جنگلات روزہ (امریکہ) - طے نمودند - در
جانبِ دیگر اہلِ ایشیا اند - کہ پا از خانہ بیروں نمی نہند - بہر زمانہ کہ سفر و سیاحت می نمودند
مالکِ مغرب و مشرق بودند - و از وقتی کہ کاہل و کم ہمت شدہ از خانہ دو قدم بیروں نہادن
گناہِ عظیم خیال کردند - از علم و ہنر بے بہرہ شدند - فارغ البالی و خوش الحالی بہ علم و ہنر
رونق یابد - و علم و ہنر بجز اشاعت و ترویج ترقی نپذیرد - و از تبادلۂ تقویت یابد بصورت
دیگر رخت اقامت ببندد - و ارسطاطالیس گفتہ کہ علم و ہنر از کاہلاں بگریزد و منہمکاں

ادراحاصل کند۔ وتمدن محتاج تعاون است وتجرد وحشت آمیز۔ وتعاون محتاج ارتباط باہمی است۔ وارتباط باہمی بجز حرکت پیدانمی شود۔ وازوقتیکہ اہل فرنگ متحرک گشتند ما ساکن ایشاں حاکم گشتند وما محکوم وچوں سفر راظفر گفتند ایشاں غالب شدند ما مغلوب۔ وچوں دست بار راجنبانیدند گنج یافتند۔ وما رنج وچوں عبور دریائے شور اسعادت دانستند وما نکبت وشقاوت۔ ایشاں بر اوجِ اقبال رسیدند وما درحضیض زوال زمین ماندیم۔ ہر صفحہ تاریخ اسلام از زبانِ حال می گوید۔ کہ اگر مسلمان خواہد کہ در بہشت بریں رسد۔ باید کہ عالم زیریں رابغور بیند وایں رازے بود پوشیدہ کہ بحر اسلام درمغرب ومشرق موجزن گشت۔ اکنون حالتِ اسلام در روز روشن ظاہر ہمہ انبیاء واولیاء وآئمہ دین وجملہ مشائخین سفر نمودہ اند۔ حضرت محمد صاحب علیہ افضل الصلوات واکمل التحیات چوں ضرورت محسوس نمودند از مکہ بہ مدینہ ہجرت نمودند ونتیجہ ہجرت بود کہ جملہ بلادِ عرب راززیر علم اسلام آوردند۔ ودر ذکرِ حضرت مسیح علیہ السلام بہ درباره سفرکردن منقول است کہ آں حضرت تابہ اقصائے ہند سیاحت نمودند وحضرت موسیٰ علیہ السلام ازکنعان تابہ مصر سفرکردند۔ وبہ ہمیں طورجملہ دانایاں وماہراں طبقات الارض سفر راوسیلہ ظفر گفتہ دریائے ایجاد وتحقیق واختراع وتدقیق راوسیع کردند مکولمبس اگر آہنگ سفر نہ نمودی۔ امریکہ راچگونہ دریافتی وکگ صاحب اگر پائے خودراجنبش نمی دادند حالات قطبین برعالم بہ چہ طور روشن می شوند۔ لقمان نیز سفرکردہ است اگرچہ او باشندۂ نوبہ بود۔ مگر اکثر بلادِ افریقہ وممالک یورپ راسیاحت کرد۔ ابن بطوطا شیخ سعدی ہیونگ سانگ درتمام عالم گردیدہ برائے ما معلومات مفیدہ گذاشتہ درفن سیر وتاریخ وآثار قدیمہ۔ مایۂ گراں بہا افزودہ مشکور عالم شدہ نام خود را برلوح دہر ثبت نمودند۔ بزرگان دین کہ زیارت قبور روا داشتہ یا مجتہدانِ ملت کہ حج راثواب عظیم گفتند۔ دانستند کہ زائر را علاوہ زیارت حصول عجائب وغرائب نیز خواہد شد۔ ودرباہمی مسائل مذہبی کہ اگر اختلاف واقع شود بہ طریق احسن فیصل خواہد شد۔ ودہر سال کہ عالمانِ جہاں ربط یک دیگری پیدا کنند۔ تضاد وتباین دررواج ومسائل نخواہد شد۔ وسیاح مطالعہ صحیفہ قدرت می کند۔ ومخلوقات بوقلموں وموجودات گوناگوں رامی بیند۔ وبرائے اہل وطن نوادرِ روزگار می آرد وخویش ولواحقین

خود را افضیلت جدید می دہد۔ و در ملک خود صنائع و بدائع عجیب را رواج می دہد القصہ اگر خواہد۔ وطن خود را نگار خانۂ چین سازد۔ و ہزارہا مانی وارژنگ پیدا کند۔ در زمانہ حاضرہ می بینیم کہ اہل جاپان در نظم ونسق واثق و فیق عالم ترقی بے نظیر کردہ اند۔ و چینیاں قدامت پسند کہ اہل دنیا را حقیر دانستند بتقلید اہل جاپان نمودند۔ شاہ ناصر قاچار والد مغفور بادشاہِ حال بہ نفس نفیس خود در فرنگستان سفر نمودند و بارہا در فرانس رفتند۔ آئین و قوانین سلطنت را ملاحظہ نمودند۔ و مفید تجاویز را در ملک خود تدریج دادند بلاشک سفر سفر است۔ لیکن نہ در زمانہ حاضرہ زیرا کہ اسباب سفر و ذرائع سیاحت آسان است ہر کس بتواند کہ سفر کناد۔ از بمبئی تا لندن بہ چند روز می تواں رسید شیخ سعدی در گلستان می فرماید۔ کہ فوائد سفر بسیار است و عوائد آں بے شمار از نزہت خاطر و جر منافع و دیدن عجائب وشنیدن غرائب و تفرج بلداں و محاورت خلداں و تحصیل جاہ و علم و ادب و مزید مال و مکنت و معرفت یاران و تجربت روزگاراں۔ چنانکہ سالکان گفتہ اند ؎

تا بُد کانِ خانہ در گرو می ۔۔۔ ہرگز اے خام آدمی نہ شوی
برو اندر جہاں تفرج کن ۔۔۔ پیش از اں روز کہ جہاں بروی

مقاصد زندگی

زندگی اشرف الکائنات رشک حیات جمیع مخلوقات است (زندگی انسان ضعیف البنیان رشک زندگی جمیع حیوانات و فرشتگان است) ملائکہ باوجودیکہ از آلودگیہائے جسمانی و روحانی پاک اند۔ مگر تاہم بر کسوتِ انسانی رشک می کنند۔ حکیم مطلق کہ سائر کائنات را برائے حضرت انسان خلق کردہ۔ چنانچہ در توراۃ مکتوب است "یا ابن آدم خلقتک لاجلی۔ وخلقت الاشیاء لاجلک" دلیل شرافت انسان است) و در کتب فلسفۂ ہنود ایں مسطور است کہ روح اولیں بسیار اعمال نیک کردہ کہ او را جامہ انسانی عطا شدہ بلکہ می گویند کہ ایں ثمرہ ہزارہا کالبد است ازیں جہت زندگی انسانی گوہر نایاب است۔

ودر کتب حکمت مذکور است که حضرت انسان را کمال بعد از پیدائیش او حاصل گشت وملائکه را کمال مقارن از وجود ایشاں است۔ ایں عطیہ عظمیٰ وموہبت کبریٰ صرف انسان را مرحمت شدہ خلاصہ ایں مقدمہ ایں زندگی انسانی چیزے است۔ گرانبہا۔ کہ بمقابلہ آں ہمہ عالم ہیچ است پس واجب آمد۔ کہ آدمی ایں چنیں نادر عطیہ خداوندی را در مصرف نیک صرف کند ولمحہ اش۔ بلکہ دقیقہ اش را رائگاں نہ سازد یعنی اندیشد کہ او بچہ طور زندگی خود را کامیاب مے تواں گرداند۔ ومقاصد زندگی را ہر وقت پیش نہاد ہمت خود سازد۔ ومقاصد زندگی را در چہار شعبہ تقسیم می تواں کرد۔ اول ترقی جسمانی۔ دوئم ترقی اخلاقی۔ سوئم ترقی روحانی۔ چہارم ترقی تمدنی۔ اکنوں ما ہر شعبہ را مفصلاً تحریر میکنیم۔

جسمانی

جسم مقدم است بر تمام فوائد۔ چہ جسم قیام گاہ روح است۔ یعنی جسم مکان است ور روح مکین۔ وصاحب ناموس پولوس گفتہ۔ کہ جسم معبد است و روح عابد۔ اگر معبد کند د ملوث باشد۔ عابد از ریاضت روحانی دست باز کشد۔ واز پرتو خداوندی محروم ماند۔ وانحصار دیگر ہر سہ ترقی ترقی جسمانی است۔ چہ حصولِ زندگی دراز نیز مبنی بر جسم سالم است۔ وخود ہر لمحۂ زندگی پیوستہ بہ کالبد است۔ کہ ماشینے است غریبہ وکارگاہے الیست عجیبہ۔ ظہور قدرت کاملہ وحکمت بالغہ صانع حقیقی از صنعت ماشین انسانی است پس جسم انسانی را صحیح وسالم داشتن مبنی بر افادہ مابعد است بلکہ از روئے تحقیق کتب مذہبی وآیات واحادیث قدسی فرض است کہ ہر آدمی جسم خود را نگاہ دارد وبر اصول وقوانین حفظان صحت کار بند باشد وچوں سنیاسیاں وعلویان جسم خود را عذاب ندہد چراکہ ایں داخل ریاضت نیست ونہ در ریاضت ازیں سودے بہم رسد۔ بلکہ اندیشہ زیاں ضرور ہست نتیجہ اگر کسی جثہ خود را پرورش کند۔ ایں کار او داخل در ثواب است۔ وپہلوانان ضرور مدعی یک گونہ ترقی اند۔ غرض ترقی جسمانی بنائے است زندگی عالم را۔ واگر کسی دریں معاملہ تکاہل اختیار کند۔ یک گونہ معاتب خالق بیچوں گردد۔

انسان مرکب است از اخلاق بہیمیہ واز اوصاف ملائکہ۔ پس غضب وشہوت را مطیع ومنقاد گردانیدن وبہ اوصاف ملائکہ متصف شدن۔ از سیرت انسانی است۔ وخوف خطر غضب وشہوت رنج وحزن غبط وحسد جملہ امراض اخلاق است و ازاں اجتناب نمودن

احتراز کردن لازم ہے۔ اگرچہ اینجا بالتفصیل طریق رہائی پرہیز بیان نمودن مشکل بلکہ مضمون را طوالت دادن است۔ مگر بر چند نصائح مفید اکتفا کردہ بیان اخلاق را ختم می نمایم۔

(۱) صحبت نیکاں۔

(۲) مطالعہ کتب اخلاق

(۳) ریاضت بدنی و عبادت۔

۱۔ صحبت نیکاں۔ صحبت نیکاں چناں است کہ آہن را پارس۔ و کسی را کہ میسر آید۔ گویا نعمائے دو جہاں حاصل کردہ ؎

همنشین تو از تو بہ باید تا ترا عقل و دین بیفزاید

و گفتہ اند ؎

رفیقے نیک باید کردہ حاصل کہ صحبت را نشاید ہر سبک دل

و از صحبت بداں پرہیز کردن لازم است۔ چنانچہ مولانا روم گفتہ ؎

الحذر کن الحذر ز ازیار بد یار بد بدتر بود از مار بد

مار بد بر تن زند بر جاں زند یار بد بر جان و بر ایماں زند

سعدی علیہ الرحمۃ فرمودہ

در صحبت رفیق بد آموز ہم چناں کاندر پناہ دشمن آہختہ خنجرے

(۲) گر نشیند فرشتۂ با دیو وحشت آموزد و خیانت و ریو

از بداں جز بدی نیاموزی نکند گرگ پوستین دوزی

مختصر آنکہ صحبت نیکاں را از ہر کجا کہ بہم رسد۔ حاصل کند۔

۲۔ مطالعہ کتب اخلاق۔ ہر انسان را باید کہ ہر روز از اوقات برائے مطالعہ کتب اخلاق مقرر کند۔ و مثل اخلاق جلالی۔ اخلاق ناصری و محسنی و احیاء العلوم و گلستان شیخ سعدی رباعیات عمر خیام کتب را مطالعہ کند۔ و فرقان حمید و احادیث معتبرہ را نیز وظیفہ خود سازد و ہم چنیں وید مقدس۔ توراۃ و زبور را چہ ہمہ کتب مقدسہ مشمول بہ ہدایات سبحانی اند

۳۔ ریاضت بدنی و نفسانی۔ ریاضت بدنی اگرچہ تعلق بہ ترقی جسمانی دارد۔ مگر برائے

نفس کشی ریاضت بدنی هم ضروری است - از بیکاری، کاهلی، عیاشی - خود پرستی وغیره دیگر امراض پیدا می شوند - و مراد از ریاضت نفسانی آں است که نفس را از افعال شیطانی باز دارد - و خواهشات قبیحه را متروک سازد و ضمیر خود را جلا دادن مگر دنیا را بعبرت و بدان وطاعات و عبادات نمودن حاصل می شود و همدردی - ایثار نفسی - فروتنی - انکساری مفید نتائج ریاضت نفسانی اند - و قابل نمونهٔ اخلاق اند - عبادت اگرچه داخلِ در ترقی روحانی است - مگر معاون ترقیٔ اخلاق نیز است پس ترقیٔ اخلاقی را به ترقی روح پیوسته کردن امر لازمی است -

ترقی روحانی

روح چیزی است لطیف که هیچ ذاتِ پاک نورانی از دائرهٔ محسوسات خارج است و او واسطهٔ مستقیم دارد به خالق البرایا و ترقی روحانی منزل ایست بلند از مدارج اخلاق فیلسوفان هند و یونان در فلسفهٔ روح کمال حاصل کرده اند - مگر اهل هند بر اهل منفرد و نیز سبقت برده مشهور و متداول فلسفهٔ حال و خصوصاً صوفیائے کرام معتقد ایں امر اند - که چوں از انسان پردهٔ دوئی برخیزد - فرق در خالق و مخلوق نماند - و بے ساخته انا الحق گوید - پس روح انسانی که مطلع انوار است - راحتِ اصلی و نجات ابدی در تبه همیں وقتی حاصل کند که از حقیقت خود واقف گردد - و از اصلیت و ماهیت خود آگاهی آنگاه میسر باشد که جذبات نفسانی و وساوس شیطانی و خیالات من و مائی را ترک کند - که صعوبات و موانعات و مشکلات و خطرات اند - حائل در راه سبحانی - مگر برائے ایں محنت خاص در کار است و همت بلند و بجز مدد خداوندی عهده برائی مشکل - و کسی که ایں راهِ پرخطر را عبور کند - مرتبهٔ اعلیٰ علیین را دریابد نتیجه هر کس را لازم است که در ترقی روحانی هم بکوشد - چه عین حیات و ذریعه نجات همیں است

ترقی تمدنی

از روئے حکمت پوشیده نیست که انسان مدنی بالطبع است - و محتاج نوع خود است و او را هر لحظه تعلق به جنس خود افتد - علاوه تولید و تناسل دیگر ضروریات انسانی اند که بجز ممونت یک دگر صورت نه بندد - و به لواحقین و خویش و اقارب که لزومیت خاص دارند و مستحق سلوک خاص اند - فرائض خود را نگه دارد و بعد از آں خاطر جیراں را ملحوظ دارد - و از یں گذشته اهل ده و اهل شهر را عزیز دارد و علیٰ هذا القیاس اهل قوم و اهل ملک

خود را و کل بنی نوع انسانی را چنانکہ خواجہ حافظ علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

چناں زندگی کن تو اندر جہاں — کہ چوں مردہ باشی نگویند مُرد

شیخ سعدی رحمۃ اللہ علیہ ؎

خیری کن ای فلاں و غنیمت شمار عمر — زاں پیشتر کہ بانگ بر آید فلاں نماند

و مثل این ؎

آنچناں زی کہ وقت مردن تو — ہمہ گریاں شوند و تو خنداں

قصہ کوتاہ مقاصد زندگی اجمالاً نوشتہ شدہ۔ ہر انسان را باید کہ زندگی خود را بے قدر و قیمت ندانستہ۔ عبور مراحل حیات بہ کمال خوش اسلوبی کند۔ تا دُر شاہوار ہمچو خذف بیکار فروختہ نہ شود و جوہر آبدار بہ بہائے آبگینہ ارزیدہ نگردد۔ بقول سعدی ؎

دنیا بریں خریدنت اُزبی بصارتی است — آں بد معاملت بہمہ ہیچ مے خری

ورنہ نتیجہ ایں باشد کہ بجای بہشت بریں ہاویہ نصیب گردد ؎

راہے بسوئے عاقبت خیر می رود — راہے بسوئے ہاویہ اکنوں مخیری

مردی گماں مبر کہ بسر پنجہ است و زور — با نفس اگر برآئی دانم کہ شاطری

تندرستی

؎ از خدا جز عافیت چیزے مخواہ — نیک و سیلہ است و ہزاراں مدعا

علم و فضل و رشد و عقل۔ نجابت و شرافت۔ متانت۔ و ذہانت بر ہبات ربانی و عطیات سبحانی اند۔ کہ موہب العطایا و خالق البرایا بے قیمت و بے بذل انسان ضعیف البنیان رابخشیدہ لیکن ازاں جملہ صحت جسمانی کہ مقدمہ ایست ریاضت نفسانی را و تقدمہ ایست صحبت نفسانی را نعمتی دادہ از نعمای غیر مترقبہ۔ و از آلائے غیر محدودہ۔

لذات نفسانی و روائح روحانی حاصل نہ شود۔ تا امتزاج جسمانی بر اعتدال نباشد حجت الاسلام امام محمد غزالی بدیں طور منقول کردہ کہ جسم مدنیہ ایست و نفس ناطقہ در و بادشا

حواس خمسه باطنی ارکان فاضله و حواس ظاهری پیش کار و خدمت گزار دل وزیراعظم بمشیرِ صدارت دماغ و بیرذوی الحکمت والبصارت و شرائن و ورائید و اعصاب و عضلات افواج و عساکر و دم دمنی و خزینه و افراگر خزینه لبسیار است کارِ سلطنت خاطرخواه - و گر کم نظام حکومت برباد و تباه و این گنج بجز غذا پیدا نمی شود - و غذا را معده تحلیل می کند - و او محتاجِ عملِ تنفس است و تنفس بجز هوائے تازه و غذائے عمده صورت نه بندد - و این کار نفس ناطقهٔ انسانی است - که بمشورهٔ وزیراعظم انتظامِ حکومت را قیام و نظام بخشد - الّا اگر ازین عمله یکے هم مختل باشد - در آئین سلطنت آن مدینه خرابی واقع گردد

چو عضوے بدرد آورد روزگار · دگر عضوها را نماند قرار

صاحب ناموس مقدس پولوس گفته - که جسم ما معبد است و روح عابد - اگر معبد تکدّر و ملوث باشد - عابد از لذت ریاضت نفسانی و عفافتِ روحانی محروم ماند - و از ادائے لوازمات مراقبه باز ماند - حکمائے فرنگ گفته اند - که جسم انسانی ماشینے است - و جمله اعصاب و عضلات او آلت - اگر یکے ازین ادوات بیکار یا خراب گردد - تمام ماشین معطل شود - پس حفاظتش باید کرد - که یک آلهٔ این ماشین بیکار نه شود - و بقراط گفته که دماغ محتاج الیست جسم سالم را - و جسم چندان احتیاج ندارد - دماغ صحیح را - چه سالم الجسم کاری که از جسم تعلق دارد - بدرد ل حمایت دماغ سرانجام می توان کرد - و صحیح الدماغ خواهد که به انجام رساند - لیکن نه تواند - و افلاطون بر درِ خود نوشته - که انسان را پیش از حکمت آموختن قوی الجثه - و صحیح البدن باید شد

زان بیشتر که نام تو انسان می نهند · باشد تر اکه تو شدی جوان و بدن

باید که بادشاه جسم از صدمهٔ زوال مامون و از لطمهٔ وبال مصئون باشد - تا رعیت را خوشحال و لشکر را مرفه البال دارد - اگر خزانه وافر و بے شمار است - خدمت گزار اگر یک طلبد ده حاضر اند - و گر در همے خواهد - زر بے انبار پیش گزارند - لذات جسمانی میسر - و حظائظ نفسانی حاصل لیکن چون تندرستی نیست لعل و یاقوت بنظرش مثل خرمهره - و ریاحین و بساتین لبانِ خرزهره

لعل و یاقوت و سنگ خاره است · گر ندارند جوهرِ صحت

پس عقلاً و نقلاً ثابت است - کہ حکومتِ ہفت اقلیم بمقابلۂ تندرستی ہیچ - و محاصل زمین بہ پیش صحتِ کامل بے حقیقت ہ

ای خالق ہر بلند و پستی	شش چیز عطا کُن ز ہستی
ایمان و امان و تندرستی	علم و عقل و فراخ دستی

مرد صحیح المزاج نہ صرف خویشتن را راست - بل برائے بنی آدم سود مند و فیض رسال ثوابِ دُنیا و عقبیٰ و سعادت دنیا و اُخرویٰ و حاصل کونین مرد تندرست می تواں برد نہ بیمار و رنجور - اکنوں ما چند اصول صحت عامہ درج می کنیم - کہ بر آں کار بند شدن برائے حفظ ما تقدم لازم ہ

اوّل - ہوائے صاف - از ضروریاتِ انسانی ہوا زیادہ کار آمد و مفید تر است آدمی بغیر خورد و نوش تا چند ایام زندہ می ماند لیکن بدوں ہوا یک قبضہ زیستن محال است ہر نفس کہ فرو می رود ممد حیات است و چوں بر می آید مفرح ذات - ہوا اگرچہ لازم ترین حوائج زندگی است از بس ضروری الا بسیار سہل الحصول زیرا کہ بکثرت و افراط ہر جا موجود است لیکن از ہجوم انام و از دحام عوام ہوا خراب می گردد - چہ ہوائے کہ از اجسام حیوانات استخراج می یابد قابلِ تنفس نیست - ازیں جہت مکانات وسیع و کشادہ تعمیر باید کرد (۲) راہ تنفس طبعی است نہ دہن - (۳) ہوائے صاف باعث تفریح و تفنن و گل گشت و چہل قدمی ممد صحت انسانی دہد بنائے مکان چنیں باشد - کہ ہوائے غلیظ و کثیف از و بآسانی بیروں رود - و ہوائے صاف دروں آید -

دوم - آب مصفا - چیز یکہ بعد از ہوا از لوازمات حیات است - آب است - ہمیں جہت صانع حقیقی در کرہ زمین سہ حصہ آب پیدا کرد - و یک حصہ خشکی - و اطبا گفتہ اند کہ در جسم انسانی ہفتاد فیصدی آب است - و باقی اشیاء دیگر یعنی گوشت و استخوان وغیرہ چنانکہ برائے زیست ہوائے صاف در کار است ہمچناں آب مصفا نیز بکار یعنی از گرد و غبار صاف و از جراثیم پاک - در ہندوستان آب یا از دریا حاصل می کنند - یا از چاہ - آب دریا اگرچہ مُصلح خون و دافع مواد فاسدہ است لیکن اگر او را از عمل تقطیر پاک کنند حکم آب حیات دارد - و چاہ را از برگ و بر درختاں نگہ دارند -

سوئم۔ غذائے عمدہ۔ مراد از غذائے عمدہ نہ از غذائے مرغن است نہ ملذ و بلکہ غذائے سادہ و پاک یعنی نہ خام باشد نہ سوختہ بلکہ پختہ۔ در خوردن غذا بکمال احتیاط لازم است یعنی شرط اعتدال و میانہ روی را ملحوظ دارد۔

حکایت۔ در سیرت اردشیر بابکان آمدہ است۔ کہ عرب را پرسید کہ روزی چہ مقدار باید خوردن۔ گفت صد درم سنگ کفایت کند۔ گفت این مقدار چہ قوت دہد۔ حکیم گفت کہ این قدر ترا بر پا دارد۔ و ہرچہ برین زیادہ کنی تو حمال آنی ؎

خوردن برائے زیستن و ذکر کردن است　　　تو معتقد کہ زیستن از بہر خوردن است

خیر الامور اوساطہا چنانکہ در ہر فعل و کار اعتدال واجب و درست ہمچنین در خوردن حد اندازہ لازم۔

حکایت۔ یکی از حکما پسر را نہی کردے از خوردن بسیار کہ سیری شخص را رنجور کند۔ گفت اے پدر گرسنگی مردم را بکشد۔ نہ شنیدہ کہ ظریفاں گفتہ اند۔ کہ بسیری مردن بہ کہ بہ گرسنگی جان سپردن۔ پدر گفت اندازہ نگہ دار ؎

نہ چنداں بخور کز دہانت بر آید　　　نہ چنداں کہ از ضعف جانت بر آید

قطعہ

ہانکہ در وجود طعام است حظِ نفس　　　رنج آورد طعام کہ بیش از قدر بود

گر گل شکر خوری بہ تکلف زیاں بود　　　و ز نانِ خشک دیر خوری گل شکر بود

و در ہمیں باب منقول است یکی از ملوک عجم طبیب حاذق را بخدمتِ مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرستاد۔ سالے در دیارِ عرب بود کسی بہ تجربتی پیش او نیامد۔ معالجتی نہ خواست روزی پیش پیغمبر صلعم آمد و گفت۔ کہ مرا برائے معالجتِ اصحاب فرستادہ اند۔ و کسی درین مدت التفاتی نکرد۔ تا خدمتی کہ برین بندہ متعین است۔ بجائے آورد۔ رسولِ صلعم فرمود۔ کہ این طائفہ را طریق است کہ تا ایشاں را گرسنگی غالب نشود نہ خورند۔ و ہنوز اشتہا باقی بود کہ دست از طعام بدارند حکیم گفت۔ موجب تندرستی ہمین است۔ زمین خدمت ببوسید و برفت۔ **مثنوی**

سخن آنگہ کند حکیم آغاز | یا سر انگشت سوئے لقمہ دراز
کہ زنا گفتنش خلل زاید | یا زنا خوردنش بجاں آید
لاجرم حکمتش بود گفتار | خوردنش تندرستی آرد بار

سرتاج دانایان فرنگ بکین می گوید۔ کہ دریں دہر ناپائیدار مردماں بسیار از بسیار خوری می میرند نا از کم خوری۔ علاوہ حدِ اعتدال را نگہ داشتن در ماکولات و مشروبات از منشیات احتیاط واجب است۔ شراب۔ بھنگ۔ افیم من قبیل مضرات بدنی است در صحیفہ سلیمان مسطور است۔ کہ آں کیست کہ ہزل سرائی وژاژ خائی مے کند رنج بے فائدہ می کشد مصائب می بیند چشم ہائے خود را سرخ می دارد "جواب" شراب خور است۔ واقعی ایں آب شر است۔ بل سراسر شر و شر شرر کہ خرمن حیات را می سوزد۔

چہارم۔ صفائی جسم و لباس جسم بمنزلہ مکان ہست۔ اگر مکان را ہر روز صاف نکنند نتیجہ ایں باشد کہ غلاظت جمع شود۔ و مکان باعث ہلاک مکان گردد ہمیں حال جسم است اگر او را ہر روز صاف نکنند یعنی ہر روز غسل نگیرند یا موے نہ تراشند یا آب دست نکنند یا لباس را عوض نکنند۔ مکان عنصری مکدر شود۔ مرد غلیظ نہ صرف خود را در عوارض جسمانی مبتلا کند۔ بل از و احتمال پیدا شود۔ کہ دیگراں بہ صحبتش گرفتار امراض شوند۔ خصوصاً در امراض جلدی مثلاً جذام۔ برص۔ خارش۔ از صفائی جسم نہ صرف بدن توانا گردد۔ بل روح ہم تقویت گیرد۔ و بشاش ماند۔ راست است۔ پاک روح در جسم صاف می باشد

پنجم۔ ورزش و ریاضت بدنی۔ بیکاری مقدمہ بیماری است۔ خدا جسم نہ ایں خاطر داد۔ کہ او را بیکار کردہ ناقص کنند۔ بل باید دانست کہ ہر چہ ضروری است بداں شغل گیرد کاہلی و تنبل گری ہیچ کرہا است۔ کہ شجر النسانی را از بیخ و بن بر آرد۔ و مشقت زیاد و کثرت کار جسم را کمزور و بیکار سازد۔ پس حدِ اعتدال را نگہ داشتہ بکوشید۔ کہ ماشین النسانی درست ماند۔ تفریح و تفنن۔ سیر و گلگشت ماندگی را دفع کند۔ و تازگی را بیارد و چہل قدمی و شاہسواری عمدہ ترین ریاضت ہائے است! ایں اصولِ حفظانِ صحت برائے حفظ ماتقدم بہ طریق اجمال نوشتہ شد۔ فرضِ النسان است کہ صحت جسمانی را قائم دارد۔ و از آلائے خداوندی حقیقی

محروم نماند - باید که این مقوله زرین را کالنقش فی الحجر کند - ۶

تندرستی هزار نعمت است

راستی

راستی موجب رضای خداست
کس ندیدم که گم شد از رهِ راست

هرچه در دل باشد - آن را بجنسه بر زبان آوردن و به فعل ظهور دادن راستی است حکمای هند گفته‌اند که مرد صالح آن باشد که قولش با فعلش مطابقت دارد یعنی هرچه در دل دارد بر زبان آرد و هرچه بر زبان آرد آن را به تمام رساند - صد جان فدای آنکه زبان و دلش یکی است - حق سبحانه تعالیٰ که خالق کون و مکان و مالک زمین و زمان است انسان را دست و پا و گوش و زبان چشم و دهان بی قیمت و بی منت ارزانی داشت و حلیه به احسن التقویم و اشرف المخلوقات آراست شکر منعم را با انعام ادا این باشد که ستایش او کنند - و او را بزرگ دانند - و هر عطیه او را به مصرفِ نیک صرف کنند - و ز هر جارحه کار ستوده گیرند - و ودیعت حیات که خالقِ بیچون به ما سپرده بهمان درستی که گرفته‌اند باز بگردانند ۵

این جان عاریت که به حافظ سپرده دوست
روزی رخش ببینم و تسلیم وی کنم

و اگر بخلاف این روش راه گیرد مستوجب عتاب باری گردد - و سپاس بدل آن است که منعم حقیقی را بشناسد - و داند - که هر نعمتی که بدو رسیده - از فیض بی غایت او است و شکر زبان این است که پیوسته یاد حق مشغول باشد - و جز راست نگوید - و طاعتِ چشم آن است که نظر در مخلوقات بعبرت کند - و در علما و صلحا به نظرِ عزت بنگرد - و بر ضعفا و زیردستان نظرِ شفقت اندازد - و طاعت گوش شنیدن قصصِ نیک مردان و پند و نصائح ایشان است و طاعت دیگر جوارح این باشد که در حال خشم و رضا جانبِ حق فرونگذارد - جمله انبیا و رسل و علمای اجل و ائمه دین و جمله مشاهیر عالم راستی را اصلا از دست ندادند - اگرچه ایشان مورد هلاکت و تباهی شدند - منقول است که پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم چون از کفار تنگ آمده رو به مدینه نهادند - منافقان که بر سر راه استاده بودند - پرسیدند محمد کدام

کس است آنحضرت چند قدم پیش رفته فرمودند۔ که منم۔ مخالفان گفتند۔ باید که این غلط نباشد چراکہ کسی نباشد۔ کہ خود را لقمۂ نہنگ اجل سازد۔ والحق رسول کریم دست از جان رستہ نکردہ فضیلت راست گوئی از دست ندادند۔ وزبان مبارک را بدروغ نیالودند چہ خوب است۔ ع زبان من زیانِ من نگردان۔ و در سیرت نبی آمدہ۔ حضرت مصطفےٰ علیہ افضل الصلوٰۃ واکمل التحیات۔ طوطئ خوش الحان "ما ینطق عن الھویٰ"۔ اگر چہ گاہ گاہ تمسخر محمود می نمودند لیکن صدق را از دست نمی دادند۔ وحضرت عائشہ صدیقہ می فرمود کہ آں حضرت کم حرف می زدند۔ وہرچہ گفتند راست می گفتند۔ از کلمات طیبات است کہ دلِ مومن کہ منور از نور صدق وصفا است۔ بے گمان خانۂ خدا است وگرنہ ماءمن ابلیس وشیطان است ۔

دِلا راستی گر کنی اختیار
شود دولتت ہمدم وبختیار
مزن دم بجز راستی زینہار
کہ دارد فضیلت یکی بر لبیار
بہ از راستی در جہاں کار نیست
کہ در گلبن راستی خار نیست

ودر حدیث آمدہ علیکم بالصّدق فان الصدق یھدی الی اللہ وان اللہ یھدی الی الجنۃ ومایزال الرجل الصدق ویتحری الصدق حتّٰی یکتب عند اللہ صدیق ہ

حکایت۔ آوردہ اند کہ پیر شیخ عبدالقادر جیلانی چوں برائے حصولِ علم از خانہ روانہ شد۔ واز مادرش اجازت خواست۔ مادر آنہا وصیت کرد۔ جان مادر! ہر جا کہ بروی دروغ نگوئی۔ وچہل دینار برائے زادِ سفر عطا کرد۔ شیخ آہنگ سفر کردہ بہ کارواں روانہ گشت روزی چند نگذشتہ بود۔ کہ کارواں بدست رہزناں افتاد۔ ورہزناں ہرچہ از ایشاں جستند۔ بردند۔ مگر شیخ را کہ وضع فقیرانہ داشت۔ ہیچ نگفتند۔ یکی از رہزناں پُرسید کہ تو ہم چیزی داری۔ گفت چہل دینار۔ پرسید۔ کجا است۔ گفت۔ در گلیم دوختہ ام۔ چوں گلیم را دیدند۔ واقعی چہل دینار یافتند۔ چوں سرگروہ دزداں ایں واقعہ خبر یافت متاثر شد۔ وپارسائی اختیار کرد"

نہ پیچد سر از راستی ہوشمند
کہ از راستی نام گردد بلند

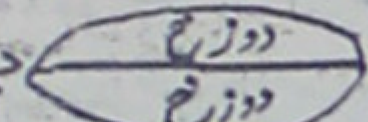
"الصدق یرفع الصادق۔ والکذب یضع الکاذب"

ودر رسوم قدمائے ہندنکوراست۔ کہ کسی کہ دروغ می گفت ودعوی راست گوئی می کرد۔ اُورا از آتش می گزرانیدند۔ چوں از آتش صحیح سلامت می گزشت۔ دلیل راستیش پدید می آمد چہ منقول است کہ آتش راست گورا نہ سوزد۔ قصۂ رام وسیتا شاہد صدق این مقال است ودر ہندی ضرب المثل است "سانچ کو آنچ نہیں" یعنی آتش در راستی سرائیت نمی کند۔ کہ در گلبنِ راستی خار نیست۔ وہمچنیں رسمی تاکنوں در بلادِ بلوچستان باقی است۔ ہمچنیں بسیار نظائر است۔ برائے این کہ راست گو ہمیشہ بر رہِ حق می رود۔ واُورا احتمال گم شدن نیست۔ ورہِ حق صاف است وہمچو روز روشن۔ روشن ع

راہ راست برو اگرچہ دُور است

مآل الصدق الفوز والبیاض ومآل الکذب الخسران والسواد۔ الا ترى الى الصحیین اولهما کاذب فکانت النتیجہ منہ السواد الخسران وثانیهما صادق ملحقہ الفوز والبیاض کما ترى انهار من امتنان صدق۔

وحق اگرچہ درشت است ولے نیک سرشت است "الحق مُرٌّ ولو کان دُرٌّ"

نکتہ۔ دریں شکل خط ا۔ ب۔ پُلصراط است پلصراط ا

ب بهشت

وہردو جانب پلصراط دوزخ است کہ دُور از راہ راست است وکسی کہ از پُلصراط بگزرد در بہشت رود۔ وگرنہ در دوزخ۔ وایاکم الکذب فان الکذب یھدی الى الفجور وان الفجور یھدی الى النار ومایزال الرجل یکذب ویتحرى الکذب حتى یکتب عند اللہ کذابا۔ یعنی شخصے کہ راستی اختیار کند در بہشت رود۔ بخلاف ازیں در دوزخ (الکذب مقراض الایمان) بیشک صدق ایمان است وصدق حقیقی عبادت۔ وخدا دروغ گو عابد را ہرگز نمی پسندد "ان اللہ لا یحب الکاذبین" وھذا یوم ینفعُ الصادقین صدقھم ویا ایھا الذین آمنوا اتقوا اللہ وکونوا مع الصادقین والذی جاء بالصدق وصدق بہ اولئک ھُمُ المتقون لھم ما یشاؤن عند اھُم ۔

حکمت۔ دروغ گفتن بضربت لازب ماند۔ اگرچہ جراحت درست شود نشان آن بماند

چوں برادرانِ یوسف علیہ السلام بدروغ گفتن موسوم شدند۔ پدر را براست گفتنِ ایشاں اعتماد نماند۔ ؎

دروغی نگیرند صاحبدلاں | ہر آنکس کہ پیوستہ گفت است راست
اگر مشتہر شد کسے در دروغ | اگر راست گوید تو گوئی خطا است
کسی را کہ عادت بود راستی | خطائے کند در گزارند ازو
وگر نامور شد بقولِ دروغ | وگر راست باور ندارند ازو

فقال عزّ "من قائل قتل الخراصون"۔ یعنی لعن الکذابون۔

وحکما گفتہ اند "الکذب اُم الذنوب" یعنی دروغگوئی مادر گناہ است۔ و گفتند کہ در ہر گنہگارے عادت دروغگوئی ضرور باشد۔ و اگر اُو خواہد کہ دروغ نگوید نتواند کہ باز جرأت گناہ کُند۔

و تاریخ شاہد است۔ کہ در عالم خرابی ہائے کہ از دروغ گفتن واقع شدہ است ناقابلِ تلافی است۔ جانہائے عزیز محض از تمسخر و دروغ لقمہ نہنگِ اجل شدند۔

حکایت۔ در شاہنامہ مسطور است کہ رستم نامی پہلوان بازنِ خود ایں گفتہ رخص شد کہ اگر پسر پیدا شود مرا خبر بدہ و گر دختری تولد شد خیر۔ بعد از چند ماہ پسر تولد شد۔ و نامش سہراب نہادند۔ مگر زنش رستم را غلط خبر داد۔ گفت کہ دخترے پیدا شدہ۔ و چوں سہراب در لشکر افراسیاب ملازم شدہ مقابل لشکر کیکاؤس بہ نبرد آزمائی رواں شد بہ رُستم مقابلہ اُفتاد۔ سہراب ہر چند نامش پُرسید۔ مگر رستم خود را ظاہر ننمود۔ و گفت کہ من شاگرد رستم ہستم۔ اوّل بار شکست رستم خورد۔ مگر بار دوئیم کہ بہم آویختند سہراب مغلوب شد و رستم خنجر بہ گلویش مالید۔ سہراب گفت کہ یادوار طائر شدہ اگر بر آسمان پری و یا ماہی گشتہ در آب روی۔ پدرم ہرگز ترا زندہ نگزارد۔ پرسید کہ پدرت کیست۔ گفت رستم۔

ناظرین! ازیں سانحہ اندازہ اش می تواں نمود۔ کہ از دروغگوئی چہ قدر زیاں گشت و رستم لختِ جگر و نورِ بصر خود را بدستِ خود پیالۂ اجل نوشانید۔

دانایان مرد راست گو را شجاع اصلی گفتہ اند و خود پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم میگویند کہ جنگ

از کفار جهاد اصغر است وجدل بہ نفس جہاد اکبر رجعنا من الجهاد الاصغر الی الجهاد الاکبر
واعدی عدوک نفسک التی بین جنبیک پس نفس را زیر کردن ودل را از کذب و
بطلان پاک کردن واز زبان راست گفتن شجاعت اصلی است ؎

نہ مرد است آں بہ نزدیک خردمند — کہ با پیل دمان پیکار جوید
ولی مرد آنکس است از روی تحقیق — کہ چوں خشم آیدش باطل نگوید

قیل للقمان یحکم ما بلغ بک ما تری قال صدق۔

القصہ آدمی رضائے خالق بیچون با این جوید کہ از زیور صدق وصفا مزین باشد ودین
ناہیست صدق وصفا را وکسی کہ باین صفت موصوف است بندۂ حق است وحق رہبر او ؎

راستی موجب رضائی خدا است — کس ندیدم کہ گم شد از رہ راست

علم

میاموز جز علم گر عاقلی — کہ بے علم بودن بود غافلی

ناکس الملکے کہ خالق جز وکل است آفرینندہ ہر نیک وبد حضرت انسان را دعنایت
خاص بہ حلیۂ عقل مزین گردانیدہ اشرف المخلوقات ساخت وہر ذرۂ کائنات را بخدمت او
قیام بخشید۔ وچوں ابو البشر را از کتم عدم بہ منصۂ شہود آورد۔ ملائکہ را بہ سجدہ اش مامور کرد
وعزازیل را ازیں جہت ملعون ومطعون گردانید واو از سجود آدم گریز می نمود وبفحوای
"لولاک لما خلقت الافلاک" کہ بہ شان سرور کونین وزبدۂ دارین است وبہ مودائے
یا ابن آدم خلقتک لاجلی وخلقت الاشیاء لاجلک کہ در توریت مکتوب است
مبرہن ومحقق می شود۔ کہ انسان عین اعیان وفرمانروائے جہان است واز موجودات
بعضی را غذا وبعضی را دوا سازد وبعضی کار خدمت گیرد۔ چنانچہ آب وآتش را در حوائج خود
بطریق مختلفہ بکار می برد وباد را کہ سبب ترویج روح وتقویم بدن اوست ہموارہ گہوارۂ جنبان
حیات خود دارد۔ حتی کہ اجرام فلکی را استخدام می کند۔ چہ فصول را کہ از حرکات اجرام

سماوی حاصل می شود۔ بحسبِ تدبیر صواب اسباب افعالِ خود و چوں زراعت و عمارت می سازد لیکن ایں ہمہ بآں حال صورت می بندد۔ کہ انسان از ماہیت اشیا و زخواص آں واقف شد ازیں جہت باری تعالےٰ عز اسمہ آگاہ نمود۔ آدم را از نامہائے سائر اشیا، "علم آدم الاسما کلہا"، و گر آدمی از علم اشیا مستعمل مفتخر نمی شد۔ البتہ از عدم واقفیت از استعمال آنہا نفع نمی برداشت۔ و گل کہ نزاکت و لطافت بے نظیر دارد۔ بجز علم خار است و خار کہ خلش گر دل گل رخان است از علم چوں گل مے تواں شد ؎

خشتِ ناپختہ سنگِ مرمر است　　آدمی زادہ گر بہ بیارد کار

حضرتِ رب الارباب در کتاب اعجاز انتساب حضرت رسالت مآب را خطاب فرمود کہ قُل ربِّ زدنی علما یعنی اے محمدؐ بگو مرا علم بدہ زیاد و زیاد و حکما گفتہ اند کہ فضیلت انسان بر حیوانات از علم است و جاہل کہ بہ ایں حلیہ متحلی نیست۔ بحقیقت در عدد حیوانات عجم است بلکہ از ایشاں خسیس تر اولٰئک کالانعام بل ھم اضل سبیلا۔ ؎

مرا بہ تجربہ معلوم گشت آخر حال　　کہ قدر مرد بہ علم است و قدر علم بہ مال

رضی اللہ عنہا عائشہ صدیقہ ہم از حضرت مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم سوال کردند "بای شیٔ یتفاضل الناس"، فرمودند "بالعقل والعلم" و فی الخبر "اشرف الانسان بالعلم والادب لا بالمال والنسب"، و در مثنوی مولانا روم منظوم است۔ در زمان پیشش بادشاہے بود۔ عجائب پسند۔ خردمند۔ روزی از اخبار سلف خبر یافت۔ کہ در جہاں شجری است۔ کہ اگر آدمی ثمرش را بخورد۔ ہرگز نمیرد و زندہ جاوید شود۔ دریں تحریص تفحص نمود و وزیر خود را حکم داد۔ کہ بہ سعی و اہتمام و کوشش تمام آں شجر را حاصل باید کرد۔ وزیر خود جنبہائے زر کشیدہ دہ بدہ و شہر بہ شہر در بیابان و کوہ سر بداد۔ لیکن نشانے نیافت۔ آخر تنگ آمدہ رو بصحرا نہاد۔ تا خودکشی نماید و از آزار عقوبت بادشاہ مخلصی یابد۔ آوردہ اند کہ عالمی بروے گزر کرد۔ و پرسید چرا از جان تنگ آمدہ۔ گفت مرا بادشاہ حکم دادہ کہ درختے تلاش بکن۔ کہ ثمرش زندگی دائمی بہ بخشد۔ بسیار جستجو کردم مگر نشانِ آں درخت نیافتم۔ اکنوں چہ کنم۔ بجز جان دادن چارہ نہ بینم۔ عالم بخندید و گفت۔ آں درخت علم است

کہ حیاتِ ابدی و نجاتِ سرمدی بہ بخشد ؎

جملہ عالم صورت و جان است علم | جملہ عالم مردہ و جان است علم

حضرت سید المرسلین خاتم النبیین علیہ اکمل التحیات و افضل الصلوات کہ جامع الحکم والعلم اند۔ فرمودند کہ علم محکِ نیکی و بدی است۔ و ممیزِ ممنوع و غیر ممنوع۔ علم در بزم زیورِ مرصع کار است۔ و در رزم شمشیر جوہر دار و در بینوائی یارِ وفادار۔ و در کنج تنہائی مونس و غمخوار مالِ فراوان و دولت بے پایاں از علم حاصل شود۔ و تقرب شاہان و تعارف گدایان نیز بہ علم و در حدیث است "الناس اما عالم او متعلم والباقی ہیچ" و روایت کردہ اند۔ کہ یکی از اصحابہ از حضرت رسالتِ پناہ صلی اللہ علیہ وسلم سوال کرد کہ کدام عمل فاضل تر است فرمودند کہ علم دیگر ہمیں سوال کرد۔ ہمیں جواب دادند۔ تا سہ بار۔ آن شخص گفت من از عمل سوال بکنم نہ از علم۔ فرمودند کہ علم اندک بہ از عمل بسیار کہ بہ جہل باشد۔ قال الامام شافعی "بعد الفرائض افضل من طلب العلم۔ فہو نور یہتدی بہ الحائر"۔

و امام محمد غزالی فرمودہ "یک زکوٰۃ عالم بہ از ہزار صلوٰۃ جاہل" و در حدیث نبوی نیز مرکوز است "ما اتخذ اللہ ولیا جاہلاً قط"۔ یعنی خدا جاہل دوست را ہرگز نمی پسندد و حکما گفتہ اند۔ کہ علم میراثِ پیغمبران است۔

حکایت ۔ دو برادر بودند در مصر یکے علم آموختے و دیگر مال اندوختے۔ ایں علامۂ عصر شد و آں عزیزِ مصر۔ پس توانگر بچشم حقارت در فقیہ نظر کرد و گفت۔ من بہ سلطنت رسیدم و تو ہمچناں در مسکنت بماندی۔ گفت اے برادر شکرِ نعمت باری تعالےٰ مرا می باید گفتن کہ میراث پیغمبران یافتم یعنی علم۔ و تو میراثِ فرعون یعنی ملکِ مصر۔ قال علی العلم خیر من المال ؎

بنی آدم از علم یابد کمال | نہ از حشمت و جاہ و مال و منال

شعر۔ لا یحسد العمر الا من فضائلہ | بالعلم والحلم او بالفضل والجود

دانایانِ فرنگ علم را در کتب خود چنیں ستودہ اند۔

علم کلیدِ خزانۂ کائنات و مفتاحِ گنجِ موجودات است۔ بیکن

علم حصن حصین است کہ در روے از شرور آفاق و ذمائم نفاق محفوظ بماند۔ جان سٹوارٹ
علم نعمتی است حاصل گردہ۔ وجہل مصیبتی است۔ خود برخود آورد۔ فلپ سڈنی
علم عطیہ الیست از عطایائے خاص بارگاہ خداوندی۔ رسکن

الغرض باتفاق اہل عقل و نقل ہیچ فضیلت بے علم تمام و کامل نیست۔ و کسی کہ جاہل است چوں در محافل علماء فضلا کہ میدان یکہ تازان کمالات انسانیست۔ حاضر شود و ایشاں در احراز قصب السبق بیان مسابقت جویند۔ مطلقاً از خاصیت نطق بہرا ے دعاری ماند و مانند حیوان اعجم از سخن گفتن عاجز آید۔ اطلاق اسم انسان بہ چنیں شخص ازاں قبیل است کہ گیاہِ گندم را گندم خوانند و غوزہ را انگورہ گویند و بانگ امعان نظر ظاہر شود۔ کہ ازاں حیثیت کہ حیوانات عجم بحسب فطرت مہتدی اند۔ بصرف قوی و آلات جسمانی در وصول بغایت کمال نوعی ایشاں و از جادہ مستقیم کہ باں غایت منتہی تواند شد منحرف نیستند۔ بخلاف جاہل کہ از معرفت فضائل و رذائل غافل و از تصرف قوی در غیر مقتضائے فطرت از صوب صواب انجام تحصیل کمال کہ از خصیص نوع اوست منحرف و متمائل پس جاہل از حیوانات احسن باشد چوں بہ ہمیں قیاس احوال جمادات ملاحظہ گردد۔ ظاہر شود کہ ازاں مرتبہ نیز فروتر است۔ چہ بسوء اختیار فطرت انسانی را از اعلیٰ علیین احسن تقویم باسفل سافلین "اولٰئک کالانعام بل ھم اضل" رسانیدہ۔

ایں است حقیقت جاہل کہ منقول شد۔ پس انسان را باید کہ علم را کہ از مواہب عظیمہ خداوندی و از آلائے جلیلہ ایزدی است حاصل کند۔ اطلبوا العلم ولو کان الیقین۔ و در فرقان حمید است ہل یستوی الذین یعلمون، والذین لا یعلمون لا یستوی الاعمیٰ والبصیر۔ ؎

العلم اشرف شی نالہ رجل   من لم یکن فیہ علم لم یکن رجلا
تعلیم العلم واعمل یا اخی بہ   فالعلم زینۃ لمن بالعلم قد عملا

و از اقوال ابوبکر بن زبیر است۔ یا بنی علیک بالعلم۔ فانک افتقرت الیہ کان مالاً وان استغنیت عنہ کان جمالاً۔

و معلم الاخلاق سعدی می فرماید ؎

توانگری نہ بمال است پیش اہلِ کمال ۔ کہ مال تالبِ گور است و بعد ازاں اعمال

و بر مرد سلیم الفطرت ایں امر عیاں و مبرہن است کہ درخت عمل بجز آبیاری علم و نشو و نما نیابد و شگوفہ مراد در چمنستانِ عمل بدون نسیم علم و دانشو و۔ خوش گفت آنکہ گفت ؎

ترا علم در دین و دنیا تمام ۔ کہ کارِ تو از علم گیرد نظام

سخاوت

ہمہ وقت شو در کرم مستقیم ۔ کہ ہست آفرینندہ جاں کریم

جوادِ مطلق و فیاضِ برحق از خزانۂ الطافِ نامتناہی نعمائے گوناگون و آلائے بوقلمون مر انسان را بے منت و بے قیمت ارزانی داشتہ مطمحِ جود و سخا ساخت و ار رافات در قیات و عنایات بیغایاتِ ہمہ کائنات را بخدمت او سپرد۔ بارانِ رحمت بے حسابش ہمہ جا رسیدہ و خوانِ نعمت بیدریغ برائے ہر خاص و عام کشیدہ و شنیدیم کہ انسان گناہِ فاحش کردہ و کریم سترگ روزیش بند نمودہ ؎

ای کریمی کہ از خزانۂ غیب ۔ گبر و ترسا وظیفہ خور داری
دوستاں را کجا کنی محروم ۔ تو کہ با دشمناں نظر داری

چوں خداوند حقیقی با وجودیکہ از ما جرم عظیم صادر آید روزئی ہر روز بلا دریغ بفرستد۔ و ہر چہ ما داریم از خزانۂ اوست کہ برائے خوردن و دادن مرحمت شدہ۔ پس رضائے خالق و کریم برحق ہمین است کہ ما نیز کریم باشیم و از "اِنَّ اللّٰہَ خَلَقَ اٰدَمَ عَلٰی صُوْرَتِہٖ محقق و مبرہن است کہ آدمی نیز بہ آں اوصافِ جمیلہ متصف باشد۔ کہ در پروردگارِ دو عالم است و در حدیث آمد "السخی حبیب اللّٰہ و لو کان فاسق" و در جوامع الکلم مصطفوی علیہ افضل الصلوات و اکمل التحیات وارد است۔ کہ فرمود اللّٰہ تعالیٰ دین اسلام را از برائے جود برگزیدہ و ہیچ چیز دینِ اسلام را بہ اصلاح نمی آرد۔ الا سخاوت و حسنِ خلق پس دینِ خود را بہر دو مزین گردانید ؎

مرد بخشندہ را بوقت سخا　　تازہ رُوئے سخاوت گر است

ودر حدیث دیگر آمدہ۔ اوّل چیزی کہ در روزِ قیامت در میزان حسنات نہند۔ حسن خلق و سخاوت باشد۔ وچوں خدائے تعالے ایمان را آفرید۔ گفت خدایا مرا قوی گرداں اللہ تعالے اُورا بحُسنِ خلق و سخاوت قوی گردانید۔ وچوں کفر را بیافرید۔ گفت بارے خدایا مرا قوی گرداں۔ حق تعالے اُورا بہ بُخل و بد خلقی مضبُوط ساخت۔ حجتُ الاسلام امام محمد غزالی روائیت کردہ کہ جمع از کفار بنی عشر را اسیر کردہ نزد حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم آوردند۔ حضرت فرمود کہ ہمہ را بکشید۔ اِلّا یکے از ایشاں۔ امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ فرمود۔ کہ خدا یکی است و دین یکی است وگناہ ایشاں ہمہ یکی است۔ پس چہ حکمت است۔ یکی از میانِ ایشاں از قتل خلاص یافت۔ فرمود کہ جبریل فرود آمد۔ و گفت کہ ہمہ را بکُش و ایں را بگزار۔ زیرا کہ اُو اسخیست و سخاوت او نزد ما مطبُوع است ودر اخبار آمدہ۔ کہ اللہ تعالے وحی موسٰی علیہ السّلام را کرد۔ فرمود کہ سامری را مکُش زیرا کہ او سخی است۔ ودر حدیث نبویست "الجنتہ دار الاسخیا"۔ ودرین ضمن منقول است کہ حضرت حق تعالے در کلام معجز نظام موسٰی و ہارون را بر بارہ فرعون میفرماید۔ "فقولا لہٗ قولًا لیّنًا لعلہ یتذکر او یخشٰی"۔ ایں رعایت بایں بود۔ کہ فرعون سخی بود۔ مائدہ اطعمہ نفیسہ روز و شب کشیدے وہر خاص و عام را بہرہ ور ساختے۔ ودر سیرت نبوی مسطور است کہ ایشان بدرجہ کمال سخی بودند۔ روزی قافلہ کفار اسیر شدہ نزد آں پیغمبر آمد۔ بعد از تحقیق معلوم شد کہ در اسیران یکی دختر حاتم است۔ پیغمبر صاحب رعائیتِ سخاوت را ملحوظ داشتہ فرمودند۔ کہ اُورا بہ اعزاز تمام باز گردانند۔ دُختر حاتم طائی گفت۔ کہ من بہ ہمہ یاران دوزخ با ہمہ یاراں بہشت را ملحوظ دارم وہرگز نخواہم کہ رہا شدہ مراجعت بکنم۔ آں حضرت ایں شنیدہ ہمہ را رہا ساختند۔ ایں تلطف خاص آنحضرت شاہد سخاوت عظمت و اہمیت است۔ او نہ خود سخی بودند۔ بلکہ اہل سخا را ہم قدر می نمودند۔ اسکندر ذوالقرنین ارسطو را پرسید کہ سعاوتِ دین و دُنیا در کدام چیز است۔ گفت در جُود و کرم۔ قال اللہ تعالے "من جاء بالحسنۃ۔ فلہ عشر امثالہا"

آنکہ تُرا توشۂ رہ میدہد　　از تو یکے خواہد و دہ میدہد

بہتر ازیں مایہ ستائیت نیست　　سود کن آخر کہ زیانیت نیست

دشیخ سعدی علیہ الرحمۃ گفتہ - جوانمردی کہ بخورد و بدہد باز عابدے کہ روزہ دارد و بنہد - س

سخیاں ز اموال برمے خورند　　بخیلاں غم سیم و زر مے خورند

دو کس رنج بیہودہ بُردند و سعی بے فائدہ کردند - یکے آنکہ مال اندوخت و نخورد - و دیگری آنکہ علم آموخت و عمل نکرد - وکسی را پرسیدند - کہ از سخاوت و شجاعت کدام چیز بہتر است - گفت سخاوت - چہ پنجہ شجاعت پنجہ بشکنند و دست کرم دست از درم پُر می کند - س

نبشتہ است بر گورِ بہرام گور　　کہ دستِ کرم بہ ز بازوئے زور

کرم پیشہ کُن کادمی زادہ صید　　باحساں تواں کرد وحشی بہ قید

عدو را بہ الطاف گردن بہ بند　　کہ نتواں بُریدن بہ تیغ آں کمند

چو دشمن کرم بیند و لطف و جُود　　نیاید دگر خُبث زو در وجُود

مال از برائے آسائش عمر است - نہ عمر از بہر گرد کردنِ مال - عاقلی را پُرسیدند کہ نیکبخت کیست و بدبخت کدام - گفت نیک بخت آنکہ خورد و کشت و بدبخت آنکہ مرد و ہشت - س

مکن نماز بر آں ہیچ کس کہ ہیچ نکرد　　کہ عمر در سرِ تحصیل مال کرد و نخورد

موسیٰ علیہ السلام قارون را نصیحت کرد نشنید و عاقبتش شنیدی کہ چہ دید - قطعہ

آنکس کہ بدینار و درم خیر نیندوخت　　سر عاقبت اندر سر دینار و درم کرد

خواہی کہ تمتع بری از نعمت دُنیا　　با خلق کرم کُن چو خدا با تو کرم کرد

قطعہ

درختِ کرم ہر کجا بیخ کرد　　گزشت از فلک شاخ و بالای او

گر امید داری کز و بر خوری　　بمنّت منہ ارّہ بر پائے او

شکرِ خدائے کُن کہ موافق شدی بخیر　　ز انعام و فضلِ اُو نہ معطل گزاشتت

منّت منہ کہ خدمتِ سلطان ہمی کنم　　منت شناس از و کہ بخدمت بداشتت

تبصرہ - چوں حضرتِ حق تعالےٰ زمین را بیافرید - در اضطراب آمد و قرار نمی گرفت پس کوہ را بیافرید و زمین را بآں قرار بخشید و ملائک ازیں معنی متعجب بودند و سوال

گردند۔ کہ بارخدایا۔ ہیچ مخلوقے از کوہ سخت تر باشد۔ فرمود کہ بلے آتش۔ دیگر پرسیدند کہ از آتش سخت تر است۔ فرمود بلی آب۔ دیگر گفتند از آب سخت تر باشد۔ فرمود کہ بلے باد۔ گفتند از باد سخت تر باشد۔ بلی صدقہ پنہانی کہ بنی آدم بدست راست دہد۔ ودست چپ را ازاں خبر نباشد۔ ؎

مشو تا تواں از سخاوت بری ... کہ گوئی بہی از سخاوت بری

حکما گفتہ اند کہ سخاوت ستار عیوب ناجشیدنی وذنوب ناکردنی است۔ ؎

کس ندید بخیل فاضل را ... کہ نہ در عیب گفتنش کوشد
ور کریمی دوصد گنہ دارد ... کرمش عیبہا فروپوشد

ومتضمن ایں سخی را خدا برائے دوستی می گزیند۔ واگرچہ اوگنہگار است وبخیل عابد را نہ پسند د۔ اگرچہ روزہ دار وشب بیدار است۔ ؎

جاہلی جاہل گماں داری کہ دُنیا مالِ تُست ... غافلی غافل نمی دانی چہ در دُنیا مالِ تُست
آنچہ خوردی رزق موراں آنچہ بردی مُشتِ خاک ... آنچہ می ماند زیاراں آنچہ دادی مالِ تُست

بیت

مال از بہر آں بکار آید ... تاکہ بہر تنت سپر گردد
ہر کہ تن را فدائے مال کُند ... مال و تن عرضۂ عطا گردد

وجملہ اہلِ ملل ونحل روا داشتہ اند۔ کہ دہم حصۂ آمدنی یا چہلم حصّہ را وقف سازند در سبیل اللہ صرف نمایند۔ ؎

زکوٰۃ مال بدر کُن کہ فضلۂ رزر را ... چو باغباں بِبُرد بیشتر دہد انگور

ونام سخیاں تا ابد زندہ وثبتِ علی الدوام ثبت ماند۔ نامِ حاتم طائی تاکنوں زندہ وسخاوتِ خانخاناں در ہند ضرب المثل افواہ قطب الدین ایبک۔ از سخاوت حیات باقی یافتہ وشنیدہ ام در بارۂ حاتم طائی۔

حکایت۔ آوردہ اند کہ در جواہر الافادہ مسطور است کہ چوں حاتم وفات یافت او را در یکے از قبرستان دفن کردند۔ بعد از چندی از شدّت باراں سیلی پدید شد واز واندیشہ پیدا

شد۔ کہ شاید مرقدش ویران گردد۔ و نشانش محو شود۔ پسرانش تابوت را از قبرش
بیروں کردند۔ دیدند۔ کہ ہمہ جوارح را خاک خوردہ مگر دستش باقی ماندہ متعجب گشتند
واز صاحبدلی سببش پرسیدند۔ گفت جائے حیرت نیست۔ بہ دستش کہ احتیاجِ سائلاں
دُور می کرد۔ خاکش اثر نہ کردہ۔

المختصر سخا بہ درگاہِ ایزدی مقبول و مردِ کریم الطبع براں مجبول ؎

دلا ہر کہ بنہاد خوانِ کرم بشد نامدار سے جہانِ کرم

وحکما گفتہ اند کہ سخا بہترینِ اوصاف بنی آدم است ؎

شرفِ مرد بجود است و کرامت بسجود

ہر کہ ایں ہر دو را ندارد عدمش بہ ز وجود

پس ای اشرف المخلوقات شکرِ جوادِ مطلق و کریم برحق این است کہ تو نیز سخی باشی
چہ مرضیٔ موہب العطایا و خالق البرایا ہمین است ؎

ہمہ وقت شو در کرم مُستقیم کہ ہست آفرینندہ جاں کریم

اطاعتِ شہ

خلافِ رائے سلطاں رائے جُستن بخونِ خویش باید دست شُستن

مرتبہ سلطنت از جلائل نعم الٰہی است۔ کہ از خزائنہ الطافِ نامتناہی از افرادِ
امجاد عباد را ارزانی شد و چہ مرتبہ بایں رسد۔ کہ حضرت مالک الملوک یکی از خواصِ عباد
خود را در مسندِ خلافت خاصہ متمکن داشتہ از انوارِ عظمتِ حقیقی پرتوے بر احوالِ او انداز
و تعین مناقب و تقسیم مناصب عامہ رعایا و کافہ برایا حکم او منوط سازد۔ تاہمہ را علیٰ
اختلاف المراتب روئی حاجت بقبلہ بارگاہ گردوں اشتباہ او باشد۔ و در حدیث وارد
است کہ بادشاہ ظل اللہ است۔ و در حدیث دیگر آمدہ کہ بادشاہ خداوند مجازی است
وجائے دیگر مسطور است کہ بادشاہ گماشتہ رب العالمین است و خود رب پاک فرمودہ

داؤد علیہ السلام را۔ یا داؤد انا جعلناک خلیفۃ فی الارض و در جائے دیگر منقول است کہ حاکم شخصے باید۔ کہ بتائید الٰہی ممتاز باشد۔ تا او را تکمیل افرادِ انسانی و نظم مصالح این جہانی میسّر شود۔ و این شخص را حکما ملک علی الاطلاق خوانند۔ و احکام او را ضاعت ملک و متاخرین او را امام گویند۔ و فعل او را امامت۔ و فلاطون او را مدبر عالم خواند۔ و ارسطا طالیس او را انسان مدنی گفتہ و چوں زمام مصالحِ انام بکفِ کفایت چنیں شخصی عالی باشد۔ ہر آئینہ انواع منافع و برکات بر کافۂ بلاد و قاطبہ عباد رسد و جالینوس نوشتہ کہ بادشاہ طبیب عالم است۔ و احکام او طبِ کلی۔ المختصر خدا کسی را کہ در حکمت و فراست و حذاقت ممتاز باشد۔ بادشاہ سازد۔ و این ممکن نیست۔ کہ رب کریم زمام خلق بدست شخصی دہد کہ او قابل این نباشد حاشا و کلا تعالیٰ اللہ عما یصفون۔ ؎

بہ قومی کہ نیکی پسند خدائے　　دہد خسرو عادل و نیک رائے

و در کتب ہنود مذکور است کہ جلوۂ آفتاب و جمال مہتاب و رفعت آسمان و صورت فرشتگان و طاقتِ باد صرصر و شجاعتِ شیر ببر اگر کسی دارد بادشاہ است و نیز در کتب مقدسہ ایشاں مذکور است۔ کہ بادشاہ پرتوِ خالقِ حقیقی و صانع لم یزلی است۔ اگر کسی مشاہدہ انوار حقیقت در آدمیان خواہد۔ آں بادشاہ است۔ اگر کسی مہبط انوار حقیقت و مظہر تجلیات الوہیت باشد آں بادشاہ است پس لازم و واجب آمد کہ کسی از حکم او نہ پیچد و تعمیل حکم شہ فرضِ خود شمارد کہ سالکان گفتہ اند ؎

رضائے سلطان جستن رضائے سبحان است　　کہ ہر مجاز را باشد حقیقتے لازم

و در سیاستِ مدن در آداب سلاطین منقول است کہ قافۂ رعایا و سائر برایا دل با ایشاں محبت ورزند۔ و بر زبان ثنا و مدحت گویند و بامکان بہ طریق طاعت و خدمت پویند و در امتثال اوامر و نواہی چوں خلاف امر الٰہی نباشد۔ بقدر مقدرت سعی نمایند و حقوق ایشاں را از خراج وغیرہ بہ وجہ رضا ادا نمایند۔ و ازیں معنی اصلاً انقباض خاطر راہ ندہند و در تعظیم و تبجیل ایشاں ظاہراً و باطناً ہیچ دقیقہ اہمال نہ نمایند۔ و در وقتِ ضرورت جان و مال فدائے ایشاں کنند۔ چہ حفظ دین و دنیا و اہل و ولد بوجود ایشاں مربوط است و کسانیکہ در اعدادِ خدام ایشاں باشند

باید کہ بجو بر زیادتی قربت تجاسر ننمایند۔ چہ صحبتِ سلاطین را بدخول در آتش و مخالطت باشیر تشبیہ کردہ اند۔ والحق رعایتِ آداب ملازمت سلاطین کاری صعب است۔ و ہر کس را مکنتِ ارتباض بآں نیست۔ و بعضی مشائخ طریق گفتہ اند۔ کہ کسی کہ خدمتِ سلاطین نکردہ باشد۔ و تعلق نورزیدہ از سلوک طریقت نباید۔ چہ بہ مقتضائے السلطان ظل اللہ رعایت آداب مجلس خاص نمودن۔ سبب ارتباض نفس و رعایتِ رسوم طریقت گردد۔ و ہر کہ در حضرتِ ایشاں مجال تقرب یابد۔ باید کہ بہ کاری کہ او مفوض است مشغول باشد و بفضول در دیگر کارہا دخل ندہد۔ و التزام ملازمت بر وجہی کند۔ کہ ہر وقت کہ او را طلبند حاضر باشد و از ثقل حضور نیز کہ مودی بشامت است محترز باشد۔ و ہر چہ از ایشاں صادر شود آں را از روئے صدق مدح گوید نہ بر وجہ نفاق چہ ہر چہ و قوع یابد۔ البتہ آں را وجہی جمیل خواہد بود۔ پس استنباط آں وجہ نماید۔ و آں را استحسان کند۔ و اگر کسی را مرتبہ نصیحتِ ایشاں باشد۔ باید کہ بوجہ مجاملت و ادب عرض کند۔ چہ بحسب شریعت مقدسہ نیز احاد را در امر سلاطین بمعروف و نہی ایشاں از منکر زجر و عنف نمی رسد۔ بلکہ بغیر از نصیحت جمیلہ و بیان بروجہ ادب وظیفہ ایشاں نیست۔ و حضرتِ حق تعالےٰ در کلام معجز نظام موسےٰ و ہارون را نسبت بہ فرعون می فرماید۔ فقولا لہ قولاً لینا لعلہ یتذکر او یخشیٰ۔

باید کہ اگر از ایشاں امری مخالفِ مصلحت سانح شود۔ اول بار مماسات و موافقت نماید۔ بعد ازاں بطریق تلطف آں را از خاطر ایشاں بیروں برد۔ چہ حکما گفتہ اند۔ کہ ملوک و حکام بمنزلہ سیلے باشند کہ از سر کوہے آید۔ اگر کسی خواہد کہ آں را بیک بار بطرفے دیگر گرداند ہلاک شود۔ اما اگر باول بگزارد و بتدریج یک جانب او را بخاک و خاشاک بلند گرداند۔ و گردانیدنِ آں آسان شود۔ و بہیچ وجہ افشائے اسرار ایشاں جائز ندارد۔ و طریق احتیاط آں است۔ کہ احوال ظاہر ایشاں بقدر استطاعت مخفی دارد۔ تا چوں ایں ملکہ در او راسخ شود۔ اخفائے اسرار بر و آسان نماید و مردم را راہ استنباطِ احوالِ باطنہ نماید و بافشائے اسرار متہم نگردد۔ چہ امور باطنہ را از احوالِ ظاہرہ استنباط می تواں نمود زیرا کہ امور عالم تماماً بہمدگر مرتبط و متصل اند۔ و باید دانست کہ ملوک را ہمت ہائے بلند

است وبدیں سبب خلق را بایشاں درمقامِ بندگی باید بود۔ وبہیچ وجہ ودر ہیچ امر عمل جرم و تقصیر برایشاں نباید کرد۔ واگرچہ درغایت تقرب باشد ودر ہر امر کہ دائر باشد میان آنکہ گناہ با ایشاں یا باو حائد شود۔ گناہ برخود باید گرفت۔ غرضیکہ درہمہ حال رضای باحکام ایشاں شعار خود سازد ودر صحیفۂ سلیمان داؤد علی نبینا وعلیہ السلام مسطور است کہ بر سبیل خطاب بہ نفسِ خود می فرماید۔ ای نفس ملوک را خوار مدار وسخنِ ایشاں قبول کن۔ وبہیچ وجہ نزد ایشاں بقولیکہ متضمن شرے باشد۔ بنسبت باتو یا بہ دیگرے اقدام منما ی چہ اگر نسبت باتو باشد خود را درمعرض غضب بادشاہان مجازی آوردہ باشی واگر بہ نسبت بہ دیگرے باشد خود را طعمہ غضبِ بادشاہِ حقیقی ساختہ باشی ودر آداب ابن المقنع آمدہ کہ اگر سلطان ترا برادر گوید۔ آں را خداوندگار خواں۔ وہرچند ترا قرب زیادہ شود۔ در تعظیم او افزائی وہرگز ہرگز انحراف از صلاح سلطان نجو۔ کہ بر ہلاک خود نکوشی وسعدی علیہ الرحمۃ چہ خوش فرمودہ۔ نصیحتِ بادشاہان گفتن کسی را مسلم است کہ ہم سر ندارد وامید زر۔

حکایت۔ آوردہ اند کہ وقتی نوشیروانِ عادل را معاملتی پیش اُفتاد۔ جمیع اُمرائے سلطنت ووزرائے حکومت حاضر بودند۔ و بزرجمہر ہم۔ از ہمہ صلاح پرسید۔ والا بسوئے بزرجمہر التفات خاص نمود۔ ہمہ جواب دادند۔ مگر اختلاف نمودند بزرجمہر بعد از توقف بسیار گفت۔ کہ من بہ جہاں پناہ اتفاق می نمائیم۔ دیگراں از و پرسیدند کہ دریں چہ حکمت است۔ گفت۔ ؎

اگر شہ روز را گوید شب است ایں بباید گفت اینک ماہ و پرویں

تقدیر

المناظرۃ بین التقدیر والتدبیر

تقدیر از پردۂ غیب نمودار شدہ بسوی تدبیر مخاطب گشتہ گفت۔ ای تدبیر پر تقصیر

کوری ودر شب تیرہ چہ می جوئی - وتو کہ نتوانی - چرامی پوئی - منم کہ زیر وز بر را مے رانم مقدور نیست کہ کسی از قبضۂ من بیروں رود - وطاقتی نے کہ کسی از حکم من سرتابد شاہ را گدا، شکرے را شکرے می خوانم وعالمی را عالمی مے گردانم وتوئی کہ اعتبار بہ اُمیدواری و اُمید آنست چنانکہ چشمہ بے آب باشد یا سرابے باشد کہ تابش آفتاب دریائے آب نظر می آید - در اصل نامت بے وفا و کارت مکرو و غا نمودن است - وانجام صاحب تدبیر حسرت و حرمان خوردن - عاقل بے چارہ بر تو اعتماد کلی داشتہ - مرضیٔ تو کہ اُورا نفع برسانی نے مرضیٔ من کہ اُورا سُود سے بہم رسانم - تو محتاج من استی - چنانکہ گفتہ اند - تدبیر کنید الّا نظر بر تقدیر کنید کہ از پردۂ غیب چہ بروں آید و تو کہ کاری را در ہمہ عمر سرانجام می دہی - من اُورا دریک ساعت درہم برہم می سازم - ؎ تدبیر کند بندہ تقدیر زند خندہ -

عارفانِ قدام می شناسند وعابدانِ عقل را درپایم بیندازند ؎

ہر کار را حوالہ تقدیر ساختن   نزدیک عارفست ایں تدبیر ساختن

زمام عالم وعالمیان بدستم و تو کہ ندانی - حضرت آدم درباغ بہشت بسیار احتیاط نمود - کہ دانۂ گندم نخورد - الّاچوں تقدیر براں رفتہ بود کہ حضرت بوالبشر برزمین بیاید پیش تدبیر نرفت و حضرت حوّا اُورا برخوردن دانہ گندم راضی گردانید و اگر آنحضرت برزمین نیامدے مرتبہ خلافت الٰہی چگونہ یافتی -

تدبیر - تصویر دانش وعقل و پیکر علم وفضل چوں ایں سخن ہائے کبر و رعونت از تقدیر شنید شعلۂ غضبش برپا شد - لیکن اندیشد کہ گم کردہ را براہ آوردن و فیل مست را لگام دادن کاری سہل نیست - و اینجا بجز دانش وعقل و بدوں حسنِ تدبیر فیروزی یافتن دشمن را زیر نمودن مشکل ایں ست ؎

بہ شیریں زبانی و لطف وخوشی   توانی کہ پیلے بہ مُوئے کشی

پس تدبیر بہ کمال سنجیدگی و متانت وبہ نرمی ولطافت بدیں طور گویا شد -

تدبیر - باجی تقدیر ! سر بتسلیم خم - وہرچہ فرمودی برچشم - بے ادبی معاف - ہرچہ عرض بکنم - اگر بگوشِ ہوش بشنوی - دانم - کہ مروی - انسان بے زیورِ عقل حیران و عاقل

بدون فکر و اندیشہ ناداں چیزی میسر نشود۔ چون سعی و اجتہاد نمائم مشکلی آسان نشود۔ اگر خون جگر را تریزم۔ بیمار بدون علاج شفا نیابد۔ وصلاح بجز اندیشہ صواب نیاید۔ نام لقمان و جالینوس بہ حسنِ تدبیر روشن و دوام افلاطون و ارسطاطالیس بہ سبب زیرکی ثبت۔ سکندر بہ حکمتِ عملی مغرب و مشرق را گرفت۔ و سقراط بہ عقل و دانش حکیم بے مثل شد۔ ہرچہ خواست بیاموخت۔ **ابوالفضل** بعہدہ وزارت رسید۔ و ایاز از ہمہ غلامان در علو مرتبت پیش پیش دوید۔ بزرجمہر زینتِ بزم نوشیروانی و بابک افادہ کامرانی شد۔ این ہمہ بہ یمن و برکت من۔ لیکن توئی کہ آدمی را بیکار می گردانی۔ و گرسنہ را گرسنہ تر سازی و ہوشیار را کاہل و کاہل را کاہل تر و تنبل گر۔ بظاہر اگر تو تسلّی میدہی لیکن در اصل خراب می کنی نشنیدۂ

حکایت۔ وقتی درویشی در صحرا می رفت۔ باز را دید کہ تکۂ گوشت بہ چنگل خود آورد۔ در آشیانِ زاغ رفت۔ و آنجا بچۂ زاغ را کہ رنجور بود بخورانید۔ درویش ازیں پنداشت کہ روزئی ہر کس ہر کجا کہ بود برسد۔ بنا بریں در راہ نشست و منتظر سفرۂ طعام شد۔ دو شبا روز گذشت مگر ہیچ پیدا نہ شد۔ و او بہمہ طور گرسنہ بماند۔ کہ ناگاہ بروے صاحبدلے گذر کرد۔ و پرسید۔ چرا خستہ حال نشستۂ؟ درویش ماجرائے خود گفت و فریاد نمود۔ صاحبدل خندید و گفت ای برادر درویش خویشتن تو ہرچہ دیدی نہ اندیشیدی۔ اگر می اندیشیدی گرسنہ نماندی۔ باز تکۂ گوشت بیمار و رنجور را دادہ است۔ نہ کہ بہ پیل تنے مثل تو۔ و تو کہ تندرستی چرا بے کار می باشی۔ برو امداد بے کساں بنما۔ نہ این کہ بے کار نشینی۔ پس اے تقدیر ہر کہ بامید تو بنشیند ذلت یابد و سختی بیند۔ و لقمہ چیند۔ و ہر کہ بر صلاح من عمل پیرائے باشد قدر بیند و صدر نشیند۔

تقدیر از این سخنہائے تدبیر قہر آلود گشت۔ و غضبناک شدہ گفت۔

تقدیر۔ عجب است ع توچہ باشی و چہ باشد کارِ تو

حلوہ خوردن را رُوئے باید۔ تو این سخنہا۔ خنجرِ قضا بیارم۔ و سر را از تن جدا بکنم و زبانت را از قفا برکشم۔ بوالفضول با معقول ؎

نہ شود ہیچ جز بہ تقدیرے گر کند کس ہزار تدبیرے

نشنیدی۔ دو چیز محالِ عقل است۔ خوردن بیش از مقسوم و مردن پیش از وقتِ معلوم ؎

قضا وگرنه شود از ہزار نالہ و آه   بہ شکر یا بہ شکایت برآید از دہنے

فرشتۂ کہ وکیل است بر خزائن باد   چہ غم خورد کہ بمیرد چراغِ بیوه زنے

منم کہ بگویم۔ ای طالب روزی بنشیں۔ کہ بخوری۔ و اے مطلوب اجل مرو کہ جاں نبری قطعہ

جہد رزق ار کنی وگر نہ کنی!   برساند خدائے عزّ و جل

ور روی در دہانِ شیر و ہزبر   نخورندت مگر بروز اجل

و اے تدبیر نگہہ دار۔ بہ نانہادہ دست نرسد۔ و نہاده ہر کجا کہ ہست برسد ؎

شنیدهٔ کہ سکندر برفت در ظلمات   بچند محنت و آنگہ نخورد آب حیات

و اے تدبیر بر تقصیرِ صیاد بی روزی در دجلہ ماہی نگیرد۔ و ماہی بے اجل در خشکی نمیرد۔ ؎

مسکیں حریص در ہمہ عالم ہمی رود   او در قفائے رزق و اجل در قفائے او

بیمار شفا یابد چو حکیم نہ باشد۔ نشنیدهٔ کہ چوں قضا بیاید۔ ہیچ تدبیر کارگر نمی شود۔ ؎

چوں قضا آید طبیب ابلہ شود   و آں دوا نفع نہ رساند

از قضا سرکنگبیں صفرا فزود   روغنِ بادام خشکی مے نمود

تدبیر ایں شنیده پیچ و تاب خورد و گفت۔ تدبیر۔ ای تقدیر چوں بہ لطف و نرمی مکالمہ نمودم دلیر شدی و حقیقتِ خود را ندانستہ کہ روبہ ہستی۔ شیر شدی۔ یاد دار۔ انا للوصل و انت للقطع و انا للعطا و انت للمنع و انت الضرب و انا للعمارة و انت للخراب المعم و انت المقلد و انا صاحب التقلید۔

تمام رسل و آئمہ ملت و دین تاکید بلیغ نموده اند۔ کہ تدبیر ضروری است۔ اگرچہ آں شود۔ کہ خدا کند۔ چنانچہ صائب گفتہ ؎

عزق بیکاری مگرداں روزگارِ خویش را   پردۂ روئے توکل ساز کارِ خویش را

و پیغمبر خدا فرموده است عقل و توکل۔ کہ اشاره بسوئے آں اعرابی است کہ اشترِ خود را بر توکلِ خدا بغیر زانو بستن بیروں نشانده نزدِ پیغمبر صاحب آمد۔ مولانا روم بایں قصّہ اشاره فرموده اند۔ نظم

گفت پیغمبر بآواز بلند | با توکّل زانوئے اشتر بہ بند
رمز الکاسب حبیب اللہ بشو | از توکل در سبب کاہل مشو
رو توکل کن تو در کسب اے عمو | جہد مسکیں کسب مسکیں مو بمو
جہد کن جدے نما تا وارہیے | در تو از جہد شش بہانی وارہی

وای تقدیر زبان دراز گردن فراز۔ ؎

رزق ہر چند بے گماں برسد | شرط عقل است جستن از درہا
گرچہ کس بے اجل نخواہد مرد | تو مرو در دہان اژدرھا

لیس للانسان الا ما سعیٰ

وای تقدیر نشنیدی کہ حکما گفتہ اند ہر انسان تقدیر خود خود مے سازد۔ یعنی او تدبیر نیک کند۔ تقدیر نیک می سازد۔ پس من محصل ہستم و تو ماحصل ہستی۔ من مخزن ہستم و تو خزانہ ہستی۔ واگر لعل ہستی من کان ہستم۔ و تو اگر دُر ہستی من دریا ہستم۔ من مقدم ہستم و تو مؤخر۔ من اعلیٰ و تو ادنےٰ۔ من گرانم کہ برزمیں ہستم۔ تو سُبکی کہ بر آسمان ہستی ؎

تو بہ سُبکی فلک نشینی | من بہ خشکی زمیں نشینم

خدا ہمراہ من ہست۔ نشنیدی ہمت مرداں مدد خدا۔ پس برائے نمائیش تو چندیں سخن ہا کافی است۔ و ترا باید کہ اکنوں دست نگرم شوی و خطائے خود را اعتراف کنی۔

تدبیر ایں تقریری کرد کہ ہاتف غیبی آواز داد۔ ہاتف غیبی بجانب ہر دو مخاطب شدہ) از شمایاں کسی را غرہ نہ باید شد۔ چرا کہ ہر یک برحق است۔ تقدیر بیشک غالب است۔ مگر تدبیر ہم لاریب بسبب فطنت تاجائے کہ اختیار انسان است۔ تدبیر رہبر و راہ نمودن اوست و دوراز اں تقدیر قادر و غالب۔ کہ گفتہ اند۔ الانسان مختار فی فعل و مجبور فی الاختیار +

وقت

ای شیخ چہ جوئی زشب قدر نشانی | ہر شب شب قدر است اگر قدر بدانی

وقت متاعے است۔ گراں بہا کہ بمقابلہ اش ہفت اقلیم وقتے ندارد۔ سلطنتِ عظیم بے حقیقت آوردہ اند کہ سکندر ذوالقرنین بوقت نزع می گفت۔ کہ دمی زیادہ کنید سلطنت و ملکت بعوض آں گیرید۔ مگر مہلت چشم زدن کجا۔ سکندر راہی ملک عدم شد ؎

نگہ دار فرصت کہ عالم دمی است | دمی پیشِ دانا بہ از عالمی است
سکندر کہ بر عالمے حکم داشت | دراں دم کہ بگذشت عالم گذاشت

و حکمائے فرنگ گفتہ اند۔ کہ ہر روز حیات نورو ہر شب ممات بزرگ است و ہر روز را کہ بکار آرند عالمی زنید۔ و ہر لمحہ را کہ ضائع شود زندگی را خراب کند۔ شیخ سعدی چہ خوش گفت ؎

خیری کن ای فلان و غنیمت شمار عمر | زاں پیشتر کہ بانگ برآید فلاں نماند

و یکی از دانایان گفتہ۔ وقت است کہ خاک سیاہ را اکسیر مے سازد۔ و سلاخ آہن را خنجر آبدار و قطرۂ آب را دُر شہوار و نطفۂ ناپاک را آدم پرہیزگار مے نماید۔ الغرض وقت فی الواقع متاع گرانبہا است۔ کہ اندازہ قیمتش مشکل۔ مگر ہر آنکہ قدر و قیمت وقت دانست۔ بہ دولت و بادشاہی رسید۔ چنانکہ اہل فرنگ رسیدند۔ زیرا کہ ہر لمحہ وقت را بہ باقاعدگی صرف نمایند۔ و یک دقیقہ را بہ زیاں نمی رسانند۔ خوردو نوش و نشست و برخاست و نوشت و خواندِ ایشاں بروقتِ مقرر می شود۔ و ممکن نیست کہ روزی از انضباط اوقاتِ روزانہ کارے خلاف افتد۔ اہل ایشیا از ایشاں تبدیل لباس آموختند۔ مگر افسوس کہ قدر وقت ندانستند کالسکۂ بخار تلغراف۔ تیلیفون۔ بخاریہ۔ شمندفر رواج یافت۔ مگر اشاعتِ تقسیم اوقات نہ شد۔ قاب سگار در جیب انداختند۔ و ساعت برمچ دست بستند۔ مگر استعمال وقت نیاموختند۔ اہل سلف کہ نہ ساعت داشتند۔ نہ مینار ساعت۔ ہر کار را بر وقت می کردند۔ و از طاعت و عبادت و محنت و مشقت و خورد و نوش کارے نہ بود۔ کہ بر وقت معینہ نمی شد۔ قدرت ایشاں را رہنمونی می نمود۔ و ایشاں لطف زندگی حاصل می کردند۔ علی الصباح بیدار می شدند۔ بہ ہمیں جہت ہمیشہ تنومند و تندرست می ماندند۔ قابل تعجب امر ایں است کہ طیور و دواب و وحوش ہر کار را باقاعدہ کنند۔ مگر حضرت انسان کہ اشرف المخلوقات است در اداے فرضِ منصبی کوتاہی و غفلت نماید۔ برشگال بہار۔ خزاں۔ تابستان بر وقتِ

خود خود می آید۔ مہر و مہ۔ زہرہ و مشتری شب و روز درکار خود ہستند۔ ہمچنیں تمام صحیفۂ قدرت باآواز بلند می گوید۔ کہ کار امروز بفردا مگزار ؎

ابر و باد و مہ و خورشید و فلک درکار اند ——— تا تو نانے بکف آری و بغفلت نخوری
ہمہ از بہر تو سرگشتہ و فرمانبردار ——— شرط انصاف نباشد کہ تو فرماں نبری

جان سٹوارٹ مشہور عالم فیلسوف گفتہ۔ ہر کہ قدر وقت داند۔ استعمال وقت خوب مے داند۔ و ہمچنیں بیکن می گوید۔ خوش بختی چیزے است کہ ہر وقت بدست نمی آید۔ مگر کسیکہ قدر وقت بداند خوش بختی را ضرور حاصل کند۔ چنانکہ خواجہ حافظ گفتہ۔ ؎

دلا وقت توانائی دریں دُنیا غنیمت داں ——— کہ دوراں ناتوانی ہا بسی زیر زمیں دارد

و دریں ضمن مسطور است کہ شاہانِ قدیم کہ ہمہ عالم را مسخر کردند۔ وقت را نعمتِ گرانبہا مے پنداشتند و چوں از دیوانِ عام فارغ می شدند۔ در دیوانِ خاص تدابیر ملکی و امورات سیاسی را می اندیشیدند و بعد ازاں بہ خلوت یادِ خدا می نمودند۔ و اکثر شاہان از ایشاں بر کلاہ دوزی و قرآن نویسی و جلد بندی گزرا وقات می کردند۔ مشہور است کہ اورنگ زیب بادشاہ از امورِ سلطنت فارغ شدہ قرآن نقل مے کرد۔ و نسخہ اش را در بازار فروختہ وجہ معیشت می ساخت و ہمچنیں ناصر الدین محمُود کہ از خاندانِ غلامان بادشاہے بود۔ متقی و پرہیزگار ہر روز قرآن نقل می کرد۔ و از اُجرتِ آں شکم پروری می نمود۔

تاریخِ عالم شاہد است کہ والیانِ ملک کہ قدرِ وقت ندانستہ بہ امور بادشاہی توجہ ندادند و عمر خود را در لہو و لعب صرف نمودند عرصہ سلطنت ایشاں امداد ے نیافت و انجام ایشاں نہایت بد شد۔ تمثیلاً مستعصم باللہ آخری بادشاہے بود از خاندانِ عباسیہ کہ عیش و نشاط را بادشاہی دانستہ بود۔ از دست کفار کشتہ شد و در زمانِ او سیل از خون حلق موجزن گشت۔ و در تجربہ آمدہ۔ کہ بہ یک لمحہ چناں تغیر شد۔ کہ بیش ازیں کہ نصرت دست می بوسید شکستِ عظیم واقع شد۔ نپولین بونا پارٹ کہ ہمہ عالم را تسخیر می نمود۔ در سن ہشتدہ صد بمقام واٹرلو۔ از دست ڈیوک آف ولنگٹن ہزیمتی یافت۔ وجہ ایں بود کہ لشکر امدادی ڈیوک آف ولنگٹن بر وقت آمد۔ و لشکر نپولین بر دیر رسید۔ قریب بود ۔ ۔ ۔ ۔ ،،

که سهرای فتح برسر شهنشاهِ فرانس بسته شود - مگر وائے قسمت که توقف یک لمحه برائے فتح فرانس بسیار مضر ثابت شد - و بایں حکایت که مذکور می شود ثابت است که اگر آدمی از چیز مفید بروقت نفع حاصل نه کند - نتیجه بجز حسرت خوردن و کفِ افسوس مالیدن نباشد -

حکایت - آورده اند که در سلف مردی بود - جویائے سنگِ پارس کوه و دشت وادی و دریا نور دید - مگر نشانِ سنگِ پارس نیافت - و در مستی و هوشیاری و در خواب و بیداری اگر او را خبط بود - ایں که پارس بدستش آید - روزی مرادش برآمد - و پیر مرد دیرینه سال بروے گزر کرد و او را سنگِ پارس مرحمت نمود - بریں شرط که بعد از یک ماه باز بگرداند - ایں گفته آں هاتف غیبی غائب شده - او در بازار رفت و نرخ آهن دریافت کرد - دید که امروز گرانی خاص دارد - فردا ارزاں خواهد شد - مگر چوں روزِ دیگر در بازار رفت و نرخ آهن دریافت می کرد - مگر آهن هر روز گراں تر می باشد - حتیٰ ماه باختتام رسید و اُو هیچ نکرد - هر وقت ایں می اندیشد که یک لخت انبار آهن خریدن و او را زرِ خالص ساختن کارے مشکل نیست ومیفگت که هنوز ده روز باقی است و هنوز پنج روز - مگر ایں نمی اندیشد که همچو چیزے نایاب را بدست گرفتن و ایں چنیں مهلتی نیز میسّر شدن کوه آهنی را طلا ناب نمودن فرصت یک دقیقه نمی طلبد مگر اُف آں بیوقوف فرق در آهن و طلا نمی دانست و فرصتِ وقت بے خبر بود - نتیجه ایں شد که آں پیر مرد آمد و پارس خود را باز گرفت و اُو بجز دستِ تاسف مالیدن و حرمان نصیبی هیچ حاصل نکرد **تبصره** اگر آدمی زندگی خود را پارس خیال کرد و وقت را غنیمت شمرد - همانا خویشتن را طلائے خالص سازد -

من نمی گویم که ایں کُن یا بفکرآں مباش
ای ز فرصت بی خبر در هر چه باشی زود باش

و در یکے از کتب هنود مسطور است که ماده آهوئے به بچگان خود بر لب آبِ گنگ از بهر آب خوردن می رفت و چوں به کنار رسید - دهن بر آب انداخت و آب خوردن آغاز نمود - مگر دید که بچگانش آب نمی خورند - سببش پرسید - گفتند که تا وقتی که شورِ دریا ختم نشود ما آب نمی خوریم - گفت جانِ مادر، شورِ دریا تا قیامت باقی باشد - و ما هر نفس زندگی را بیش بها دانسته از و توشه آخرت بسازیم - یونانیاں در علم متھیالوجی وقت را متشکل به شکل انسان ساخته بودند که بر هوا سوار بود - که از سر کل بود - مگر بر ناصیه کاکلے می داشت - مطلوب ازیں ایں است

کہ اگر شما وقت را گرفتن می خواہد۔ از جلویش بگیرید۔ نہ کہ از عقبش۔ ع وقت از دست رفتہ باز نیاید صائب چہ خوش گفت ؎

غرق بیکاری مگرداں روزگارِ خویش را
پروہ رُوئی توکل سازکارِ خویش را

الغرض مردِ دانا آں باشد کہ قدرِ وقت بداند۔ و برائے ہر کار وقت مقرر سازد۔ و اصلا خلافِ آں نکند و کارِ امروز بر فردا نگزارد۔ و ہر لمحہ را زندگی شمارد۔ جملہ انبیاء و رسل و پیشوایانِ مذاہب و ملل یک نفس زندگی را ہم غنیمت شمرند۔ و راست گفتند کہ جان در حفاظتِ نفس است و کسی کہ قدرِ یک نفس می شناسد تحقیق قدرِ آبِ حیات می داند۔ برائے عاقلاں ہر شب شبِ قدر است و ہر روز روزِ عید۔ ؎

ای شیخ چہ جوئی ز شبِ قدر نشانی؛
ہر شب شبِ قدر است اگر قدر بدانی

مناظرۂ شاعر و مُصوّر

منزلے است خوشنما و دلکشا۔ در و دیوارش از تصویر ہائے رنگین آراستہ و صحنش از صندلی ہائے بے شمار پیراستہ۔ مردمان جوق در جوق جمع می شوند۔ و درجہ بدرجہ بنشینند۔ لحتے نگزشت کہ صدرِ مجلس آمد۔ ہمہ برائے تعظیمش (برخاستند) و پا شدند مسند دادند و طرحِ مصرعہ پیش شد

"نیست فطرت را مصوّر در جہاں جُز شاعری"

شعرا بکمال جدّت مصرع بر مصرع می رانند۔ و ہر سو و ز ہر طرف نعرہ ہائے تحسین بلند می شد۔ گاہے آوازے "خوب" می آمد و گاہے "قند مکرر" "ارشاد فرمائید"۔ بارے دیگر مصورے کہ ازیں راہ گزر می کرد از مردمان پرسید۔ کہ ایں چیست؟ گفتند۔ بزمِ سخن آرائی و مجلسِ غزل سرائی۔ پرسید بزمِ سخن کرا گویند؟ گفتند۔ شعرائے باکمال سخن سنجانِ شیریں مقال جمع اند یک مصرع طرح مقرر کردہ اند۔ کہ دیگر مصرعہ ہائے بر آں می گویند و ایں را مشاعرہ می نامند شما ہم جا دگیرید و حظِ وافر و لطفِ بے حد حاصل بکنید۔ مصوّر بنشست۔ چوں تکرارِ مصرعہ طرح شد مصور شنید و گفت کہ ایں چہ معنی دارد۔ مردمان جواب دادند۔ در جہاں بجز شاعرے کہ مناظر

فطرت کار اظاہر کند۔ دیگرے نیست"۔

چوں مصوّر ایں بشنید۔ تن وتوش او آتش گرفت و بہ سبب خشمش از آتش چشمش پرید۔ مرقع تصویرہای نگین را از جیب برآوردہ باواز بلند تشہیر داد۔ شاہدم است ایں مرقع کہ منم صورتگرے شعرا ایں شنیدہ برانگیختہ شدند وگفتند۔ ایں مرد کہ مجلس ما را منغض کرد۔ باشد کہ عزت مجلس خود نگاہ داشتہ ایں را لاجواب کنیم۔ باتفاق ہمہ یکے از شعرائے مقابل او شد وگفت۔

شاعر۔ ندانی کہ ماکیستیم۔ ما شعرائے بلند خیال ہستیم خاقانی و انوری مثال ہستیم۔ شاہ را گدا نمودن و گدا را شاہ ساختن۔ گل را خار کردن و خار را گل نمودن ادنےٰ کار از کارہائے ما است شہرت محمود را برباد دادیم کہ از راجگان ہندوستان خراج گرفت۔ بلخ و قندھار را مسخر کرد غزنی را نمونہ ارم ساخت۔ و امین الدولہ و یمین السلطنت خطاب یافت۔ مگر چون صلہ بہ اشعار شاعر نداد۔ در نظر مطعون گشت و خواہد ماند تا انقراض زماں و مرور زماں و ایں اشعار ہجویہ بحق اوست ؎

زنا پاک زادہ نداری امید | کہ زنگی بشستن نہ گردد سفید
پرستار زادہ نیاید بکار | اگرچہ بود زادۂ شہریار

مصوّر۔ دانستم بلند خیالی شما۔ خدا ایں بلند خیالی کسی را عطا نکند۔ شما ایں را بلند خیالی نام دہید۔ نزد من خام خیالی است کہ مملو بہ شکوہ گوئی و ہرزہ درائی و تراژخائی است۔ فردوسی عمر عزیز را دریں ہزل سرائی خراب کرد۔ محمود خوب کرد کہ او را شصت ہزار دینار سرخ عطا نہ کرد۔ شاعر را چہ یارا کہ ایں قدر زر برد۔ منم کہ چین را نگارخانہ چین ساختم۔ گاہے پیغمبر خدا شدم ارژنگ آوردم۔ دنیا را اعجائبات دنیا در ملاحظہ آوردم نہ مثل تو عمر برباد دادم۔

شاعر۔ ایں شنیدہ در طیش آمد و گفت۔ ای نقاش صوری۔ ہشدار۔ مرا ہرزہ گو مگو من نقاش معانی ہستم۔ شما جسم ہستید۔ من روح ہستم۔ روح از جسم افضل است۔ من بر تو افضل ہستم تو خط و خال مردمان می سازی۔ من نہ فقط خط و خال می سازم۔ بل حسن و جمال می نمائیم۔ نہ صرف حسن و جمال بل نقاب از چہرہ کسب و کمال برافگنم۔ مالک ظاہری و باطنی ہستم۔ نہ ہمچو تو بر کاغذ چند نقش زدہ او را تصویر نام نہادہ و تصویرہائے را جمع کردہ مرقع نام کردہ در

بازار آوردہ می فروشم۔ وچند درہم حاصل کردہ خوشنود می شوم۔ ایں کار کارِ شاگرد پیشہ ہا است۔ نہ کار ما شرفا۔

مصوّر۔ قربانت شوم۔ بخدا اگر شما شریف ہستید۔ نام شرفا از لوحۂ جہاں محو گشت وشرافت معدوم شد تسلیم می کنم۔ شما خچہ بند ہستید۔ کرہ زن ہستید۔ لجاجت وخوشامد در جبلت شما مرکوز است۔ ودریں ہم شکے نیست ؎ "خوشامد ہر کرا گفتی خوش آمد" نزد ابلہاں و خوشامد طلباں مقبول ہم بشوید و انعام ہم بگیرید۔ مگر بہ پیش سنجیدہ مزاجان وعاقلان و حق گویان وقعتی ندارد۔ خود رب الارباب خالق جمیع مخلوقات۔ در کتاب اعجاز انتساب گفتہ لم یعقلون مالا یفعلون۔ من ہر چہ بر کاغذ نقش نمایم۔ اورا خواندہ وناخواندہ بفہمد وبشناسد۔ مگر ہر چہ متاع شما ست پیش خریدار خواندہ بیرزد وبس۔ پیش ازاں کہ بنی آدم نہ شعری گفت نہ طرز تحریر ایجاد کردہ بود۔ من بودم کہ اظہار مطالب را سہل مے نمودم بل سہل تر می کردم۔ وتاکنوں جائیکہ مردمان حرف نخوانند زد۔ ضروریات ومافی الضمیر خود را بذریعہ تصویر ہائے بروز مے دہند۔ آنجا نہ شعر گوئی مفید است۔ نہ غزل خوانی ونہ قصیدہ وسیلہ حاجت براری۔ ہزار غزلہا بخوانید وہزار اشعار بر زبان بیارید مطلب کسی نمی فہمد۔ ع "کس نداند کہ در دہانت چیست"۔ پس آنجا ای شاعر شیریں مقال تو گنگ باشی نے نے بلکہ کر ہم چہ مافی الضمیر دیگرے ہم نمی فہمی۔

(شاعر چوں از زبان مصوّر لفظ گنگ وکر شنید۔ برق شد۔ خواست کہ خرمن مصوّر را یعنی ہمہ مرقع اورا بہ آتش زبانی بسوزد۔ وخاک سیاہ کند۔ وے گویند بدیں طور گویا شد)

شاعر۔ "تو چہ باشی وچہ باشد کار تو"۔ خاک را چہ نسبت با عالمِ پاک۔ چند خطوط منحنی بکشی وآں را تصویر نام نہی۔ چوں در طینت شما اعوجاج داخل است۔ استقامت از کجا آید۔ من کہ سطور اشعار را باستواء می نویسم۔ کارِ من نیز مستوی است۔ من اشیاء غیر مرئی را مرئی می سازم وتو صرف مرئی را۔ در حالت مرئی ظاہر می کنی ویک دیگر سقم در صنعت تست۔ وآں ایں مجسم را غیر مجسم می کنی۔ وکلاں را خورد تر می سازی گاہ

خردترین۔ مرا صرف ضرورتِ قلم و دوات و گاہے آں ہم نہ۔ چہ من در حافظہ اشعار خود را محفوظ می توانم کرد و تو نہ صرف ضرورتِ قلم و دوات داری۔ بل ترا ضرورت مو قلم است و نیز رنگہائے گوناگوں و بوقلموں کہ بجز ایشاں تصویر شوخ نتواند شد۔ و یک صفت در شعر من این است کہ من از زور کلام عدم الوجود را بہ وجود می آرم۔ نشنیدہ "من البیان السحر" و تو صرف خاکہ موجود بکشی۔ پس آں قدرت کہ مرا حاصل است ترا و رجنت بیسّر نیاید۔ اے نقش تراز گردن فراز ۔ ؎

بارے گرت بگو ر عزیزاں گزر بود | از سر بنہ غرور کیانی و سروری
کانجہ بدست واقعہ بینی خلیل را | درہم شکستہ صورتِ بتہای آذری

مصوّر۔ چہ کنم۔ لافہائے شما بے حد و شیخی ہائے شما لاتعداد۔ مو قلمہائے مانی و بہزاد تا ہنوز فرسودہ نشد۔ باید کہ مشتی از خرواری پیش کنم و یک دنیا را قائل خود گردانم۔ چشم ہوش بکشا و ببیں نقش خسرو و شیریں بہ شیریں قلمی من تازہ بل بہ غازہ تاکنوں رونق می دہند۔ نگار خانہ چین تا الحال ضرب المثل عالم است ہزار ہا امرائے ثریا پائگاہ و سلاطین و صاحب حشم و جاہ و حکما و علما و صلحا و عرفا ازیں جہاں گزشتند۔ من صورت ایشاں را تا ہنوز در مرقع خود منقش و مرتسم دارم و تو اگر بینی بہ ببیں و ایں کار من تا ابد جاری بماند۔ و خود ہستی شما بدست من است من بعد از قوت شما صورت تو محفوظ دارم۔ بل در بائیسکوب ہر تصویر خورد را کلاں میتواں دید۔ و نیز متحرک ہم حالا بگو۔ تو محتاج من ہستی۔ یا من محتاج توم۔

شاعر۔ شاید ترا معلوم نیست کہ من بادشاہ اقلیم سخن ہستم و قلم شمشیر من و تو از شعرا نشنیدہ۔ خاقانی ؎ نیست اقلیم سخن را بہتر از من بادشاہ۔ سعدی ؎

گہہ گر خیال در سرم آید کہ ایں منم | ملک عجم گرفتہ بہ تیغ سخن دری

پس ازیں طور دیگراں ہیں شعرا بادشاہ ہستند۔ و بداں مرتبہ و تمکنت کہ شعرا یافتند۔ ہیچ مصورے را ہم نہ رسید۔ رودکی بسیار غلام میداشت و چہار صد شتر و زیر بار رخت او می رفت۔ خاقانی در صلہ ہر قصیدہ سہ ہزار دینار سرخ از منوچہر می بافت۔ فیضی منصب جلیلہ میداشت۔ عنصری و معزی از زر کثیر مالا مال گشتند۔ و ما نشنیدیم۔ مصوری کہ بہم چنیں دولت مکنت ہا یافتہ۔ یا بہ تقرب شاہاں

اقبالها دید- و سرفرازی و برتری یافته پس ای قلاش مصور نام نهاد و رپایم بیا و عفو تقصیر بخواه +

مصوّر- من نخستین گفتم- که به زبان بتو عهده برا شدن مشکل است- آخر شاعر هستی جدّت طرازی می کنی- در عربی مقوله است "الشعر یزری بالعلم" کذب و بطلان را به صدق تبدیل ساختن ستوده تست و دروغ در سرشت تست و من شنیده ام که شاعری از دروغ فروغ می یابد داین از بزرگان منقول است- دروغ گو را حافظه نباشد و نیز "الکذب مقراض الایمان" ایمان را در تو دخل نیست- من چگونه به تو به سر پیکار بیایم- هر چند می گویم- روی کنی خدا زبان ترا زبون کند- که زیاں می دہد-

(شاعر ایں سخن شنیده دلیر شد- بلکه شیر شد- و به یک همهمه بر مصوّر حمله کرد)

شاعر- معلوم شد بافندگی- خواجه معلوم شد بافندگی- ترکی تمام شد- حالا برہنش شد- که از کوزه همه ترا و د که در دست- ای مصوّر ای طبل تهی- بس ختم شد کمال تو و ظاهر شد جمال تو پیش از ترا معلوم نبود- که من مصور هر فن هستم- و در صورت الفاظ به چنیں خوبی تصویر مے کشم- که اگر بزم نشاط باشد- در عود و چنگ گل و مُل- مینا و جام جمع می سازم و گر بزم عزا باشد در و سامان گریه و زاری- لوازم اشک باری یکجا کرده فراهم مے نمایم و گر معرکه رزم باشد گرز و سنان- تیر و پیکان- خنجر و تیغ بیدریغ جمع می کنم- که نظارگیان را لطف در اصل نباشد که در قطار ہائے الفاظ در یابند- ازیں جهت بر من صادق آید- که مصوّرِ فطرت هستم مصوّر هر رنگ ام-

چوں ایں قدر عجب در سر شاعر سرایت کرد- ناگه حکیمی پیدا شد دراں مجلس و رو به هر دو کرده گویا شد- شاعر! بیشک شما بلبل هزار داستان سخنوری و طوطی شیریں زبان شکرستان معنی پروری هستید- زمزمه پردازی- نغمه سنجی- جدّت طرازی- سحر بیانی- جمله اوصاف در تو یکجا جمع اند- مگر هر که عجب و افتخار را در دل جا دہد- منزلت و وقعتِ خود را خراب کند- هر فن و هر هنر خوبی دارد- بر محل خویش تو بے شک مصوّرِ فطرت هستی- معنی آفرینی می کنی- مگر قلمِ مصوّر هم عالمی را مسخر کرده- هر کاغذے را صفحه ارژنگ نموده- لاله و گل- ریحان و سنبل سرو و صنوبر- برگ و رگِ گل نرچناں می نماید- که نقل را اصل مے سازد- و طرفه ایں که خوانده

دنا خوانده حظ وافر بردارد محافل و مجالس عیش و نشاط را از تصویرہائے رنگین و دلکش روضۂ رضوان را فراموش می کند۔ شاعر! نام بزرگان از کارنامہائے تو باقی ماندہ۔ لیکن ہمیشہ ناموران از قلمِ مصوّر تازه ماندہ پس شما ہر دو افتخار مطبع و قار عالم و عالمیان ہستید و ہر یک را صنعت خود مبارک باشد۔

زمانه با تو نسازد تو با زمانه بساز

یکے وجیہہ دیگرے قبیح۔ کسی صبیح و کسی ملیح۔ خالق البرایا انسان را از خاک یکساں پیدا نہ کردہ کسی گلعذار است و کسی مشکبار۔ رومی و زنگی۔ ہندی و فرنگی در عادات و اطوار و در شکل و شباہت تباین بسیار دارد۔ چنانچہ ارسطاطالیس می گوید۔ کہ تضاد عقول در مردمان بر اشکالِ ایشاں است و جانوران کہ عقلِ یک نوع دارند۔ در شباہت اختلاف ہم کم دارند و مجبولاً انسان طرفہ معجون است یعنی مجموعۂ صفات و عاداتِ بہیمی۔ ؎

آدمی زادہ طرفہ معجونیست — از فرشتہ سرشتہ وز حیوان
گر کند میل ایں شود کم ازیں — ور کند قصد آں شود بہ ازاں

نفس ناطقہ انسانی بر سہ شعبہ منقسم است (۱) نفس مطمئنہ یا ملکی (۲) نفسِ لوامہ یا سبعی (۳) نفس امارہ یا بہیمی و ازیں جملہ نفوس ہر یک انسان را بجانب خود می کشد و بصورتِ عدمِ اطاعت ناموافقتِ تمام می نماید۔ لیکن انسان آنہارا بہ عقل مطیع و منقاد گرداند و بہ ہمیں صورتِ خود مزاجِ انسانی از امتزاجِ اخلاط متضاد مرکب است یعنی از دم و سودا و صفرا و بلغم مگر قوتِ حیات از ایشاں بہ حکمتِ عملی خاص کار گیرد و مابین انسانی را رواں دارد۔ ازیں گزشتہ اگر نظر بر موجودات دارند معلوم گردد۔ کہ ہر شئے را موافقت نیست تا وقتیکہ برائے افادہ خود موافق نسازند اگر از دریا جوئے بہ گشتِ خود نیارند سودمند نہ گردد۔ ورنہ بصورتِ دیگر آب دریا طوفان تباہ کن است و آتش را کہ در ساعتی عالمی را بسوزد۔ چوں بہ احتیاط بکار می برند فایدہ مند گردد۔ بعینہ از وحوش و دواب کہ بعضی از آنہا بہ انسان میل و موانست ندارند۔ تابع و منقاد مگر دند۔ الغرض برق

وباران کوہ ودشت ابر و باد برائے انسان مفید می تواں شد۔ اگر موافقت بہ ایشاں نماید آسباب کالسکہ بخاریہ وابور طیارہ نتیجہ موانست انسانی است۔ اگر کسی طبائع مردم راموافق خودنیابد اورا باید کہ موافقِ خود سازد کاری نیست کہ انسان آنرا نتواند کرد ؎

بہ شیریں زبانی ولطف وخوشی نوانی کہ پیلے بہ موئے کشی

جملہ انبیا و رُسل و مصلحانِ دین وملل را در ابتدا زمانہ ناموافق بود۔ مگر ایشاں پرواہی تکالیف نہ کردہ آخر بر مخالفاں خود غالب آمدند۔ حضرت خاتم النبیین سید المرسلین از کفار سخت تنگ می آمدند۔ مگر قربانش شوم نہے ہمت ایشاں کہ آتش را آب نمودند۔ وسنگ راموم کردند۔ و وقتی بود کہ حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ تیغ خون آشام از نیام کشیدہ بہ قتل آنحضرت می آمد و بہ ہماں دم در اقدام میمنت التزام رسیدہ سر برخاک کفِ پائے آں جناب می نہد و مسطور است۔

حکایت۔ کہ روزی عیسیٰ علیہ السّلام می گزشت۔ اہلی بہ ایشاں دوچار شد و سخنی پرسید۔ بہ نرمی وخوش خلقی جوابش بازدادند۔ آں شخص آغاز بدخوئی وفرومایگی کرد۔ اما چندانکہ او نفرین می کرد۔ ایشاں تحسین می فرمودند۔ وہر چند وے از در مجادلہ درمی آمد۔ ایشاں طریق ملاطفت می پیمودند۔ شخصی بدآنجا رسید وبہ عیسیٰ گفت۔ چرا زبوں ایں کس شدہ او قہر میکند وتو مہر می فرمائی۔ او جور وجفا پیش می برد۔ تو بہ نرمی ولطف پیش می نمائی۔ فرمودند۔ مصرعہ "از کوزہ ہماں تراود کہ در دست"۔ او چناں می کند۔ کہ علامت اوست۔ ومن چنانکہ صفتِ من من از وے در غضب نمی شوم۔ واو از من صاحب ادب می شود۔ من از سخنِ او جاہل نمی گردم واو از خوئے وخلقِ من عاقل می گردد۔ نظم

چوں نشوم من از وے افروختہ او شود از من ادب آموختہ
من کہ نہ دم مایہ دہ جاں شدم ایں صفتم داد خدا زاں شدم
خلقِ نکو وصفِ بزرگاں بود خصلتِ بد سیرتِ شیطاں بود

وہمچنیں در قصۂ یوسف علیہ السّلام مذکور است۔ کہ برادرانِ یوسف باوجودیکہ بہ یوسف بدسلوکی ہا نمودند۔ بہ عوض چند درہم ناروا فروخت نمودند در چاہ انداختند۔ مگر یوسف بہ ایشاں در اثنائے قحط عظیم کہ در مصر و نواحی آں سرزدہ بود۔ آں سلوک نمود۔ کہ ایشاں لائق

ہمچنیں مراعات نمودند در انبارِ غلہ زرِ سرخ پُر کردہ بہ بہتری عطا نمود۔ مطلب ازیں واقعہ ایں است کہ یوسف علیہ السّلام را زمانہ اگرچہ ناموافق بود۔ مگر یوسف بہ آں موافقت نمود۔ بخلاف آں اگر کسی جواب دُشنام بدُشنام دہد و بعوض طپانچہ مشتکے۔ و بعوض مشتک سیلی زند نتیجہ اش ایں باشد کہ آتشِ نزاع و فساد مشتعل گردد۔ و نوبت بہ مجادلہ بل بہ محاربہ رسد و گفتہ اند کہ فلک ناہنجار بہ کج روی خود کلاہِ کج کُلاہاں را بر زمین می نہد و گردنِ سرفرازاں رامی شکند۔ و کسی کہ سر بتواضع فرود آرد۔ زمانہ گرویدہ او می شود۔ ؎

تواضع ز گردن فرازاں نکوست
گدا گر تواضع کند خوئے اوست

ولسان الغیب خواجہ حافظ رحمۃ اللہ علیہ چہ خوش گفت۔ ؎

بر آستانۂ تسلیم سر بنہ حافظ
کہ گر ستیزہ کنی روزگار بستیزد

درود کی بریں مضمون گفتہ۔ ؎

رفت آنکہ رفت آمد آنکہ آمد
بود آنچہ بود خیرہ چہ غم داری

ستی مکن نشنود او ستی
زاری مکن کہ نشنود زاری

شو تا قیامت زاری مکن
کے رفتہ را بہ زار باز آری

و مولانا روم نیز گفتہ۔ ؎

با قضا پنجہ مزن ای تند و تیز
تا نگیرد ہم قضا با تو ستیز

و در حدیث قدسی است۔ من لم یصبر علیٰ بلاءٔ۔ ولم یرض بقضائی فلیطلب ربًا سوای فلیخرج من تحت سمائی۔ و بریں مضمون است۔ ؎

کہ من دست قدرت ندارم بہ ہیچ
بسر پنجہ دست قضا بر میپیچ

چو نتواں بر افلاک دست آختن
ضروری است با گردشش ساختن

نہ روزی بہ سر پنجگی می خورند
کہ سر پنجگاں تنگ روزی تراند

کہ حاصل کند نیک بختی بزور
بسرمہ کہ بینا کند چشمِ کور

ہمہ فیلسوفانِ یونان و رُوم
ندانند کرد آنگبیں از زقوم

اسیر لذت تن ماندۂ وگرنہ ترا
چہ عیشہا است کہ در ملک جان مہیا نیست

جواہر حمد بیحد و ثنائے لاتعد او نثار حضرت خداوندی کہ بچنیں شیون و فنون عالم گوناگوں را کہ عبارت از صور علمیہ اوست بترکیب کاف و نون از نہانخانہ بطون بدرگاہ ظہور آورد کُنتُ کنزاً مخفیاً .... و وجود بشر را از کارخانہ عنایت خود کسوت حیات پوشانیدہ از جملہ مکونات اشرف و ممتاز ساخت - بل عہد کائنات بخاطر او آفرید چنانچہ در تورات مکتوب است - یا ابن آدم خلقتک لاجلی و خلقت الاشیاء لاجلک و از فرقان حمید و قرآن مجید و احادیث معتبرہ ثابت است کہ اجرام سماوی کہ کمال ایشاں مقارن از وجود ایشاں است و اجسام ارضی و امہات سفلی و آبائے علوی راہم بخدمت او سپرد - و چوں بو البشر را از حلیہ شرافت افتخار بہ بخشید - ملائکہ را بر طاعتش گزاشت ؎

آں بندہ پروری کہ زباں در دہاں نہاد — دُرِّ کلام در صدف ہر دہاں نہاد
جاں را ز لطف عذب غذائے لطیف داد — دل را مفرح ز سخن در میاں نہاد
در بحر سینہ دُرِّ معانی بپرورید — در کان طبع لعل سخن بیکراں نہاد

پس انسان کہ او را اشرف بتبیان حاصل است و نیز بکمال علمی و جمال عقلی متجلی است بقول حضرت علی مرتضیٰ کرم اللہ وجہہ کہ بروئے حدیث شریف "انا مدینۃ العلم و علیٌّ بابہا" ابواب مدینۂ علم اند - اگر غضب و شہوت را مطیع و منقاد سازد - و بکمال عقلی رسد - رتبہ او از ملک اعلیٰ باشد چہ ملک را مزاحمی در کمال نیست بلکہ اختیارے دراں نہ و انسان باوجود مزاحم بسعی و اجتہاد بایں مرتبہ فایز شدہ و اگر عقل را مغلوب شہوت و غضب سازد خود را از رتبت بہائم فروتر سازد - چہ ایشاں بواسطۂ فقدان عقل کہ رادع شہوت و غضب تواند بود - در نقصان معذور ند بخلاف انسان - ؎

آدمی زادہ طرفہ معجونیست — از فرشتہ سرشتہ وز حیوان

گر کند میل این شود کم از این　　　ور کند قصد آں شود بہ ازاں

همانا این مقدمہ کہ مذکور شد دال است بر کمال انسانی بداں طور کہ انسان ترک غضب و شہوت کند و بہ اوج رسد۔ الحق کہ بہشت جائے اوست۔ ؎

چوں بوم بدخبر مفگن سایہ بر خراب　　　در اوج سدرہ کوش کہ فرخندہ طائری

گر قدر خود بدانی قرابت فزوں شود　　　نیکو نہاد باش کہ فرخندہ جوہری

انسان را آلاتِ بدنی و وسایل جسمانی و قوائے عقلی غرضیکہ جملہ جوارح بدیں شرط مرحمت نشدہ کہ او وجود را از خواہشاتِ نفسانی باز داشتہ در مدارج ترقی قدم نہد و مرتبہ علی علیین حاصل کند۔ و ہر کہ بدیں اوصاف موصوف است در حقیقت انسان است ورنہ حیوان محقر۔ بقولے۔ ؎

تا جانِ معرفت نکند زندہ ات بہ شخص　　　نزدیک عارفاں ہمہ حیوان محقری

حکما گفتہ اند کہ انسانیت نہ در تاکل و تشارب است و نہ در تنقل و تذکر و نہ در تولید و تناسل۔ اگر ایں می بود فیل بسیار خور جانور است۔ بوزنہ خیلی زرنگ و چابک و خروش کنندہ و دوش و طیور اولاد افزانیدہ بلکہ انسانیت چیزی است دیگر کہ از و انسان مشرف ؎

"فربہی چیز دگر آماس چیز دیگر است"۔ عاقلے را پرسیدند کہ فضیلتِ انسان چگونہ می باشد۔ حالانکہ ہر جارحہ او را در حالت موزونیت بہ چیزے دیگر مشابہت می دہند چنانکہ رخسارش را در ملائمت و سُرخی بہ گل۔ و چشم را بہ نرگس شہلا و بہ چشم گاؤ دشتی و بہ دیدۂ آہو و لب را بہ لعل و مرجان بہ دُرِ دنداں را تشبیہ می دہند۔ و زلف را بہ بنفشہ و نافہ و مشک و عنبر و زبان را بہ سوسن و قامت را بہ قیامت و سرو و شمشاد و صنوبر و رفتارش را بہ کبک رفتاری و گفتارش را بہ دستاں سرائے بلبل و شکرخائے طوطی تشبیہ می دہند۔ گفت زیور عقل است کہ از و تزئین انسان دو بالا و تکریم آدم زادہ سابق۔ ؎

عقل است کہ بنیادِ شرف محکم از وست　　　افزونیٔ حرمتِ بنی آدم از وست

پس انسان از عقل کہ یکے از آلائے لم یزلی است تمیز خیر و شر کند۔ و عالم را بچشم عبرت بیند نہ پندارد۔ کہ دُنیا دار البقا است۔ بلکہ او دار الفنا خیال کند۔ و حکما گفتہ اند

دُنیا سرائے گذشتنی و گزاشتنی است نہ جائے خیمہ انداختنی۔ ؎

دُنیا پُلے است رہگزر دار آخرت — اہل تمیز خانہ نگیرند سر پُلے

حکمائے ہند گفتہ اند کہ دُنیا را بحر بے کنار خیال کنید و خود را در آں گل نیلوفری پندارید دریں بحر نہ مغروق شوید نہ مفروق یعنی نہ بہ عالم ملوث گردید و نہ ازان کنارہ کش شوید۔ بلکہ ہمچو نیلوفر کہ بر سطح آب بماند۔ اگرچہ آب ہم زیادہ شود۔ و جائے دیگر آمدہ۔ کہ دُنیا مرداریست و برو مجادلہ کنندہ سگ مردار خوار۔ ؎ الدنیا جیفۃ و طالبہا کلاب۔ بعضی از انہا دُنیا را عجوزہ شمار کردہ ؎

دُنیا زنے است عشوہ دہ و دلستاں ولیک — باکس نمے برد گہے او عہد شوہری
آبستنے کہ ایں ہمہ فرزند زاد و کشت — دیگر کہ چشم دارد ازو مہر مادری

انبیا و اولیا و علمائے راسخین و آئمہ دین۔ دُنیا را مزرعہ آخرت قرار دادہ اند۔ ایں واقعی راست است "الدنیا مزرعۃ الآخرۃ" و بعض بدیں طور گفتند عالم ناسوت مرأت عالم لاہوت است و ؎

نوشتہ اند بہ ایوان جنت الماوے — کہ ہر کہ عشوۂ دنیا خرید وائے بروے

پس۔ ؎

ای دل ازیں جہان دل آزار در گزر — در تنگنائے گنبد دوار در گزر
کار جہاں نہ لایق اہل بصیرت است — مردانہ وار از سر ایں کار در گزر
چوں می تواں بہ گلشن روحانیاں رسید — سعی نما وزیں رہ پر خار در گزر
در بحر غم ز حرص چو غواص شوخ چشم — غوطہ مخور ز گوہر شاہوار در گزر

و گفتہ اند کہ برائے تن پروری کسی را رنج نباید داد۔ کہ ایں تن ملک کرم وجود آں است۔ ؎

جاہلی جاہل گماں داری کہ دُنیا مال تست — غافلی غافل نمی دانی چہ در دُنبال تست
آنچہ خوردی رزق آنچہ بُردی مشت خاک — آنچہ می ماند ز یاراں آنچہ دادی مال تست

و ؎

دُنیا نیرزد آنکہ پریشاں کنی دلے — زنہار بد مکن کہ نکرد است عاقلے

دُنیامثالِ بحرِ عمیق است پُر نہنگ　　　آسودہ عارفاں کہ گرفتند ساحلے

پس محاصلِ زندگی و محاسنِ حیات این است کہ انسان دریں عالمِ فانی در لذتِ نفسانی بند نہ باشند۔ بلکہ خیالِ عقبیٰ و مافیہا کند و راحتِ حقیقی و نجاتِ ابدی را طلبید و جملہ حظوظ وافی کہ باقی ہم اند۔ در فردوس کہ اعلیٰ ترین بہشت است موجود اند۔ چرا انسان بر دُنیائے چند روزہ نازاں شدہ اسیرِ قیودِ نفسانی گردد۔ و مشاہدہ جمالِ انوارِ حقیقی و دیدارِ جلالِ لم یزلی را از دست بدہد۔ و جمالِ منیرِ قدسی بجز صفائیِ قلب صُورت نہ بندد۔ و تصفیہ قلب بدوں مقہور و مغلوب شدنِ خواہشاتِ نفسانی حاصل نہ شود۔ پس ہر کہ در بندِ حوادثِ نفسانی و در بلائے حوائجِ شیطانی قدم نہد۔ از جلوہ پرتوِ حقیقی محروم ماند۔ و از انسانیت عہدہ برا نشود۔ و رو بہ تنزل آرد۔ حتیٰ کہ از حیواناتِ عجم خسیس تر باند۔ ای اشرف المخلوقات بنی آدم و ای سدرہ نشین طارم و چہارم۔ ے

اسیرِ لذتِ تن ماندہ ورنہ ترا　　　چہ عیشہا است کہ در ملکِ جاں مہیا نیست

قلعۂ رہتاس

تلک آثارنا تدل علینا　　　فانظروا بعدنا الی الآثار

ایں قلعۂ فلک شان کہ ہمسرِ قصرِ دوازدہ دری آسمان است یکے از قلاعِ عظیمہ ہندوستان و از آثارِ قدیمۂ عرصۂ دوران محسوب می شود و بیمانۂ ہمت آں شیرِ زماں شیر شاہ سوری والا دودمان است۔ کہ سلاطینِ زمان و خواقینِ جہان پیشِ آں چوں روباہ مرعوب و خواقینِ دوران و شیاطینِ گردن کشاں دائما مغلوب۔ از بلدۂ جہلم بفاصلہ چہار کردہ بجانبِ شمال مغرب بر ساحلِ دریائے کہان و از اسٹیشن دینہ بمسافت دو کردہ بہ سمت جنوب واقع است۔ شیر شاہ سوری کہ بادشاہِ کامگار و فرمانروائے عالی مقدار بودہ باصولتِ شیری و شوکتِ ہزبری آں چناں غالب و قاہر می نمود۔ کہ پیشِ ہیبت و سطوتِ او شیرِ فلک ہمچوں گربہ روزہ دار ناخنِ ہیبت در پنجۂ اضطرار پنہاں کردے۔ بنیادش در ۹۴۸ھ مطابق ۱۵۲۲ء میلادی نہاد۔ اِلّا بعد از انقضائیِ عرصۂ ہفت سال چوں پیمانۂ عمرش لبریز شد در ۹۵۲ھ داعیِ اجل را لبیک گفت و اہتمامِ تعمیرش بہ پسرش سلیم شاہ تسلیم نمود۔ مؤخر الذکر کارِ تعمیر را در ۱۵۴۵ء میلادی بہ اختتام رسانید۔ رقبہ

این قلعه ۱۹۴ ایکڑ اراضی است و مشتمل است بر دوازده دروازه و دو دریچه۔ تعداد بروج و کنگره هایش
شصت و هشت و هشده صد و پنجاه و شش علی الترتیب است۔ آثارش در بعض جاها از ده تا پانزده
ذرع و بلندی دیوارش تا سی و سه ذرع رسیده۔ باعث تحریر این قلعه راویان صداقت شعار و حاکیان
حقیقت و ثار به این نوع بیان فرموده که چون شهنشاه هندوستان جنت آشیان سلطان نصیر الدین همایون
والا دودمان از نامساعدت روزگار و مصاحبت بخت ناهنجار آواره دشت ادبار شده از راه سنده عازم
ایران گشت تا از چنگ شیر شاه مخلصی یابد۔ شیر شاه سوری که نام اصلی آن فرید خان بود و در احسان فراموشی
وحق ناشناسی فرید الدهر و وحید العصر بود۔ و پرورده این خاندان و سر بر آورده این دودمان بوده رفقای زندار
مغلیه سبق غداری در مکتب بدعهدی خوانده حرفی از کتاب وفا نیاموخته۔ سلطان موصوف را تعاقب
کنان بوقت مراجعت از جهلم گزشته بر ساحل دریائے کهان رسید و سلطان سارنگ و سلطان آدم که امرائے
مقتدر از گکهر بوده بر اضلاع بسیار و قلاع بیشمار واقع دامن جبال و کهسار حکمرانی می نمودند و به سبب رفعت
شان و علو خاندان پیش شاهان زمان و سلاطین گیتی ستان وقار و اعتباری تمام می داشتند به آن غاصب و
غدار بجنگ پیش آمدند۔ و شیر شاه را آں بیشه و کوهک که نواحی آں مشتمل بر جنگلات بسیار مملو از اشجار
شجر دار و گلزار پر بهار و مرغزار خوشگوار و دلپ خوانهار بود بسیار خوش آمد و خیال تعمیر قلعه بر نمونه قلعه تهای
واقع ملک بهار بغرض استیصال و سرکوبی گکهران با اقتدار و حفاظت راه مسافران هر دیار و صیانت معموره
هائے قرب و جوار در خاطرش خطور کرد۔ تا دران سامان حرب و ذخیره جنگ نموده بر مراجعت سلطان نصیر الدین
همایوں از ایران مستعد جنگ آں شهنشاه والاشان گردد۔ و معهذا رؤسا قوم مذکور را که باعث جنگ و جدل
و محرک نائره قتال هر ماه و هر سال می بودند خائف و مرعوب سازد رؤسائی قوم گکهر در عهد حکومت مغلیه مصدر
کارهائے شائسته شده مورد الطاف شاهانه و عواطف خسروانه می بودند۔ آورده اند که آں سفاک خونخوار
و بدعهد و غدار دوازده پسران سلطان سارنگ خان را عرضه تیغ بیدریغ ساخته نعش هائے شاں را
بر کنگره هائے قلعه آویزاں نمود برائی ترهیب بغات و تخویف عصات و تنبیه غوات الا الغفوائے

مبین کز ظلم جبارے کم آزارے ستم بیند ستمگر نیز روزی کشته تیغ ستم گردد

آں شیر بیشهٔ و غا و هنر بر عرصهٔ دغا از بے ثباتی دوران بے بقا و بیوفائی جهان بیوفا لقمهٔ نهنگ اجل گشته کار تعمیر را
ناتمام گزاشت در اندر کوت آثار مسجد شاهی و محلات راجه مان سنگه بنظر می آید الا آمدرس منهدم شده

درسقف قصور پرندگان وطیور آشیانه ها ساخته که از ملاحظه آں بے ساختہ اشعار مفرٔی برزبان می آید ؎

از روی یار خرگهی ایوان همی بنیم تهی | وز قد آں سرو سهی خالی همی بنیم چمن
جائی که بود آں دلستاں با دوستاں در بوستاں | شد گرگ و روبه را مکان هم بوم و کرکس را وطن
برجای رطل و جام می گوراں نهادستند پے | برجائے چنگ و نای نی آواز زاغ است و زغن

منجملہ دوازدہ دروازہ چند دروازہ ہائے ذیل قابل ذکر است (۱) لنگرخانی - کہ دراں طعام می پختند (۲) شیشی کہ مزیب شیشہ ہای بوقلموں بود - کابلی کہ رخش بہ کابل است - شاہ چاند ولی کہ پیش او مزار شاہ چاند ولی است - سُہیل کہ براں محلات قابل دید است - اکنوں فرودگاہ حکام بودہ صندلی ہائے گوناگون و فرش ہائے بوقلمون دارد - خواص خانی کہ پیش آں مزار سخی خواص خان است - طلاقی کہ بروقت ملاحظۂ آں شاہزادہ سلیم بیمار شد - کتبات سنگ مرمر بر جمیع دروازہ ہائے نصب شدہ کہ عبارات بخط طغرا دارد - شعری ازاں جملہ اشعار کہ بر کتبہ دروازہ لنگرخانی کندہ است اینجا مسطور می گردد ؎

زتاریخ ہجرت گزشت است سال | بہ نہصد چہل ہشت آمد جلال

شہر رہتاس کہ اندرون قلعہ واقع است - آبادی - یوماً فیوماً کم می گردد - از ملاحظۂ قلعہ و آثار ایں بقعہ دلہائے ناظرین رقیق معترف بیوفائی دوران و بی بقائی عرصہ جہاں می شود ؎

اشک حسرت مے نشاند دیدہ نظارگاں | آں قدر کو آب آں رو دے ہمی گردد روان
از فراز سنگ آب اشک چوں آید فرود | بر زمیں سہل نا میدہ شود آب کہاں
چوں رواں منتقی صافست آں آب رواں | زانکہ می آید بروں ہر دم ز قلب مومناں
بوم نعرہ بر فصیلش می زند ہر دم فسوس | فاختہ کو کو کند بر قصر آں شیر ژیاں
آہ کجا شد آنکہ بنیادش نہاد و خود نماند | الاماں از گردش گیتی و دور آسماں

فصیل قلعہ از اشک باری آسمان و حوادث دوران در ماتم بانیاں ردائے سیاہ پوشیدہ سیاحان جہاں وراہ نوردانِ عرصۂ دوران فصیلی بہ آں پختگی ندیدہ ؎

بعد از وفات تربت ما در زمیں مجو | در سینہ ہائے مردم عارف مزار ماست

ساکنانِ بلاد و امصار بعیدہ بفحوائے ؎

تازہ خواہی داشتن گر داغ ہای سینہ را | گاہی گاہی باز خواں ایں دفتر پارینہ را

برائے عبرت آموزی و سبق اندوزی بے وفائی دوران و بد عہدی زماں می آیند و بر زبان می آرند کہ قلعہ از قلاع جہاں و بقعہ از بقاع دوران مثل آں ندیدیم فصیل قلعہ کہ از بعض جاہا سر بسجود می گردد مضبوطی مصالحہ اش نگزارد - کہ سنگ از سنگ جدا شود - از جائیکہ منہدم میگردد قطعۂ دیوار بر زمین می آید - افسوس نہ شیر شاہ باقی ماند نہ ہمایوں - فقط داغ غضب و تعدی بر دامن ظلم و بیدادی آں ثبت است - کہ تا انقراض دوران و انتہائے زمان محو نگردد - فی الحقیقت ایں قلعہ مجسمہ عبرت است زیرا کہ از ملاحظہ ایں سد سکندری ہمسر قصر دوازدہ دری آں تحیر و ششدری کہ عارض می شود - عارض قرطاس از تحمل بار زلف تحریر آں قاصر است

ای مبصر گر بیائی از پئے دیدار آں … درس عبرت ہم بیاموز از در و دیوار آں
در فراق بانی او سینہ اش رشکِ چمن … شد دلش از کثرتِ داغِ الم گلزار آں
سیر گلزار دلش بنمای و ہر گل را ببیں … یک نگاہ غور در کار است اندر کار آں
ہست ایں تاریخ گویا یک زبان اہلِ انجوں … تا عیاں گردد بخوبی بدولت اسرار آں
چشم عبرت بیں کشا و قدرت حق را ببیں … تا نمک ریزی ز اشکِ ہر دلِ افگار آں
شیر شاہ را ہم سر آمد روزگار دولتش … ہم سرش را ہم سر آمد بخت ناہنجار آں
بوم نوبت می زند ہر دم بہ نوبت خانہ اش … زانکہ ویراں گشت اکنوں کوچہ بازار آں
اصفہاں نیم جہاں رہتاس بد نیم دگر … ہست بر اثبات ایں دعوی گواہ آثار آں
بر فصیلش طائرِ وہم و خیال کس نشد … زانکہ گشتہ سنگسار از رفعتِ کہسار آں
طول و عرضش را بہ آسانی ہندس ہم نیافت … عمر ہا باید کہ پیماید کسی اقطار آں
دیر ہا گشتہ کہ فریاد و فغاں ہا میکند … کس نخورد از خویش و بیگانہ غم و تیمار آں
اینکہ می آید نظر دریای آں آب رواں … جمع گردید است آب اشک حسرت بار آں
چشمِ عبرت بر کشا و سرمۂ حیرت بکش … از تحیر در نگر چوں فرقداں در بار آں

دیدۂ دل را کشا و چشمِ ظاہر بیں بہ بند
تا دلت فی الحال گردد مطلع انوارِ آں
